

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**İMAM GAZZÂLÎ'NİN TAHSİNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MÂLİ
MUÂMELÂT BÖLÜMÜNDE YER ALAN USÛLÎ GÖRÜŞLERİ
(UYGULAMALI BİR ÇALIŞMA)**

Elmugdad Abdalhamid Bashir ABDALHAMID

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Dr. Öğr. Üyesi Marwan Mohammed Abdullah MOGHALLES

TEMMUZ - 2021

KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Elmugdad Abdalhamid Bashir ABDALHAMID

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İMAM GAZZÂLÎ'NİN TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MÂLÎ MUÂMELÂT BÖLÜMÜNDE YER ALAN USÛLÎ GÖRÜŞLERİ (UYGULAMALI BİR ÇALIŞMA)

Elmugdad Abdalhamid Bashir ABDALHAMID

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üyesi Marwan Mohammed Abdullah MOGHALLES

Bilindiği gibi fıkıh usûlünde yer alan konularda istinbat esastır. İmam Gazzâlî Tahsînü'l-Meâhiz adlı kitabında fıkıh usûlünün birçok türünde ve alanında çok sayıda usûlî görüşleri ele almıştır. Onun bu ele alışı, bu görüşlerin uygulanması ve istidlal yönteminin açıklanması anlamına gelmektedir. Bu durum da bu konunun önemini göstermektedir. Özellikle İmam Gazzâlî'nin fıkıh usûlü alanında muteber imamlardan birisi olması çalışma konusunun, bahsi geçen bu usûlî görüşlerini bir araya getirerek bunlar aracılığıyla istidlâl yöntemini açıklama şeklinde olmasına karar verilmiştir. Çalışma alanı sadece bahsi geçen kitabın muâmelat bölümü ile sınırlı tutulmuş ve çalışılan başlığı; "İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabı Mâli Muâmelât Bölümünde Yer Alan Usûlî Görüşleri" olarak seçilmiştir. Çalışma giriş, beş ana bölüm ve bunların alt başlıkları ile sonuç bölümünden oluşmuştur. Birinci bölümde fıkıh ve usûl kavramları açıklanmış, imam Gazzâlî ve kitabı Tahsînü'l-Meâhiz tanıtılmıştır. Geri kalan bölümlerde ise Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabı Muâmelât Bölümünde Yer Alan ve sayısı yirmiye ulaşan usûl görüşlerinden ve uygulamalarından bahsedilmiştir. Bunlar şu başlıklar altında ele alınmıştır: 1- İttifak edilen delillerle alakalı usûl görüşleri, 2- İhtilaf edilen delillerle ilgili usûl görüşleri, 3- Dilsel usûl kâideleri ile ilgili usûl görüşleri, 4- Teâruz ve tercih ile ilgili usûl görüşleri. Bu alt başlıkların her birisi dördü kısımda ele alınmıştır: a) Meselenin anlamı, b) Tahsînü'l-Meâhiz kitabında yer alan fıkhi mesele c) Gazzâlî'nin bahse konu usûlî mesele ile ilgili metni, d) Tartışma ve çıkarım. Çalışma, araştırmacının ulaştığı en önemli sonuçların yer aldığı sonuç ve öneriler bölümü ile tamamlanmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: Usûlî görüşler - Tahsînü'l-Meâhiz -Gazzâlî-Mâli Muâmelât

Temmuz 2021, 134 Sayfa

ABSTRACT**MSC THESIS****IMAM GAZZALI'S PROCEDURE OPINIONS IN THE FINANCIAL
TREATMENT SECTION OF TAHSINU'L-MAAHIZ BOOK (A PRACTICAL
STUDY)****Elmugdad Abdalhamid Bashir ABDALHAMID****KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE****DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES****SUPERVISOR: Assist. Prof. Dr. Marwan Mohammed Abdullah MOGHALLES**

As it is known, *istinbat* is essential in matters in *fiqh*. Imam Gazzali, in his book *Tahsînu'l-Maâhiz*, dealt with many *usûl* views in many types and fields of *fiqh*. This treatment of him means the application of these views and the explanation of the method of inference. This situation shows the importance of this issue. It was decided that the subject of study, especially that Imam Ghazali is one of the reputable imams in the field of *fiqh* methodology, should be in the form of explaining the method of inference by bringing together these procedural views. The study area is limited only to the transaction section of the mentioned book and the unstudied title; It has been selected as "The Methodical Views of Imam Ghazali in the Financial Transactions Chapter of *Tahsînu'l-Maâhiz* Book". The study consists of introduction, five main chapters and their sub-titles and conclusion. In the first chapter, the concepts of *fiqh* and *usûl* are explained, Imam Ghazali and his book *Tahsînu'l-Maâhiz* are introduced. In the remaining chapters, the method views and practices of Gazzali, which are included in the Transactions Section of *Tahsin al-Maahiz* Book and the number of which reached twenty, are mentioned. These are discussed under the following headings: 1- Procedural views on the evidence in agreement, 2- Procedural views on the disputed evidence, 3- Procedural views on linguistic procedural rules, 4- Procedural views on argument and preference. Each of these sub-headings is discussed in four sections: a) The meaning of the issue, b) The *fiqh* issue in the book *Tahsînu'l-Maâhiz* c) Ghazali's text on the procedural issue in question, d) Discussion and inference. The study was completed with the conclusion and recommendations section, which includes the most important results reached by the researcher.

KEYWORDS: Procedural views - *Tahsînu'l-Maâhiz* -Ghazali-Mâli Transactions

July 2021, 134 Page

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı tamamlamayı nasip eden ve sağlık, sıhhat ve afiyet nimeti ile nimetlendiren Âllah'a hamdolsun.

Allah teâlâ “Bana ve anne babana şükret” buyurmaktadır. Çok kıymetli anne ve babama teşekkür ederim. Allah onları muhafaza eylesin ve onlara sağlık, sıhhat ve afiyet bahşeyesin.

Kendilerinden ilim öğrendiğim ve ellerinde yetiştiğim hocalarıma teşekkür ederim.

Kastamonu Üniversitesi ve bütün çalışanlarına içten duygularıyla teşekkür ederim

Burada, danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Marwan Mohammed Abdullah Moghalles'e bu çalışmanın danışmanlığını kabul ettiği ve değerli öneri, tavsiye ve yönlendirmeleri için özellikle teşekkür ederim.

Bu tezin savunmasını kabul eden ve yoğunluklarına rağmen tezi inceleyerek görüşlerini bildiren hocalarıma teşekkür ederim.

Ayrıca bu ilim talebi yolunda yanımda durarak desteklerini esirgemeyen hocalarım kârî Ebû'l-Hasen Rıdvan Sinânî, Ebû Muaz Yasin Bektaş ve Ahmed El-Hasen eş-Şingiti'ye teşekkür ederim.

Son olarak, bana bir harf bile olsa ilim öğreten, dua ile bile olsa bana yardım eden herkese şükran ve teşekkürlerimi sunarım..

Elmugdad Abdalhamid Bashir ABDALHAMID

Kastamonu, 2021

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
TAAHHÜTNAME	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
1. GİRİŞ	1
1.1 Kuramsal Çerçeve	1
1.2 Konunun Önemi	2
1.3 Çalışmanın Amaçları	2
1.4 Çalışmanın Problemleri.....	3
1.5 Konunun Seçilme Nedeni.....	3
1.6 Önceki Çalışmalar	4
1.7 Çalışmanın Zorlukları	5
1.8 Çalışma Yöntemi.....	5
1.9 Çalışma Planı.....	7
2. FIKIH VE FIKIH USÛLÜ KAVRAMLARININ, İMAM GAZALİ VE TAHSİNÜ'L-MEÂKİZ KİTABININ TANITIMI	10
2.1 Fıkıh ve Fıkıh Usûlü.....	10
2.1.1 Fıkıh.....	10
2.1.2 Fıkıh Usûlü (Usûlü'l-Fıkh).....	16
2.1.2.1 Fıkıh usûlünün sözlük ve terim anlamı	16
2.1.2.2 Şeri hükümler	17
2.2 İmam Gazzâlî'nin Biyografisi	21
2.2.1 İmam Gazzâlî'nin Adı, Soy, Doğumu, Yetiştirilmesi ve Vefatı	21
2.2.1.1 Adı.....	21
2.2.1.2 Doğumu.....	22
2.2.1.3 Yetiştirildiği ortam.....	23
2.2.1.4 Vefatı.....	24
2.2.2 İmam Gazzâlî'nin Hocaları ve Öğrencileri	25
2.2.2.1 İmam Gazzâlî'nin hocaları.....	25
2.2.2.2 İmam Gazzâlî'nin öğrencileri	26
2.2.3 İmam Gazzâlî'nin İlmi Hayatı.....	27
2.2.3.1 İlmi konumu	27
2.2.3.2 Eserleri	28
2.2.4 İmam Gazzâlî'nin Fıkıh Usûlüne Etkisi	29
2.2.4.1 İmam Gazzâlî'nin usûl yönünün oluşması.....	29
2.2.4.2 İmam Gazzâlî'nin usûlünün etkisi	31
2.2.4.3 İmam Gazzâlî'nin el-Müstasfâ adlı eserinin usûl alanındaki konumu ve telif yöntemi	32
2.3 Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanımı ve İmam Gazzâlî'nin kitapta izlediği metod.....	34
2.3.1 İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabının Tanıtımı.....	34
2.3.1.1 Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanıtımı	34
2.3.1.2 Tahsînü'l-Meâhiz kitabının telif nedeni.....	35

2.3.2 İmam Gazzâli'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında İzlediği Metot.....	36
3. TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER ALAN İTTİFAK EDİLEN DELİLLERLE ALAKALI USÛL GÖRÜŞLERİ.....	38
3.1 Şaz Kiraatların Delil Olarak Kullanılması	38
3.1.1 Meselenin Anlamı	38
3.1.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	39
3.1.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	40
3.1.4 Tartışma ve Çıkarım	41
3.2 Umûmü'l-Belvâ Durumlarında Haber-i Vâhid ile Amel Etmenin Hükümü.....	43
3.2.1 Meselenin Anlamı	43
3.2.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	43
3.2.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	44
3.2.4 Tartışma ve Çıkarım	45
3.3 Medine Ehlinin Ameline Muhalefet Eden Âhâd Hadislerle Amel Etme	47
3.3.1 Meselenin Anlamı	47
3.3.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	49
3.3.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	49
3.3.4 Tartışma ve Çıkarım	49
3.4 Kıyasa Muhalefet Eden Âhâd Hadislerle Amel Etme.....	52
3.4.1 Meselenin Anlamı	52
3.4.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	52
3.4.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	53
3.4.4 Tartışma ve Çıkarım	53
3.5 Üçüncü Bir Görüş Ortaya Koymanın Cevazı.....	55
3.5.1 Meselenin Anlamı	55
3.5.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	55
3.5.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	55
3.5.4 Tartışma ve Çıkarım	56
3.6 İstinbat Edilen Kâsır İletinin Sıhhatı	58
3.6.1 Meselenin Anlamı	58
3.6.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	59
3.6.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	59
3.6.4 Tartışma ve Çıkarım	60
4. TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER ALAN İHTİLAF EDİLEN DELİLLERLE İLGİLİ USÛL GÖRÜŞLERİ.....	63
4.1 İstihsan Delili	63
4.1.1 Meselenin Anlamı	63
4.1.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	64
4.1.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	65
4.1.4 Tartışma ve Çıkarım	66
4.2 İstishab Delili	69
4.2.1 Meselenin Anlamı	69
4.2.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	69
4.2.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	70
4.2.4 Tartışma ve Çıkarım	71

4.3	Mesâlih-i Mürsele Delili	74
4.3.1	Meselenin Anlamı	74
4.3.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	75
4.3.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	76
4.3.4	Tartışma ve Çıkarım	77
4.4	Örf Delili	79
4.4.1	Meselenin Anlamı	79
4.4.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	79
4.4.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	80
4.4.4	Tartışma ve Çıkarım	80
5.	TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER	
	ALAN DİLSEL USÛL KAİDELERİ İLE İLGİLİ USÛL	
	GÖRÜŞLERİ	83
5.1	Kıyas Delili ile Âm Lafzın Tahsisi	83
5.1.1	Meselenin Anlamı	83
5.1.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	84
5.1.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	84
5.1.4	Tartışma ve Çıkarım	85
5.2	Sahabenin Görüşü ile Âm Lafzın Tahsisi	87
5.2.1	Meselenin Anlamı	87
5.2.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	88
5.2.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	88
5.2.4	Tartışma ve Çıkarım	89
5.3	Fesâd ve Butlânın Nehyi Gerektirmesi	91
5.3.1	Meselenin Anlamı	91
5.3.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	92
5.3.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	92
5.3.4	Tartışma ve Çıkarım	93
5.4	Zâhir	95
5.4.1	Meselenin Anlamı	95
5.4.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	95
5.4.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	96
5.4.4	Tartışma ve Çıkarım	96
5.5	Nas.....	97
5.5.1	Meselenin Anlamı	97
5.5.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	98
5.5.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	98
5.5.4	Tartışma ve Çıkarım	99
5.6	Mücmel.....	100
5.6.1	Meselenin Anlamı	100
5.6.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	101
5.6.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	101
5.6.4	Tartışma ve Çıkarım	101
5.7	Mefhûm--i Muhalefet	103
5.7.1	Meselenin Anlamı	103
5.7.2	Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	105
5.7.3	Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	105
5.7.4	Tartışma ve Çıkarım	106

6. TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER ALAN TEÂRUZ VE TERCİH İLE İLGİLİ USÛL GÖRÜŞLERİ.....	109
6.1 Umûm Naslar Arasındaki Teâruz.....	110
6.1.1 Meselenin Anlamı	110
6.1.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	110
6.1.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	111
6.1.4 Tartışma ve Çıkarım	111
6.2 Helal ve Haram Arasındaki Teâruz	113
6.2.1 Meselenin Anlamı	113
6.2.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	114
6.2.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	114
6.2.4 Tartışma ve Çıkarım	114
6.3 Hakikat ve Mecaz Arasındaki Teâruz	116
6.3.1 Meselenin Anlamı	116
6.3.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele	117
6.3.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni.....	117
6.3.4 Tartışma ve Çıkarım	118
7. SONUÇLAR	120
KAYNAKLAR	122

1. GİRİŞ

Alemlerin rabbi olan Allah'a hamd eder ve peygamberimiz Hz. Muhammed'e ve onun âl ve ashabına salatü selam ederim.

Şer'i hükümlerin istinbat edilip elde edilmesi, kâidelerin nasıl kullanılacağını bilmeye bağlıdır. Bu kâideler terminolojik olarak usûl kâideleri yani İslam hukukunun üzerine bina edildiği genel kâideler olarak bilinmektedirler ki bu ilim fıkıh usulü olarak adlandırılmıştır. Bu kâideler fıkıhın varlığı ile vardır. Ayrıca tedvin onun mucidi değil keşfedicisidir. Şer'i hükümleri ortaya çıkaranlar ve müctehidler tarafından fıkıh kâidelerinin bilinmesi şarttır. Ancak fıkıh kitapları belli bir fıkıh ekolünün görüşleri ile yetinmek ile fakihlerin konu hakkındaki farklı görüşlerini, delillerini ve istinbat metotlarını zikretme konusunda ihtilaf etmişlerdir. İmam Gazzâlî, Şâfiî fıkıh ve ihtilaflar fıkıhı olmak üzere iki türde kitap telif etmiştir. Bu çalışmanın da konusu olan "Tahsinü'l-Meakız" ihtilaflar fıkıhı hakkındadır. Bu kitapta Şâfiî ve Hanefî mezhebi imamları arasındaki görüş ayrılıklarına yer verilmiştir. Bu kitapta imam, delalet yönünü beyan etmede usûli görüşlere yer vermiştir. Çalışmada, imam Gazzâlî'nin usûl imamlarından birisi olması nedeniyle bahsi geçen bu görüşlerinin ortaya çıkarılması, bu görüşlerin delil olarak kullanılma metotları ve onlardan çıkarılan hükümlerin açıklanması amaçlanmıştır. Çalışmada Gazzâlî'nin el-Müstasfâ adlı kitabında yer alan usûl görüşleri ile karşılaştırılma yapılmaya ve bunların Tahsinü'l-Meakız kitabında ele alınış yöntemleri çalışılmıştır. Çalışmada kitabın sadece mâli muâmelât bölümü incelenmiş ve çalışma "İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabı Mâli Muâmelât Bölümünde Yer Alan Usûli Görüşleri" olarak adlandırılmıştır.

1.1 Kuramsal Çerçeve

Çalışmada Gazzâlî'nin el-Müstasfâ adlı kitabında yer alan usûl kâideleri ile karşılaştırılma yapılmaya ve bunların Tahsinü'l-Meakız kitabında uygulanmasına çalışılmıştır. Çalışmada kitabın sadece mâli muâmelât bölümü incelenmiş ve çalışma "İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabı Mâli Muâmelât Bölümünde Yer Alan Usûli Görüşleri" olarak adlandırılmıştır.

1.2 Konunun Önemi

Konunun önemi aşağıda belirtilen nedenlerden kaynaklanmaktadır.

1. Konunun uzmanlarına, istinbat melekelerini geliştirecek bazı usûli uygulamaları sunmak. Bu uygulamaların fıkıh usûlü alanında muteber bir konuma sahip bir ilim insanı tarafından verilmiş olması konunun önemini artırmaktadır. Bu alanda çalışma yapanların çoğunluğu; usûli meseleleri, delillerini ve ona yapılan itirazlara cevap vermeye önem göstermiş ve mesele ile örnek uygulama arasındaki irtibatı ortaya koyma adına meseleyi ve kullanım keyfiyetini açıklayan örnekler vermeye yönelmemişlerdir. Bu çalışmada ise fıkıh usûlü ilmine katkı sağlama adına usûli meselelere ait uygulamalar sunulacaktır.
2. Çalışma, mâli muâmelât konusu ile ilgili olup bu ifade şer'î bir tanımlamadır. Güncel olarak ise konu daha çok iktisat ve ekonomi sözcükleri ile ifade edilmektedir. Bu mesele insan hayatında büyük öneme sahiptir.

1.3 Çalışmanın Amaçları

Çalışmadan amaçlanan hedefler şunlardır.

1. Fıkıh ve usûlü'l-Fıkıh kavramlarını öğrenmek ve aynı zamanda İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz kitabını tanımak.
2. İttifak edilen delillerle alakalı usûl görüşlerini açıklamak ve bunları Tahsînü'l-Meâhiz kitabının mâli muâmelat bölümünde uygulamak.
3. İhtilaf edilen delillerle ilgili usûl görüşlerini açıklamak ve bunları Tahsînü'l-Meâhiz kitabının mâli muâmelat bölümünde uygulamak.
4. Dilsel usûl kâideleri ile ilgili usûl görüşlerini açıklamak ve bunları Tahsînü'l-Meâhiz kitabının mâli muâmelat bölümünde uygulamak.

5. Teâruz ve tercih ile ilgili usûl görüşlerini açıklamak ve bunları Tahsînü'l-Meâhiz kitabının mâli muâmelat bölümünde uygulamak.

1.4 Çalışmanın Problemleri

Çalışmada, aşağıda belirtilen bazı sorulara cevap aranacaktır.

1. Gazzâlî usûli görüşlerder bahsetmiş midir? Ve bunları Tahsînü'l-Meâhiz kitabında uygulamış mıdır?
2. Gazzâlî'nin bu kitabın mâli muâmelât bölümünde uyguladığı usûl görüşleri nelerdir?
3. Gazzâlî'nin delil gösterdiği usûl görüşlerindeki ihtilafların, Tahsînü'l-Meâhiz kitabı üzerindeki etkisi nedir?

1.5 Konunun Seçilme Nedeni

Bu konunun seçilme nedenleri şunlardır:

1. Böyle bir konunun incelenmesi, bu aşamadaki bir öğrenci için çok daha faydalı ve yararlıdır. Zira bu vesileyle pratik uygulamalarla birlikte birçok usûli meseleyi inceleme fırsatını bulur.
2. Usuli meselerede fikhî uygulamalar yapmak arzusu.
3. İmam Gazzâlî'nin büyüklüğü. Kendisi müctehid bir imam olması nedeniyle ilmi derinliğe sahip eserleriyle fıkıh usûlü alanını zenginleştirmiştir. Bu eserler bu alanın başvuru kaynağı haline almış ve araştırmacıların ve uzmanların ilgi odağını oluşturmuştur. Bütün bu bahsi geçenlerden dolayı araştırmacı imam Gazzâlî'nin fıkıh ve usul eserlerini daha fazla incelemek ve bu konuda daha fazla bilgi edinmek istemiştir.

4. Tahsînü'l-Meâhiz kitabının ilmi değeri. Bu kitap, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilâflı meselelerde yazılan, fıkıh konularında uygulamalı delillere sahip olan ve bu delillerde usûli görüşleri itimat eden kitaplar arasındadır.
5. Araştırmacı, Tahsînü'l-Meâhiz kitabı hakkında yapılmış herhangi bir çalışmaya ulaşamamıştır. Özellikle bu kitap kayıp kitaplar arasında sayılırken tahkiki yapılmış ve yayınlanmıştır.

1.6 Önceki Çalışmalar

Kitabın yeni tahkik edilip yayınlanmış olması nedeniyle araştırmacı, Tahsînü'l-Meâhiz kitabı ile ilgili herhangi bir çalışmaya ulaşamamıştır. Ancak bu kitap dışında usûl kâideleri ve uygulamaları ile ilgili başka kitaplar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Tahricü'l-Fürü ala'l-Edilleti'l-Usûliyyeti'l-Muhtelif fihe min Kitabi Nihâyeti'l-Matlab ve Dirâyeti'l-Mezheb, İmam el-Cüveyni, el-İbâdet ve el-Muamelat, Dr. Yasir Mustafa Yusuf, doktora tezi.
2. el-Kavâid el- Usûliyye ve Tatbikatihe inde İbn-i Kudame fi Kitabihil-Ma'na, Dr. el-Celali el-Müreyni.
3. el-Kavâid el- Usûliyye ve Tatbikatihe inde Şeyhul-İslam İbn-u Teymiye, Dr. Ayman Hamza Abdulhamid İbrahim, doktora tezi.
4. el-Kavâid el- Usûliyye inde İbn-i Teymiye ve Tatbikatihe fil-Muamelati't-Taklidiyye ve'l-İktisadiyyeti'l-Muasıra , Dr. Muhammed Abdullah b. el-Haccac et-Tembekti el-Haşimi, doktora tezi.
5. el-Kavâid el- Usûliyye ve Tatbikatihe'l-Fıkhıyye fi Kitabi Fethu'l-Bâri, İbn-i Hacer el-Askalani, Kemal Abdülkadir Tayyib Abdurrahman, master tezi.
6. el-Kavâid el- Usûliyye ve Tatbikatihe'l-Fıkhıyye Lede eş-Şeyh el-Elbani fi babey et-tahara ve's-Salah, Ali Sâlimin Said el-Kesiri

1.7 Çalışmanın Zorlukları

Araştırmacı, çalışma esnasında bir kısım zorluklarla karşılaşmıştır. onlardan bazıları şunlardır:

1. Kitaptan usûl ile alakalı görüşleri çıkarma zorluğu. Zira kitap, cedel, diyalektik ve fıkıh delilleri hakkında kaleme alınmıştır. Aynı zamanda onlarca sayfa geçmesine rağmen imam Gazzâlî herhangi bir usûli meseleden bahsetmemekte, bahsedilen konular meselelere itiraz ve bunlara verilen bir kısım cevaplardan ibarettir. Bununla beraber Gazzâlî birçok meselede de asıl usûlî ihtilaf nedenlerinden bahsetmemiş aksine şâz kıraatlar meselesi gibi marjinal nedenleri zikretmiştir. Bu nedenle de ana ihtilaf konularının diğer kitaplardan araştırılması gerekmiştir.
2. Tahsînü'l-Meâhiz kitabının bazı ifadelerini anlamadaki zorluk. Özellikle çalışma, mâli muâmelât alanında olması nedeniyle konunun iyi anlaşılması adına araştırma sırasında diğer mezheplerin kitaplarına da başvurma gereksinimi doğmuştur.
3. Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz kitabında zikrettiği usul görüşlerinin çoğunun ya itiraz ya da cevap niteliğinde olması bunların mezheplere ve usûle göre tasnif etme zorluğunu doğurmuştur.
4. Gazzâlî, itirazları Hanefî mezhebine nisbet etmemekte ve ihtimalli zikretmektedir. Gazzâlî itirazları, “denirse” ifadesiyle zayıf ihtimal üzerine bina etmekte ve bunlara cevap vermektedir. Bu nedenle de itiraz edilen görüşlerin Hanefî mezhebine ait olup olmadığının araştırılması gereksinimi doğmuştur.

1.8 Çalışma Yöntemi

Bu çalışmada, aşağıda belirtildiği şekilde endüktif analitik yöntem ile uygulamalı metot izlenmiştir.

1. Mâli muâmelât ile ilgili olan ikinci ve üçüncü cilt detaylı olarak incelenmiş ardından, kitapta zikredilen usûl ile alakalı görüşler çıkarılmış ve meşhur fıkıh usûlü konularına göre düzenlenmiştir.

2. Bu usûl görüşlerinin her birisi müstakil olarak incelenmiş, bu görüşlerle alakalı mezhepleri belirtilmiş ardından bunlar kısaca açıklanmıştır.
3. Mezheplerin bu konudaki görüşleri kanıtlarına başvurulmuş ve görüşler kaynaklarına atfedilmiştir.
4. Usûli görüşlerin anlamları Gazzâlî'nin el-Müstasfâ kitabından yararlanılarak açıklanmaya çalışılmış, kitapta bulunmaması halinde diğer usûl kitaplarından yararlanılarak açıklanmıştır.
5. Tahsînü'l-Meâhiz kitabında yer alan Gazzâlî'nin mesele ile ilgili delilleri ile el-Müstasfâ kitabındaki usûli görüşleri arasında bağ kurulmuştur. İhtilaf olması halinde bunlar belirtilmiştir.
6. Usûlcülerin konu hakkındaki görüşleri belirtilmiş ve ardından Gazzâlî'nin benimsediği görüşe işaret edilmiştir. Bununla beraber görüşlerin kaynakları da belirtilmiştir.
7. Fakihlerin ihtilaflarının usûl meseleleri üzerindeki etkisi açıklanmış, fûrûlar usûller üzerine tahrir edilmiştir.
8. Âyetlerin kaynakları belirtilmiştir.
9. Hadislerin kaynakları, sırasıyla yazar adı, kitap adı, bab, cüz, sayfa ve hadis numarası belirtilerek verilmiştir.
10. Sahihinde yer alan hadislerin tahriri ile yetinilmiş, orada bulunmaması halinde diğer dört hadis kitabına başvurulmuş onlarda da olmaması halinde diğer hadis kitiplerine müracaat edilmiştir.
11. Aktarımların kaynakları dipnotlarda belirtilmiştir.
12. İlim insanların biyografileri dipnotlarda kısaca verilmiştir.

13. Bilinmeyen garib kavramlar açıklanmıştır.
14. Çalışma ana ve alt başlıklara bölünmüştür.
15. Herbir mesele dört bölüme ayrılmıştır. a) Meselenin anlamı, b) Tahsînü'l-Meâhiz kitabında yer alan fihhi mesele, c) Gazzâlî'nin bahse konu usûli mesele ile ilgili metni d) Tartışma ve çıkarım.
16. Çalışma için genel bir fihrist hazırlanmıştır.

1.9 Çalışma Planı

Çalışma; giriş, iki ana bölüm ve bir sonuç bölümünden oluşmaktadır.

Giriş bölümü; Kuramsal çerçeve, konunun önemi, konunun seçilme nedeni, konunun problemleri, konunun amaçları, önceki çalışmalar, çalışmanın zorlukları, konunun yöntemi ve çalışma planından oluşmaktadır.

1. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü kavramları, İmam Gazzâlî ve Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanıtımı

1.1. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

1.1.1. Fıkıh

1.1.2. Fıkıh Usûlü

1.2. İmam Gazzâlî'nin biyografisi

1.2.1. İmam Gazzâlî'nin adı, soyu, doğumu, yetişmesi ve vefatı

1.2.2. İmam Gazzâlî'nin hocaları ve öğrencileri

1.2.3. İmam Gazzâlî'nin ilmi hayatı

1.2.4. İmam Gazzâlî'nin Fıkıh Usûlüne etkisi

- 1.3. Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanımı ve İmam Gazzâlî'nin kitapta izlediği metot
 - 1.3.1. Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanıtımı
 - 1.3.2. İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz kitabında izlediği metot.
2. İttifak Edilen Delillerle Alakalı Usûl Görüşleri
 - 2.1. Şaz kıraatın delil oluşu
 - 2.2. Belanın genel olduğu durumlarda âhâd hadis ile amel etmenin hükmü
 - 2.3. Medine ehlinin ameline muhalefet eden âhâd hadislerle amel etme
 - 2.4. Kıyasa muhalefet eden âhâd hadislerle amel etme
 - 2.5. Üçüncü bir görüş ortaya koymanın cevazı
 - 2.6. İstinbat edilen kâsır illetin sıhhatı
3. İhtilaf edilen delillerle ilgili usûl görüşleri
 - 3.1. İstihsan delili
 - 3.2. İstishab delili
 - 3.3. Maslahat delili
 - 3.4. Örf delili
4. Dilsel usûl kâideleri ile ilgili usûl görüşleri
 - 4.1. Kıyas ile âm lafzın tahsisi
 - 4.2. Sahabe görüşü ile âm lafzın tahsisi

- 4.3. Fesâd ve butlânın nehyi gerektirmesi
- 4.4. Zâhir
- 4.5. Nas
- 4.6. Mücmel
- 4.7. Mefhûm-i muhalefet
5. Teâruz ve tercih ile ilgili usûl görüşleri
 - 5.1. Umum arasındaki Teâruz
 - 5.2. Helal ve haram arasındaki teâruz
 - 5.3. Hakikat ve mecaz arasındaki teâruz
6. Sonuç ve Öneriler

Kaynakça

2. FIKİH VE FIKİH USÛLÜ KAVRAMLARININ, İMAM GAZALİ VE TAHSÎNÜ'L-MEÂKİZ KİTABININ TANITIMI

2.1 Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

2.1.1 Fıkıh

Sözlük anlamı: Kelime, bilmek, anlamak fehmetmek manasındadır. Asıl anlamı mutlak manada tam ve derinlemesine anlamak manasında kullanılır.¹ Kelime fakihe (فَقِيهٌ) şeklinde esreli olup şeriat ilmi ile ilgili konuları kapsar. Bu ilimle iştiğal eden ilim insanına da fakih adı verilir. İbni Manzûr² şöyle der: “Dini ilimlerin çoğunu kapsayan bu ilim dalı fazileti, yüksek konumu nedeniyle diğer ilimlere üstün gelmiştir.”³

Terim anlamı: Ebû Hanîfe⁴ fikhî şöyle tanımlamıştır: “Kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir.”⁵ Şâfîler de fikhî şöyle tanımlamışlardır: “Tafsili delillerden elde edilen ameli şer’i hükümlerin bilinmesidir”⁶ veya o hükümlerin bizzat kendisidir.

¹ Herevî, M., (2001). **Tezhibü'l-Lüga**, thk. Muhammed Avad Mu’rib, Beyrut, Dar İhyau’t-Turasi'l-Arabi, c:V, s:263.

² İbn Manzûr, edebiyatçı, tarihçi, fıkıh ve Arap dili âlimi, Kahirede inşa divanınında hizmet etmiştir, adından Trablusda kadılır görevini üstlenmiştir, halatının sonlarına doğru gözlerini kaybetmiştir, en yaygın eserleri şunlardır: Mü’cem Lisânü'l-Arab, ö. 711, bkz. Zirikli, H., (2002). **el-Alam**, Beyrut, Daru'l-İlm ilimelayin, c:VII, s:108.

³ İbn Manzûr, M., Ebû'l-Fazl, C., (1414). **Lisânü'l-Arab**, thk. Emin Muhammed Abdülvehhâb ve Muhammed es-Sadik el-Ubeydi, Beyrut, Dar İhyau’t-Turasi'l-Arabi, c:XI, s:221.

⁴ Ebû Hanîfe en-Numan b. Sabit b. Merzuban el-Kufî, fakih, alim, dört imamdan ilki, Hanefî mezhebinin kurucusu, derin ilmi ve güzel ahlakıyla ün salmıştır, Ebu Hanîfe tabiinlerden sayılır, Enes b. Malik gibi bazı sahabelerle görüşmüştür, Ebu Hanîfe fikhında altı kalnağı esas almıştır: Kur’an-ı Kerim, sünnet, icma, kıyas, istihsan, örf, ö. 150, bkz. ez-Zehebi, Ş. M., (1985). bkz **Siyeru Alamu'n-Nubela**, thk. Şuayb Arnavut başkanlığında bir grup araştırmacı, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, 6/398, Ebû Zehre, İmam Muhammed, Ebû Hanîfe, Hayatuhu ve Asruhu, Ârâuhu ve Fikhuhu, Daru'l-Fikri'l-Arabi, s:14.

⁵ Molla Hüsrev, M., (2017). **Miratu'l-Usul fi Şerhi Mirkati'l-Vusul**, thk. Ebû'l-Munzir Cemal Ebû'l-İz, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:I, s:44.

⁶ Âmidi, A., (1402). **el-İnkam fi Usuli'l-Ahkam**, thk. Abdurrezzak Afifi, Beyrut, el-Mektebû'l-İslami, c:I, s:7. Beyzâvi, N., (2008). **Minhacu'l-Vusul ila İlmi'l-Usul**, thk. Şaban Muhammed İsmail, Beyrut, Dar İbn Hazm, s:22. Mahalli, M., (2005). **el-Bedru't-Tali fi Halli Cemi'l-Cevami**, thk. Ebû'l-fida Murteda Ali b. Muhammed ed-Dağistani, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:I, s:32. Şevkânî, M., (2011). **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, thk. Muhammed Subhi Hellak, Beyrut, Dar İbn Kesir, s:3.

Bu tanımda geçen kelimer ile kastedilen manalar şunlardır:

Tafsili deliller: Her birisi özel bir mesele ile ilgili olan ve belli bir hüküm verilmesine aracılık eden cüz'i delillerdir.⁷

Mükteseb (elde edilen/kazanılan) : İlmin sıfatı olup, istinbat edilen manasıdır.

- Ameli: Niyet gibi kalp ile ilgili ameller veya kıraat, namaz gibi kalp dışında insanın Zâhirî ve bâtnî organları ile işlediği diğer eylemlerdir.
- Şer'i: Şeriattan alınmıştır.
- Ahkâm : Ahkâm kelimesi, hüküm kelimesinin çoğuludur. O Şâri'in talebi veya Allah'ın iktiza veya tahyir veya vaz'i durumları kapsayan mükelleflerin fiilleriyle ilgili hitabıdır.
- İlim : Yakîn ve zannı kapsayan mutlak manadaki idraktır. Çünkü amelî hükümler kat'î delillerle sabit olabileceği gibi genelde zannî delillerle sabit olur.

Usûlcüler, fıkıhın tanımı adına içerdiği ayrıntı ve açıklamalar nedeniyle genellikle fıkıh teriminin tanımı için Şâfiîlerin tanımını tercih etmişlerdir. Bununla beraber bu tanım Hanefîlerin tanımı ile uygundur. Sadece bu tanımda, hükmün çıkarılmasında delil sunma zorunluluğu bulunmaktadır. Hükmün bilinmesi fıkıh olarak adlandırılmaz. Fıkıh olarak adlandırılabilmesi için hüküm ile delil arasındaki ilişkinin bilinmesi gerekir ki bu önemli bir ayrıntıdır. Yoksa avamdan çok kişi fakih tanımı içine girer. Bu ayrıntı metin olarak zikredilmesinde de Hanefîlerin fıkıh tanımında da dikkat çekmektedir.⁸

Fıkıh sözcüğü, bu hükümlerin bilinmesine verilen bir özel isim iken son dönemde bizzat bu hükümlere verilen bir ad olmuştur. Bu manada şu şekilde kullanılmıştır: Bu

⁷ Kuds, A., (1950). **Letaifu'l-İşarat ala Teshili't-Turukat linazmi'l-Verekat**, Mektebetu ve Matbatu Mustafa el-Babi el-Halebi ve Oğulları, s:8, Zeydan, A., (2015). **el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıh**, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, s 12. Medkur, Muhammed Selam, 1964, Mebahisu'l-Hukum inde'l-Usuliyin, Mısır, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, s 5.

⁸ bkz el-Kürdi, A., (2004). **Buhus fi İlmi Usuli'l-Fıkıh**, Beyrut, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, s:10.

bir fıkıh kitabıdır. Bu ifade ile kitabın fıkıh hükümlerini içerdiği kastedilmektedir. Yani masdar söylenerek meful kastedilmiştir.⁹

İslam fıkıhı aşağıda belirtilen alt başlıklara ayrılır:

1-İbadetler 2-Muâmelat 3-Şahsi haller 4-Cezalar (ukûbat) 5- Siyâseti Şer'îyye 6-Fıkhu's-Sire 7- Fıkhu'l-ahlak¹⁰

İmam Gazzâlî'nin fıkıh tanımı

İmam Gazzâlî İhyâ kitabında; İslamın ilk döneminde kullanılmayan, anlamları değişen ve yeni anlamlar yüklenen bazı kavram ve terimlere işaret etmiştir. Bu bu terim ve kavramlar medih ve övgü anlamında kullanılırken değişiklik sonrası yerme ve eleştirme anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu konuya; fıkıh, ilim, tevhit, tezkir ve himmet kelimelerini örnek vermiş ve şöyle demiştir; “Bu sözcükler övgü ifade eden güzel kelimelerdir. Bu sözcüklerle tanımlananlar da dini mansıplara sahip kişilerdir. Ancak günümüzde bu kelimelerin anlamları yerilen ve eleştirilen anlamlara değişmiştir. Bu nedenle de insanlar bu tanımlamaları taşıyan insanlardan kaçır hale gelmişlerdir.”¹¹

Ardından Gazzâlî fıkıh kelimesinin anlam değişikliği değil anlam daralması geçirdiğine işaret etmiştir. “Bu kelime, fetvada bilinmeyen fûrûlar ve illetleri için kullanılan bir sözcük olmuş ve bu konuda derin bilgiye sahip olan ve bu alanla çok iştiğal eden insanlar için de efgah ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.”¹²

İlk dönemde ise fıkıh kelimesi; ahiret yolu ilmi, nefsin afetlerini bilme, amelleri ifsat eden eylemleri bilme, dünyanın aşağılığını kavrama gücü, ahiret nimetlerine vakıf olma, korkunun kalbi kapsamı manalarında kullanılmıştır. Bu anlamlara da (لِيَنْفَعَهُوا)

⁹ bkz Hallaf, A., (1996). **İlm Usulî'l-Fıkıh**, Kahire, Daru'l-Fikir el-Arabi, s:11. Bedran, B., (1999). **Tarihu'l-Fıkhi'l-İslami ve Nazariyyetu'l-Mulkiyye ve'l-Ukud**, Mısır, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, s :11, Medkur, M., (1973). **Menahicu'l-İctihad fi'l-Ahkami'l-Fıkhiyye ve'l-Akaidiyye**, Kuveyt, Kuveyt Üniversitesi, s:25-26.

¹⁰ bkz Hallaf, **Usulî'l-Fıkıh**, s:34.

¹¹ Gazzâlî, M., (2019). **İhyâü Ulûmi'd-Dîn**, thk. Daru'l-Minhac liddirasat ve't-Tahkik el-İlmi Merkezi Bilimsel Kurulu, Suudi Arabistan, Daru'l-Minhac, c:I, s:49.

¹² Önceki kaynak, c:I, s:49.

(فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ) “Din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için...”¹³ âyeti delildir. İşte uyarılan ve korkutulan fıkıh bu fikihtir. Buna göre talak, itak, liân, barış, kiralama gibi konular bu tanımın içine girmemektedir. Zira bu bahsi geçenlerle uyarma ve korkutma hasıl olmamaktadır. Bunlardan yoksun olan insanlarda görüldüğü üzere, bunlardan yoksun olanların kalbi katılışp korku onlardan çekip alınmaktadır.”¹⁴

Gazzâlî bu anlamları teyit eden başka deliller de sunmuştur. Bunlar arasında Hasan Basri’nin¹⁵ şu sözleri de yer almaktadır: “Fakih, dünyada zâhid yaşayan, ahiret için çalışan, dinini bilen, ibadetlerine devam eden, müslümanların ırz ve namuslarına karşı Allah’tan korkan, iffetli olan, çevresine nahat edip uyaran kişidir.”¹⁶ Gazzâlî bu ifadelere şu cümleleri eklemiştir: Hasan Basri fakih kelimesinin tanımında “fetvaların fûrûlarını ezberleyen kişidir” dememiştir.

Gazzâlî, fıkıh kelimesinin terimsel anlamını topladığı yerde verdiği anlam (fûrûlar ve ameli hükümler hakkındaki ilim), İslamın ilk döneminde kullanılan fıkıh anlamının dışında olmayıp tam tersine onun kapsamındadır. Ancak daha sonraki dönemde olduğu gibi sadece o anlamla sınırlı değildi. Kendisi şöyle demiştir: “Ben, fıkıh kelimesi, hükümler hakkında verilen fetvalar için kullanılan bir isim değildi, demiyorum. Ancak, kelime genel anlamda kullanılmıştır veya onun devamı anlamında kullanılmıştır. O dönemde kelime daha çok ahiret ilmi anlamında kullanılmıştır. Bu özel kullanım nedeniyle insanlar ondan uzaklaşmış ve ahiret ilmi ve kalp ahkâmından yüz çevirmişlerdir. Bu duruma insanların doğası da yardımcı olmuştur zira bâtını ilimler doğası gereyi biraz muğlak ve kapalıdır. Bu ilimlerle iştilal etmek zordur, bu ilimle makam, mansıp, mal ve mülke uluşmak imkansızdır. Bu nedenle de şeytan,

¹³ Tevbe 9/122

¹⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, c:I, s:49.

¹⁵ El-Hasen b. Yesar el-Basri, imam, kadı, muhaddis, tabiin alimlerinden, Basra’da kaldığı için el-Basri lakabı verilmiştir, “Hasan Basri” lakabıyla tanınmıştır, ö. 110, bkz. İbn Sa’ad, M., (1986). *et-Tabekatu’l-Kübra*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, c:VII, s:132. ez-Zehebi, *Siyeru Alamu’n-Nubela*, c:IV, s:587.

¹⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, c:I, s:54.

dinde güzel ve övülen bir isim olan fıkıh sözcüğünün anlamını daraltmak için bir yol bulmuştur.”¹⁷

Hamid Gazzâlî bunları zikretmiş ve konuyu bir nebze detaylandırarak şöyle demiştir: İlimlerin ve terimlerin gelişiminin ve anlamlarında meydana gelen kötüleşme, daralma ve genişleme gibi değişikliklerin takip edilmesi çok önemli bir hadisedir.

Hiç şüphesiz fıkıh sözcüğünün sözlük anlamı, kelimenin Kur’an ve sünnette geçen anlamına daha yakındır. Kelimenin bahsi geçen bu sözlük anlamı, zihne gelen ilk anlamıdır. Fıkıh kelimesinin anlamını, terim anlamı (Tafsili delillerden elde edilen ameli şer’i hükümlerin bilinmesidir) ile sınırlandırmak kelimenin ifade ettiği birçok anlamı kaybetmesine ve müslümanın aklının hakikatı Kur’an ve sünnette geçtiği şekilde ifade etmesine engel olmaktadır.

İlimlerin gelişmesi, onların alanlarına göre İslamın ilk döneminde olmayan isimlerle isimlendirilmesini gerektirdiği doğrudur. Zira o dönemde ilimlerin sınırları henüz günümüzde olduğu gibi birbirinden ayrılmamış ve henüz olgunlaşmamış veya tedvin hareketi henüz yerleşmemişti. Bu gelişmeler neticesinde fıkıh ilminin ayrı bir ilim dalı olarak ele alınması kabul edilebilir ve gerekli de görülebilir. Ancak bu durum, fıkıh teriminin, Kur’an’ın ve sünnetin bakış açısına uygun olan asıl anlamını etkilememesi gerekir. Bu bakış açısının gözardı edilmesi müslümanın zihninde birçok hayrı kaçırmaya ve yaratıcılık ve anlayış adına geniş bir alanı kaybetmesine neden olabilir. Bununla beraber, marifetin -ilim-, amaçlanan meyveyle -yani amelle-irtibatlandırılmasını engelleyebilir. Yukarıda geçen Tevbe suresinde olduğu gibi âyet fikhî bir yönden ilim ile diğer yönden uyarı ve davet ile ilişkilendirmiştir. Zira kalpte haşyet uyandırmayan bir ilim faydasızdır. Gazzâlî, döneminin fakihleri fikhî, ahkâm ve fûrûlardan ibaret, kalpte haşyet uyandırmayan ve takvayı geliştirmeyen somut bir bilgi saymaları nedeniyle onları ayıplamıştır.

Bunun yanında, ümmetin içinde bulunduğu reel gerçeklik düşünüldüğünde, Kuran ve sünnet bakış açısına ve dilsel kullanımına göre tanımlanan fıkıhın geniş anlamı dahilinde kalan diğer türlerine de çok ihtiyacımız bulunmaktadır. Buna ümmetin

¹⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, c:I, s:54-55.

başına gelenleri anlayabilme ve Allah'ın koyduğu kural ve kanunlar ışığında bunları tedavi edebilme adına “sünnetullah fıkhı” örnek verilebilir.

Aynı zamanda; ilerleme ve duraklamanın ya da bir şeyi yapıp yapmamanın geleceği sayılan mali fıkha çok ihtiyacımız bulunmaktadır. Bunun yanında, Yapılan işin ruhsuz ve manasız, sadece eda edilen bir görevden ibaret olmaması ve dava insanının fikir ve düşünce sahibi, işin derdini çeken ve işe önem veren bir insan olmasını sağlaması için “davet fıkhı” da bu gereksinimler arasındadır.

Bunlar dikkat çekilmesi gereken fıkıh türleridir. Bu türler Kur'an ve sünnet bakış açısına ve kelimenin dilsel kullanımına göre yapılan fıkıh tanımının geniş anlamından çıkan türlerdir. Hiç şüphesiz bunlar fıkıh kelimesinin olması gereken itibarını ve kaybettiği geniş dairenin bir kısmını bir nebze iade edecektir...¹⁸

Bu geçenlerden anlaşılan imam Gazzâlî'nin tutumu, fıkıh kavramının geniş anlamının indirgendiği konuma karşı tepki göstermiş ve dinin ameli hükümleri ile fıkıhın fūrûlarına yönelmiştir. Haram-helal âyetleri ve teşrii emirler ayrıntılı olarak nazil olmadan önce inen Mekki âyet ve sureler onun bu tutumunu teyit etmektedir. Allah teâlâ bu konuda şöyle buyurmaktadır: (قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُفْقَهُونَ) “Biz anlayan bir toplum için âyetleri ayrı ayrı açıklamışızdır.”¹⁹ Ayrıca Allah teâlâ (وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً) “Anlamamaları için kalpleri üzerine perdeler koyarız.”²⁰ âyetiyle fıkhı müşriklerden nefyetmiştir. (لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ) “din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için...”²¹ Bu âyette ise dinden bahsetmiştir. Akide, ibadet, şeriat, değerler ve muâmelât gibi tüm dinden bahsetmiştir. Terimsel anlamlarda verilen İmam Ebû Hanîfenin tanımı bunu teyit etmektedir. Bu tanım, fıkıh ilminin önemli olmadığını göstermez, ancak fıkıh kavramının bağlamının tekrar gözden geçirilmesine gerektirmektedir. Böylece fıkıhın; tafsili delillerden elde edilen ameli şer'i hükümlere ait bir ilimdir tanımının sadece, Ebû Hanîfe Hasan Basri ve Gazzâlî'nin yaptıkları geniş ve kapsamlı fıkıh tanımının

¹⁸ Senusi, Muhammed, Makale: (fi İadeti'l-İtibar limefhumu'l-Fıkıh) İslam on line web sitesi

¹⁹ En'am 6/98

²⁰ İsra 17/46

²¹ Tevbe 9/122

küçük bir kısmını ifade ettiği anlaşılacaktır. Bu bakış açısı ve bu analiz ile Gazzâlî'nin fıkıh tanımı ve ona bakış açısı ile fikhın terim anlamı arasında bir uyum sağlanabilir.

2.1.2 Fıkıh Usûlü (Usûlü'l-Fıkıh)

2.1.2.1 Fıkıh usûlünün sözlük ve terim anlamı

İlim insanları fıkıh usûlünü, iki noktayı göz önünde bulundurarak tanımlamışlardır.

a)Tamlama (izafe) olması : Fıkıh Usûlü ifadesi, fıkıh ve usûl olmak üzere iki kelimededen oluşmaktadır. Fıkıh kelimesinin sözlük ve terim anlamı daha önce verilmiştir. Ancak burada, fıkıh ile fıkıh usûlü arasındaki farkın anlaşılması adına kelimenin terim anlamı tekrar aktarılacaktır. Fıkıh; “Tafsili delillerden elde edilen ameli şer’i hükümlerin bilinmesidir,”²² Usûl : Asıl kelimesinin çoğuludur. Başka şeyler onun üzerine bina edilen ancak onun başka şeyler üzerine bina edilmediği şeylerdir. el-Aslu/asıl (الأصل): Hükümü kendi kendine sabit olmayan, başka bir şeyin üzerine bina edilen şeylerdir.²³ Asıl kelimesi fikhi bir terim olarak; delil, rüchan ve kâide anlamlarında kullanılır.²⁴

b)Lakap olması: Özel bir ilim alanının adı olması yönüyle ele alınmıştır. Bu durumda o; fıkıh istinbatına ulaştıran icmali kâide ve delillerin bilinmesidir.²⁵ Veya o, delillerden şer’i hüküm elde etmeye ulaştıran kâidelerdir.²⁶

²² bkz Cürcani, A., (1993). **et-Tarifât**, thk. Muhammed Sadik el-Minşavi, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, s:28.

²³ İsnevi, C., (1999). **Nihâyetu's-Sevl şerh Minhacu'l-Vusûl**, thk. Abdulkadir Muhammed Ali, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, s:7. Zeydan, **el-Veciz fi Usûli'l-Fıkıh**, s:10. Kuds, **Letaifu'l-İşarat ala Teshili't-Turukat**, s:8.

²⁴ Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:VII, s:1, Beyzavi, **Minhacül vusul**, s:22.

²⁵ İbn Nüceym, Z., (1936). **Fethu'l-Gaffar bişerhi'l-Menar**, Mişkatu'l-Envar fi Usuli'l-Menar adıyla tanınır, Hevaşi'l-Bahravi, Mısır, Matbatu Mustafa el-Halebi, s:7. Mahlavi, M., (2007). **Teshilu'l-Vusul ile İlmi'l- Usul**, Suudi Arabistan, el-Mektebetu'l-Mekkiyye, s:7. Şevkâni, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:3. Zeydan, **el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıh**, s:13.

²⁶ Gazzâlî, M., (2015). **el-Müstesfâ min İlmi'l-Usul**, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:I, s:5. Ebû'l-Hattap, M., (1985). **et-Temhid fi Usuli'l-Fıkıh**, thk. Mufid Muhammed Ebû İşme, Suudi Arabistan, Ummu'l-Kura Üniversitesi, Mekke, bilimsel araştırma ve islam mirası yaşatma merkezi, c:I, s:6 Hudari, M., (1969). **Usulu'l-Fıkıh**, Mısır, el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübra, s:13.

Bu iki tariften usûl âlimi ile fakih arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Usûl âlimi; cüz’i delillerden hareketle, hükümlere delâlet eden icmali delilleri araştırır Fakih ise usûli meselelerden yardım alarak ve icmali delilleri tam kavrayarak, cüz’i hükümleri elde etmek için cüz’i delilleri araştırır. Burada; fıkıh usûlü ile fıkıh tanımı arasındaki fark ile usûl âlimi ile fakih arasındaki fark ortaya çıkmaktadır.

Burada usul görüşlerinden kastedilen anlam; fıkıh usulü ilmi ile alakalı görüşlerdir. Bu bakış açısı imam Gazzâli’nin Tahsînü’l-Meâhiz kitabında yer alan bakış açısidir. Tahsînü’l-Meâhiz kitabında yer alan bu görüşlerin hepsi de alimlerin aralarında ihtilaf ettikleri konulardır.

2.1.2.2 Şeri hükümler

Usûlcülere göre şer’i hükümler iki kısma ayrılır:

a) Teklifi hükümler

Mükellefin yapması veya yapmaması istenen veya yapıp yapmama arasında serbest bırakıldığı eylemlerdir. Teklifi olarak adlandırılma nedeni ise kelime; yapıp, yapmama veya bunlar arasında verbest bırakılmasının istenmesi anlamına gelmesinden kaynaklanmaktadır.²⁷

Şâfiîlere ve Hanefilere göre teklifi hükümler

1-Vacip: Şâri’in mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiillerdir²⁸.

Hanefiler farz ile vacibi birbirinden ayırmışlardır

Farz: Şâri’in hiç şüphe olmayacak şekilde kat’i delillerle mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiillerdir.

²⁷ ez-Zühayli, V., (1985). **el-Fıkhu’l-İslami ve Edilletuh**, Suriye, Daru’l-Fikir, c:I, s:49.

²⁸ İbn Hazm, A., (1983). **el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam**, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, Dar el-Afak el-Cedide, c:III, s:321.

Vacip : Şâri'in, zanna dayalı şüpheli delillerle mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiillerdir.²⁹ Buradan, farz ve vacip kelimelerinin Hanefiler hariç cumhura göre eş anlamlı olduğu anlaşılmaktadır.³⁰

2-Mendup veya sünnet: Şâri'in, mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı olmaksızın istediği fiillerdir.³¹

3-Mubah : Şâri'in, yapılıp yapılmaması konusunda mükellefi serbest bıraktığı fiillerdir.³²

4-Mekruh : Şâri'in yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmaksızın istediği fiillerdir.³³

5-Hanefilere göre mekruh iki kısma ayrılır:

Tenzihen mekruh: Şâri'in yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmaksızın istediği fiillerdir.

Tahrimen mekruh: Şâri'in yapılmamasını âhâd hadisler gibi zanni delillerle kesin ve bağlayıcı olarak istediği fiillerdir.³⁴

²⁹ bkz. Leknevi, A., (2002). **Fevatihu'r-Rahamut şerh Müslimü's-Subut**, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:I, s:58. Emir Padişah, M., (1996). **Teysiru't-Tehrir**, Beyrut, Daru'l-Fikir, c:I, s:375, c:II, s:135. Mahlavi, **Teshilu'l-Vusul**, s:248. et-Teftâzânî, S., (1325). **et-Telviḥ ala't-Tevdiḥ**, thk. Zekeriya Umeyrat, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:75. Medkur, **Mebahisu'l-Hukum inde'l-Usuliyin**, s:65. Serahsî, A., (1993). **Usulu's-Serhesi**, thk. Heyder A., **Lecnetu Ühyau'l-Mearif el-Osmaniyye**, c:I, s:110.

³⁰ Âl Teymiyye, A., (1964). **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıḥ**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, Matbatu'l-Medeni, s:50.

³¹ Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıḥ**, s:576. İbn Hazm, **el-İhkâm**, c:I, s:40, c:III, s:321.

³² ez-Zühayli, **el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletuh**, c:I, s:51.

³³ Mahalli, **Teshilu'l-Vusul**, s.:2450. Zeydan, **el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıḥ**, s:42.

³⁴ Lisanüddin, A., (1973). **Lisanu'l-Hukkam fi Marifeti'l-Ahkam**, Mısır, Matbatu el-Babi el-Halebi, s:242.

6-Haram : Şâri'in mükelleften yapılmamasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiillerdir³⁵. Hanefileri göre haram; Şâri'in hiç şüphe olmayacak şekilde kat'i delillerle mükelleften yapılmamasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiillerdir.³⁶

b) Vazi hükümler

Bir şeyin varlığı için sebep veya şart olan veya ona engel olan veya sahih veya fâsid veya azimet veya ruhsat olan şeylerdir. Çünkü diğer bir şeyle irtibatlı olmasını gerektirmektedir. İki kısma ayrılır

1-Şart : Hükümün varlığının, onun varlığına bağlı olduğu şeydir....³⁷

2-Sebep: Şeri hükümün alameti olduğuna delil olan zâhir munzabıt vasıftır.³⁸

3- Mâni': Varlığı, hükümün veya sebebin gerçekleşmesini engelleyen durumdur.³⁹

Bunun bazı kısımları vardır ki hükümün teklifi mi yoksa vazi mi olduğu konusu tartışılmıştır.

Bazı usûlcülere göre, fiilin sahih veya bâtıl olarak tanımlanması teklifi hüküm kabilindedir. Bu görüşlerine Şâri'in sıhhat için bir şeyden yararlanmayı mubah saymasını, butlan içinse bir şeyden yararlanmayı haram saymasını delil olarak sunmuşlardır. Bu görüşe şöyle cevap verilmiştir: Muhayyerlik şartı satıcıya ait olup satış işlemi icma ile sahih olup bu durumda müşteri satılan maldan istifade edemez.⁴⁰

³⁵ İbn Hazm, **el-İhkâm**, c:III, s:321.

³⁶ Bkz. Emir Padişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:II, s:135. Medkur, **Mebahisu'l-Hukum inde'l-Usuliyin**, s:66.

³⁷ Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:6. ez-Zühayli, **el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıh**, s:137.

³⁸ İbnü'l-Hâcib, O., (2000). **Şerhu'l-Adad ala Muhtesar el-Munteha'l-Usuli**, thk. Fadi Nasif – Tark Yahya, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:6. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:6.

³⁹ İbnü'l-Hâcib, **Şerhu'l-Adad**, c:II, s:7.

⁴⁰ Bkz. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:I, s:186-187.

Diğerlerine göre ise sıhhat ve butlan meselesi vazi hükümlerendir çünkü Şâri', meselenin bâtil olmasını rükünleri ve şartları yerine gelmeyen fiillere bağlamıştır.⁴¹

1-Sahih: Kelamcılara göre, kazası gereksin veya gerekmesin Şâri'in kabul ettiği şeydir.⁴²

2-Bâtil: Sahihin zıt anlamıdır. İki yönü olan bir işin Şâri'in emrine muhalefet etmesidir.⁴³ Usûlcülerin çoğunluğuna göre bâtil ve fâsid eş anlamlıdır.⁴⁴ İmam Gazzâlî "Şâfiîlere göre fâsid, bâtilin eş anlamlısıdır"⁴⁵ der. Hanefîleri göre ise bâtil, akdin aslında yani rüknünde, biçiminde, taraflarında veya akid yapılan şeyde eksiklik olmasını kapsar. Bu tür işlemin herhangi hukuki bir sonucu olmaz. Buna satışın, akli yeterliliği olmayan veya ayırt etme özeliği olmayan çocuk tarafından gerçekleştirilmesi örnek verilebilir.⁴⁶ Hanefîlere göre fâsid: akdin vasıflarında eksiklik olmasıdır. Bu nedenle Hanefîler: "fâsid; vâfinda değil aslında meşru olandır, bâtil ise ne aslında ne de vâfinda meşru olmayandır" şeklinde ifade ederler.⁴⁷

3-Azimet: İlk başta konan küllî hükümlerdir.⁴⁸ Bazıları onu; ârizî hallere bağlı olmaksızın başta konan aslî hükümlere verilen ad"⁴⁹ şeklinde tanımlamışlardır.

4-Ruhsat: Asıl hükmü gerekli kılan sebep baki kalmak üzere, zor şartlar nedeniyle insanların ihtiyaçları göz önünde bulundurularak veya özel hallerde mükellefe kolaylık sağlamak amacıyla teşri edilen hükümlerdir.⁵⁰ Bazıları onu, haram olmasını gerekli

⁴¹ Bkz. Teftâzânî, **et-Telviḥ ala't-Tevdiḥ**, c:II, s:123.

⁴² Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, s:317.

⁴³ Nemle, A., (1996). **İthaf Zevî'l-Besair bişerhi Ravzati'n-Nazir**, Suudi Arabistan, Daru'l-Asime, c:II, s:242.

⁴⁴ Zafiri, M. S., (2002). **Mustalahat el-Mezahibu'l-Fıkhiyye ve Esraru'l-Fıkhi'l-Mermuz el-Alam ve'l-Kütüb ve'l-Ara ve't-Tercihat**, Beyrut, Dar İbn Hazm, s:77.

⁴⁵ Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:318.

⁴⁶ Zühaylî, **el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletuh**, c:I, s:52.

⁴⁷ Kâsânî, E-B., (1986). **Bedai's-Sanai fi Tertibi's-Şerai**, Beyrut, Daru'l-Kütüb el-İlmiyye, c:V, s:299, Emir Padişah, **Teyşiru't-Tehrir**, c:II, s:391. Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:I, s:187. Buhûtî, M., (2003). **Keşşafu'l-Kina an Metni'l-İkna**, thk. İbrahim Ahmed Abdulhamid, Suudi Arabistan, Dar Alemu'l-Kütüb, c:II, s:5.

⁴⁸ Zühaylî, **el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıh**, s:141.

⁴⁹ Teftâzânî, **et-Telviḥ ala't-Tevdiḥ**, c:II, s:127.

⁵⁰ Alâuddin el-Buhârî, A., (1994). **Keşfu'l-Esrar**, thk. Muhammed el-Mu'tesim billah el-Bağdâdî, İstanbul, Daru'l-Kütüb el-Arabiyye, c:I, s:618. İbnü'l-Hâcib, **Şerhu'l-Adad**, c:II, s:8. İsnevi,

kılan sebepler baki kalmak şartıyla belli bir özür ve acizlik nedeniyle mükellefin yapmasına izin verilen fiiller olarak tanımlanmışlardır.⁵¹

2.2 İmam Gazzâlî'nin Biyografisi

2.2.1 İmam Gazzâlî'nin Adı, Soyu, Doğumu, Yetiştirilmesi ve Vefatı

2.2.1.1 Adı

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsi eş-Şâfî, Huccetü'l-İslam ve Zeyüddin lakaplarıyla meşhur olmuştur.⁵²

Künyesi Ebû Hâmid'dir. İmamın çocuklarının hepsi kız olmasına rağmen, biyografisini yazan yazarların çoğu onu bu künye ile zikretmişlerdir.⁵³

Kendisi çok sayıda lakap ile lakaplandırılmıştır ve bu lakapların hepsi de onun faziletini, şerefini ve yüksek ilmi derecesini anlatan lakaplardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Huccetü'l-İslam, bahr (okyanus), zamanının mucizesi, Huccetü'd-din, zeynü'd-din (dinin zineti), zeynü'l-enem (insanların zineti)⁵⁴

Adının Gazali mi yoksa Gazzâlî mi şeklinde yazıldığı hakkında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu isimle isimlendirilme nedeninin bilinmesi bunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Şâfî mezhebi ilim insanlarının çoğunluğu onu Tûs şehrinde yer alan Gazâle köyüne nisbet ederek adını Gâzâlî olarak yazmışlardır. Bunu da bizzat kendisinin, “İnsanlar beni çift ‘z’ ile (Gazzâlî diye) anıyorlar; halbuki ben Gazâle denilen bir köydenim”⁵⁵ ifadesine dayandırmışlardır. Son dönem soy bilimi ilim insanları ise Harizm ve Cürcân halkının âdeti olduğu üzere, gazzâl (yün eğiricisi)

Nihâyetü's-Sevl, c:I, s:91. İbn Kudâme, M., (2002). **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, thk. Abdülkerim en-Nemle, Beyrut, Muessesetu'r-Reyyan, s:171-172.

⁵¹ Bkz. Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:398. Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:I, s:188.

⁵² Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XIX, s:322-323, Sübkî, T., (1964). **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, thk. Mahmud Muhammed Et-Tanahi – Abdulfettah el-Hulu, Mısır, Faysal İsa el-Babi el-Halebi, c:VI, s:191.

⁵³ Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:191.

⁵⁴ Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XIX, s:322-323.

⁵⁵ Önceki Kaynak, c:XIX, s:322-323.

kelimesine nisbet edilerek adının Gazzâlî şeklinde olduğunu söylemektedirler.⁵⁶ el-Enseb kitabı yazarı da imamın adını Gazzâlî olarak tercih etmiştir. Zannediyorum Gazzâlî şeklindeki gazzâl (yün eğiricisi) kelimesine yapılan bu nisbet Havazim ve Cürcân halkının bir adetidir. Buna assar (meyve vs sıkıcısı) kelimesine nisbet edilen Assari adı örnek verilebilir. İmam Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî eş-Şâfiî bu isimle tanınmış olup, ayrıca Tûs şehrinde yer alan Gazâle köyüne nisbet edilerek Gâzâlî yazarlar da olmuştur ancak yaygın olan kullanım bu değildir.”⁵⁷

İthâfû'n-Nübelâ bi-beyâni Tesmiyeti'l-Ulema kitabı yazarı da bu bilgiyi teyit etmektedir. Gazzâlî : Bu isim Harizm ve Cürcân halkının âdeti olduğu üzere gazzâl (yün eğiricisi) kelimesine nisbet edilerek Gazzâlî şeklinde okunur. Zira bu bölgenin halkı kassar ve attar gibi kelimelere nisbet edilmektedirler. Ayrıca adının Horasan bölgesinde bulunan Tûs şehrinde (bugünkü İran) yer alan Gazâle köyüne nisbet edilerek Gâzâlî olduğunu söyleyenler de olmuştur. İbn Hallikân; yalnız bu yaygın olan kullanımın değildir,” der.⁵⁸

Ayrıca, herhangi bir tercih yapmadan her iki ismin de kullanılabileceğini savunanlar da olmuştur.

2.2.1.2 Doğumu

Ebû Hâmid Gazzâlî, Gazâle⁵⁹ köyünde dünyaya gelmiştir. Bahsi geçen bu köy bilinmemekle beraber doğru olan kendisinin Horasan bölgesinde, Tûs'ta (450-1058) yılında dünyaya geldiğidir.⁶⁰ Ayrıca imamın (451) yılında doğduğunu söyleyenler olsa da birinci görüş daha yaygındır.⁶¹

⁵⁶ Bunu Şâfiîye tabakat muhakkiki Mahmud Muhammed Et-Tanahi zikretmiştir, Abdulfettah el-Hulu, bkz. Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:19.

⁵⁷ Sem'ani, A., (1962). **el-Ensab**, thk. Abdurrahman b. el-Meleme el-Yemani ve diğerleri, Haydarâbâd, Daru'l-Mearif el-Osmaniyye, c:IV, s:290.

⁵⁸ Bkz. İbn Hallikân, Ş., (1972). **Vefiyatu'l-Ayan ve enbaü-zaman**, thk İhsan Abbas Beyrut, Dar Sadr, c:I, s:98.

⁵⁹ Munkara Tus köyü, bkz. Zübeydî, M., **Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus**, thk. Bir grup araştırmacı, Kuveyt, Matbatu'l-Kuveyt, c:XXX, s:97.

⁶⁰ Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c: VI, s:191.

⁶¹ İbn Hallikân, **Vefiyatu'l-Ayan**, c:IV, s:218, Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:191, bnü'l-İmad el-Hanbeli, **Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbar min Zeheb**, c:IV, s:11.

2.2.1.3 Yetiştığı ortam

İmam Gazzâlî ilim ve ilim insanlarına muhabbet duyan bir ailede ve ilim, fazilet ve takvanın yer edindiği bir evde yetişmiştir. Babası fakir ve zâhid bir insan olup Horasan bölgesinde yer alan Tûs şehrinde yün eğirip satarak geçimini sağlayan ve el emeğinden başkasını yemeyen birisidir. Bununla beraber kendisi ilim meclislerini dolaşarak bir yönden ilmini artıran diğer yönden de ilim insanlarının hizmetine koşan elinden gelen desteği sağlayan birisidir. Camilerdeki vaazlara katılır gözyaşları içinde onları dinler ve Allah'ın kendisine erkek bir evlat vermesi ve onun da fakih ve vaiz olması için dua ederdi. Allah duasını kabul etmiş ve ona döneminin en fakih âlimi Gazzâlî'yi ve tesir gücüne sahip vaiz olan diğer oğlu Ahmed'i vermiştir.

Vefatı öncesi, küçük yaştaki iki oğlunu hayır hasenat sahibi yakın bir arkadaşına emanet etmiş ve ona; “ben okuyamadığıma çok üzülürüm, bana nasip olmayan bu işin şu iki çocuğuma nasip olmasını ve geride bırakacağım her şeyimi bu yolda kullanmanı istiyorum” demiştir.⁶²

Arkadaşı bu vasiyeti yerine getirmek için elinden geleni en güzel şekilde yapmaya çalışmış ancak çocuklar için bıraktığı mal bitince onların bakım ve eğitiminde zorlanmış ve onları öğrencilerin masraflarını karşılayan o dönemde yaygın olan okullardan birine yerleştirmiştir.⁶³

Hüccetü’-İslam imam Gazzâlî yetim olarak zor şartlarda bu şekilde yetişmiştir. İmam Gazzâlî “ilmi, Allah rızası dışında başka şeyler için talep ettik o ise onun sadece kendi rızası için olmasını murat buyurdu”⁶⁴ demiştir. Ardından Ebû Hâmid önce kendi beldesinde eğitim görmüş ve ilk fıkıh derslerini Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî (Râzekânî)’den almıştır. Daha sonra Cürcan’da bulunan imam Ebû Nasr İsmâîlî’nin yanına seyahet etmiş ve ondan aldığı derslerin yazılı notları (ta’lika) ile Tûs’a dönerken başından geçen bir hadise bu notlarının tamamını ezberlemesine neden olmuştur. Bu konuyu kendisi şöyle aktarmıştır: “Eşkiyalar yolumuzu kestiler ve her şeyimi alarak gittiler. Ben de onları takip ettim, reisleri geri dön yoksa mahvolursun

⁶² Sübkî, *Tabakatu’s-Şâfiyyeti’l-Kübra*, c:VI, s:193.

⁶³ bkz. İbnü’l-İmad el-Hanbeli, *Şezeratu’z-Zeheb*, c:IV, s:11.

⁶⁴ Sübkî, *Tabakatu’s-Şâfiyyeti’l-Kübra*, c:VI, s:194.

dedi. Ben de Allah rızası için sadece ders notlarımı bana geri verin, onlar işine yarayacak şeyler değil dedim. Bana onlar da nedir? dedi. Ben de öğrenmek için seyahet ettiğim şu torbada bulunan kitaplardır dedim. Bunun üzerine adam güldü ve sen o ilimleri öğrendiğini mi iddia ediyorsun dedi. Onları senden aldık ve sen ilimsiz kaldın dedi. Ardından adamlardan birine torbayı bana vermelerini emretti. Gazzâlî, daha sonra kendi kendime, beni irşat etmesi için bu adamı Allah konuşturdu dedim ve Tûs'a ulaştığımda aldığım o notları ezberlemek için üç sene çalıştım. Böylece yolumu eşkiyalar kesse bile ilimsiz kalmayacaktım”⁶⁵ der.

Daha sonra Nîşabur'a giderek İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den⁶⁶ ders almıştır. Fıkıh ve kelâm ilimlerinde derinleşerek bu konuda parlak bir âlim konumuna yükselmiştir. Oradan da hilafet karargâhına gitmiş ve Nizâmülmülk ile buluşmuştur. Onun huzurunda, ileri gelen ilim insanları ile tartışmıştır. Burada Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğine tayin edildiğinde otuz yaşındadır. Burada bulunduğu sırada usûl, fıkıh ve kelâm alanında kitaplar telif etmiştir.⁶⁷

2.2.1.4 Vefatı

İmam Gazzâlî (14 cemaziyelahir 505 / 19 Aralık 1111) tarihinde Tûs⁶⁸ şehrinde 55 yaşında vefat etmiştir. Geride kitap ve risalelerden oluşan çok değerli 457 ilmi eser miras bırakmıştır.

Bazı arkadaşları vefatından önce kendisinden nasihat talep etmişler o da ihlaslı olmayı tavsiye etmiş ve vefat edinceye kadar da bunu tekrar etmiştir.⁶⁹

⁶⁵ Önceki Kaynak, c:VI, s:195.

⁶⁶ Ebû'l-Meâli el-Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn diye tanınır, Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed b. Hayyuya el-Cüveynî, Nîşaburda bir köye nisbet edilmistir, Şafîî mezhebi fakihidir, ö. 478. Bkz. İbn Hallikân, V., c:III, s:167. ez-Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XVII, s:468.

⁶⁷ Bkz. Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XIX, s:323. Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:195.

⁶⁸ **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:200.

⁶⁹ Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:VI, s:201.

İbnü'l-Cevzi,⁷⁰ es-Sebat inde'l- Memât adlı eserinde “İmam Gazzâlî'nin kardeşi Ahmed şöyle dedi diyerek şunları aktarır: “Pazartesi günü sabah namazı vakti kardeşim Ebû Hâmid abdest alarak namazını kıldı ve kefenini alarak onu öptü, gözlerinin üstüne koyarak meleğin huzuruna çıkmak için hazırım, emri başım gözüm üzerine dedi. Ardından kıbleye yöneldi ve ayaklarını uzatarak ruhunu teslim etti.”⁷¹

2.2.2 İmam Gazzâlî'nin Hocaları ve Öğrencileri

2.2.2.1 İmam Gazzâlî'nin hocaları⁷²

İmam Gazzâlî'nin ilmi alt yapısının oluşmasında etki eden çok sayıda âlim bulunmaktadır, bunlardan bazıları şunlardır.

- Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî (Râzekânî)⁷³
- Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah Ebû sehl el hafsi elmeruzi⁷⁴
- Ebû Muhammed Rüknu'l-İslâm Abdullâh b. Yûsuf b. Abdillâh el-Cüveynî
- Ebû'l-Fityan : Ebû Hafs, b. ebi'l-Hasan er-Ravvasi Dağıstani el-Hafız⁷⁵

⁷⁰ İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kureşî et-Teymî el-Bekri, Hanbelî fakihidir, hadîbci, tarihçi, kelamcı, d.t 12 Ramazan 597, soyu Muhammed b. Ebi Bekir es-Siddîk, Bağdat'ta 597 yılında vefat etmiştir. Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XXI, s:366.

⁷¹ Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:201.

⁷² İbnü Asakir, A., (1995). **Tarih Dimaşk**, thk. Amr b. Garame el-Ammuri, Suriye, Daru'l-Fikir, 55/200. Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyye**, c:VI, s:195.

⁷³ ebu Ezher Hasen b Ahmed Razkani, d 407, İmamü'l-Haremeyn'in yanına gitmeden önce kendisinden fıkıh dersi almıştır, bkz. Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyye**, c:IV, s:91.

⁷⁴ Buhari'nin ravisi olup es-Sahihî ondan dinlemiştir, ö. 465. Bkz. ez-Zehebi, Ebû Abdullah, M., (1990). **Tarihu'l-İslam**, Mısır, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, c:X, s:238.

⁷⁵ ebu Fityan Ömer b ebi'l-Hasan Abdülkerim, Ondan Dimaşk'ta ders dinlemiştir, önce dimaşt ta sonra da memleketi horasanda hadis rivâyet etmiştir. nişaburdan tusa gitmiş eh in yanında ikamet etmiştir, ondan hadis dinlemiş ve ardından şerh etmiştir. Merve gitmek üzere Serkasa gitmiş ve orada 503 yılında vefat etmiştir. Bkz. Hemevi, Ş., (1995). **Mücemü'l-Buldan**, Beyrut, Dar Sadır, c:II, s:492.

2.2.2.2 İmam Gazzâlî'nin öğrencileri

Gazzâlî'nin medresesi çok sayıda zeki öğrenciği yetiştirmiş ve Gazzâlî onlardan çoğunu etkilemiştir. Zübeydi onlardan bazılarını şu şekilde zikretmiştir:

- Ebû Mahsur Muhammed b. İsmail b. el-Huseyn el-Attari⁷⁶
- Ebû'l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Burhan⁷⁷
- Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Tomrat el-Masmudi, (lakabı:el-Mehdi)⁷⁸
- Ebû Hâmid Muhammed b. Abdulmelik el-Cevzakâni el-İsfirayini (Gazzâlî'den Bağdat'ta ders almıştır.⁷⁹
- Muhammed b. Yahya b. Mansur⁸⁰
- Ebû Bekir b. el-Arabi, el-Gazi el-Mâliki⁸¹
- Ahmed b. Muad b. İsa b. Vekil et-Tecibi ed-Dani el-Uklişi⁸²

⁷⁶ Muhammed b Esad b Muhammed b el-Huseyin b el- Kasım al-Attari et-Tusi, Nişabur şehrinin vaizlerinden olup aslı Tus şehrendendir, ö. 486, Fıkıh ilmini tus da Gazzâlî'den öğrenmiştir. Zehebi, **Tarihu'l-İslam**, c:XII, s:502.

⁷⁷ Eu'l-Feth Ahmed b Ali b Muhemmed b Burhan, İbn Burhan olarak tanınmıştır. Usulcu hadis alimi Şafii fıkınçısıdır, bağdat'ta 444 n yılında doğmuştur. Hanbeli mezhebine mensup iken Şafii'ye geçmiştir, Fıkıh ilmini Gazzâlî'den öğrenmiştir, Nizamiyye medresesini çok çeşitli dersler vermiştir, öğrencilere İhyâ-u Ulûmu'd-Din kitabını okutmuştur ö. 518. İbn Hallikân, **Vefiyyatu'l-Ayan**, c:I, s:99.

⁷⁸ Muhammed b Abdullah, Muvahhadiye devletinin kurucusudur, d 485, Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XIX, s:539.

⁷⁹ Ebu Hamid, Ahmed b ebi Tahir b Ahmed el-Esfarayini, d 476, Nişabur'da Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XVII, s:149.

⁸⁰ Muhammed b Yahya b Mansur ebu Sad Muhyiddin Nisaburi, d 476, Yazarın en ünlü öğrencilerinden biridir, Fıkıh ilmini Gazzâlî'den öğrenmiştir, Yazarın el-vasit kitabını şerh etmiştir, Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XX, s:312.

⁸¹ Muhammed b Abdullah el-Maarifi el-İşili, Ebu Bekr ibn Arabi, Yazarın İhyâ-u Ulûmu'd-Din kitabını Mağrib bölgesine götüren kişidir, Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XX, s:198.

⁸² Ebu Cafer Ahmed b Maad b İsa en-Nüceybi ed-Dani el-Uklişi, d 490, Gazzâlî ile doğrudan görüşmemiştir, yazarın rivâyetlerini onun eserlerinden almıştır. Ebû Bekr b. el-Arabi ve Abbad b. Serhan el-Meafiri. Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XX, s:358.

- İmam Abdülkadir Geylani⁸³

2.2.3 İmam Gazzâlî'nin İlmî Hayatı

2.2.3.1 İlmî konumu

İmam Gazzâlî, farklı İslam ilimleri alanında azim etkisi ve büyük katkısı olan, ümmetin en bariz, en nâdir ve en zeki âlimlerinden birisidir. İmam Gazzâlî ilgilendiği her ilim alanında başı çekmiş ve o alanda eserler kaleme almıştır. Hatta fıkıh usûlü, felsefe, tasavvuf gibi bazı ilim alanlarındaki kitapları en önemli kaynaklar arasında yer almıştır. İmam Gazzâlî'nin ilmî üretkenliğinin çok verimli olduğuna ve döneminde çok etkili bir ilim insanı olduğuna değinmek gerekir. Bununla beraber onun etkisi günümüze kadar da devam etmektedir. İşte onun bu durumu, beni bu çalışmayı yapmaya iten en önemli sebeplerden birisidir. İmam Gazzâlî müslüman dünyası için her yönüyle örnek teşkil etmektedir. Çağdaş yazar ve müellifler onun eserlerine büyük önem vermişlerdir.⁸⁴ İşte bu durum da onun mutali olduğu ilmî alanın genişliğine, derin ilmî bilgisine, keskin zekasına, aklına işaret etmektedir. Aynı zamanda ilim insanların onu övgüsü bu durumu teyit etmektedir. Bunlara bazı örnekler şunlardır.

- Hocası imamü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî onun için "Gazzâlî bereketli bir denizdir..."⁸⁵ demiştir.

⁸³ Abdülkadir b Musa b Abdullah b Cerki Dost el-Hasen, ebu Muhammed, Muhyiddin Geylani Gazzâlî ile buluşmuş ve ondan etkilenmiş ve "el-Gunyetü'l-Talibi Tarika'l-Hak" kitabını İhyâ-u Ulûmu'd-Din uslubu ile yazmıştır, bkz. İbnü'l-Cevzi, A., (1995). **el-Muntezam fi Tarihi'l-Muluki ve'l-Umem**, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:X, s:219.

⁸⁴ Bunlara bazı örnekler:

- ed-Dirasât en-Nefise inde'l-Müslimin ve Gazzâlî ala vechi'l-Husus, Abdülkerim el-Osman.
- et-Terbiyetü's-Siyasiyye inde ebi Hâmid Gazzâlî, Ahmed Arafat el-Kâdi.
- el-Fikru's-Siyasi inde'l-Batiniyye ve mevkifu'l-Gazzâlî minh, Ahmed el-Kadi.
- Devru'l-Gazzâlî fi'l-Fikir, Hasen el-Fatih Karibullah.
- el-Ahlak inde'l-Gazzâlî, Zeki Mübarek..

⁸⁵ Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:195.

- İbnü'n-Neccar⁸⁶ : “Gazzâlî hiç tartışmsız fakihlerin imamı, ittifakla da ümmetin rabbanisi, zamanının müctehididir. Kendisi; zekası keskin, idraki güçlü, uzak görüşlü, mana dünyasının dalgıçı biri idi.”⁸⁷
- İmam Zehebi⁸⁸: “Gazzâlî, imamdır, o bir denizdir, Hüccetü'l-İslam, Zeyüddin, zamanının harikası. O üstan zekâ ve çok eser sahibi Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsi eş-Şâfiî, el-Gazzâlî'dir.”⁸⁹
- Tâcüddin Sübkî⁹⁰ : “O Hüccetü'l-İslam, selam yurduna ulaşılan dinin yolu, ilimleri bir araya toplayan kişi, menkul ve mefhum ilimleri ortaya çıkaran kişidir. İmamlar ondan önce gittiler ama onun ulaştığı yere varamadılar, ulaştığı yerde durmamış ve hedeflerine koşmuş da koşmuştur.”⁹¹
- İbn Kesir⁹² : “Tasnif, tertip, tabir, tahkik ve tahrir alanında Şâfiî mezhesi imamlarından birisidir.”⁹³

2.2.3.2 Eserleri

Ebû Hâmid Gazzâlî, bol ve zengin eser veren insanlarından birisi sayılır. Bıraktığı bu devasa mirası sadece müslüman ilim insanları ve araştırmacıları tarafından değil müsteşrikler tarafından da büyük ilgi görmüştür. İmam Gazzâlî'nin eserleri, tahkik,

⁸⁶ Muhibbuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. el-Hasen b. Hibetullah, İbn en-Neccar adıyla tanınır, el-Hafız el-Bağdâdî, 578-643, büyük yazar, hadis ve tarihçilerden birisidir, Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XXIII, s:131.

⁸⁷ Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XIX, s:335.

⁸⁸ Şemsüddin ez-Zehebi, hadisçi, imam, hafız, kendisi islam tarihi ile cerh ve tadil konusunda ender kişilerdendir, ö. 748, İbnü'l-İmad el-Hanbeli, **Şezeratu'z-Zeheb**, c:I, s:66.

⁸⁹ Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XIX, s:322-323.

⁹⁰ ebu Hasen Ali b Abdülkafi b Ali Temem Sübkî, d 683, Şafîî fakihi, sufi, hadisçi, hafız, müfessir, kari, usulcu, kelamcı, nahivci, dilci, edebiyatçı özellikleri olan birisidir, (şeyhu'l-İslam ve Kadi'l-Kuda) lakabı ile adlandırılmıştır, Tacuddin Sübkî'nin babasıdır, ö. 756. İbnü'l-İmad el-Hanbeli, **Şezeratu'z-Zeheb**, c:I, s:66.

⁹¹ Sübkî, **Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra**, c:VI, s:195.

⁹² Hafız, müfessir, tarihçi, İmaduddin Ebû'l-Fida, İsmail b. Ömer b. Kesir b. Dav el-Kureşi el-Basravi, ed-Dimaşki, d.t Mecdel, 701, kendisinin çok sayıda eseri bilinmektedir, Ö 774. İbnü'l-İmad el-Hanbeli, **Şezeratu'z-Zeheb**, c:I, s:67.

⁹³ İbn Kesir, İ., (2004), **Tabakatu'l-Fukaha eş-Şafiyyin**, thk. Enver el-Baz, Mısır, Daru'l-Vefa, c:I, s:533.

yayın, araştırma, master ve doktora tezleri gibi alanlarda en çok hizmet edilen ve ilgi gören İslam mirası eserlerindedir.

İmam Gazzâlî'nin eserleri hakkında yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

- Müellefetü'l-Gazzâlî (Gazzâlî'nin eserleri): Dr. Abdurrahman Bedevi. Bu eser imam Gazzâlî'nin eserleri hakkında kaleme alınan en güzel kitaplardandır.
- Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri: Dr. Josh, Berlin 1958
- Gazzâlî'ye Nisbet Edilen Eserlerin Sıhhat Derecesi: Montgomery
- Gazzâlî'nin Eserlerinin Kronolojik Sıralaması, Maurice Puig, 1959

Dr. Abdurrahman Bedevi, Müellefetü'l-Gazzâlî⁹⁴ adlı eserinde imam Gazzâlî'nin eserlerini dört bölüme ayırmıştır.

1. İmam Gazzâlî'ye ait olduğu maktû olan eserler. Bunların sayısı elli altı kitaptır.
2. İmam Gazzâlî'ye ait olduğu şüpheli olan eserler. Bunların sayısı yirmi iki kitaptır.
3. İmam Gazzâlî'ye ait olmadığı tercih edilen eserler. Bunların sayısı yirmi kitaptır.
4. İmam Gazzâlî'ye atfedilen eserler. Bunların sayısı yirmi sekiz kitaptır.

2.2.4 İmam Gazzâlî'nin Fıkıh Usûlüne Etkisi

2.2.4.1 İmam Gazzâlî'nin usûl yönünün oluşması

İmam Gazzâlî hicri beşinci asrın ikinci yarısında yaşamıştır. Bu dönem, üçüncü Abbasi Asrı olarak adlandırılmakta idi ki bu dönem Abbasi Devletinin en zayıf dönemidir. Bu nedenle de hilafet zayıflığın ve güçsüzlüğün zirvesini yaşamakta ve varlığı sadece formalite ve şekilden ibaret hale gelmiştir. Bu dönem fitne ve fesâdın kol gezdiği

⁹⁴ bkz. Bedevi, A., (1972). **Muellefatu'l-Gazzâlî**, Suudi Arabistan, Vikaletu'l-Matbuat.

birçok zorlu hadisenin yaşandığı ümmet adına zor bir dönemdi. İşte İmam Gazzâlî bütün bu çok çeşitli zor şartların yaşandığı bir dönemde yaşamış, kendini yetiştirmiş ve ilmi şahsiyetini oluşturmak için çalışmıştır.⁹⁵

Yukarıda bahsi geçen bütün bu hadiseler ve olumsuz siyasi şartlara rağmen bu dönem kapsamlı ilmi gelişmelerin yaşandığı bir çağ olmuştur. Bu dönem, şer’i ilimlere vakıf büyük ilim insanlarını yetiştiren bir dönem olmuştur. Bu dönemde Kur’an ve Kur’an ilimleri, fıkıh ve fıkıh usûlü, hadis, Arap dili, felsefe, mantık alanlarında İslami çalışmalar gelişmiştir. Bu kapsamlı ilmi gelişmelerdeki en büyük pay, ilim insanlarına verdikleri değer ve katkılar, kurdukları medreseler, öğrencilere sağladıkları büyük destekler ile Selçuklu devletine aittir. Selçuklu veziri Nizâmülmülk⁹⁶ o dönemin kanıtı üç büyük medrese inşa etmiştir. Bunlardan en meşhuru Nizamiye Medresesi⁹⁷ adıyla bilinen Bağdat’taki Büyük medresedir. Bu medrese İmam Gazzâlî’nin okuduğu ve aynı zamanda ders verdiği medresedir. İmam Gazzâlî’nin usûl yönünün oluşmasında bu medresedeki imamü’l-Haremeyn Cüveynî (döneminin Şâfiî imamı ve Nizâmiye medresesi baş müderrisi) gibi büyük ilim insanlarının katkısı olmuştur. İmam Gazzâlî, Cüveynî vefat edinceye kadar ondan ayrılmamış ve kendisinden Şâfiî fıkıhı, ihtilafî fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, mantık, felsefe gibi çok farklı alanlarda ilim okumuştur. İmam bu alanlarda kendini yetiştirmek ve söz sahibi olmak için çok çalışmıştır. Hocası Ebû’l-Meâlî Cüveynî onu “Bereketli deniz”⁹⁸ olarak tanımlamıştır. Cüveynî, Gazzâlî ile gurur duyduğunu gösterirdi. Onu kendisine yardımcı olarak atamıştı.⁹⁹ Gazzâlî el-Menhul fi İlmi’l-IUsûl” kitabının telifettiğinde Cüveynî ona “yaşarken beni gömdün,

⁹⁵ Umrani, M., (2001). **el-İnba fi Tarihi’l-Hulefa**, Mısır, Daru’l-Afaki’l-Arabiyye, 188. İbnü’l-Cevzi, el-Muntezam fi Tarihi’l-Muluki ve’l-Umem, c:XVI, s:44. İbnü’l-Esîr, İ., (1987). **el-Kamil fi’l-Tarih**, thk. Ebû’l-Fida Abdullah el-Kadi, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, c:VIII, s:124.

⁹⁶ Kavamuddin Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İshak b. el-Abbas et-Tûsi, Nizamülmülk lakabı ile tanınmıştır, Horosan’ın Tus şehri doğumludur, selçukluların en önemli vezirlerinden birisidir, nizamiye medresesinin kurucusudur, bu medreye belli bir ödenek ayırmış ve ünlü fakihleri müderris olarak tayin etmiştir, Gazzâlî de bunlardan birisidir, ismâililer onu süikast ile öldürmüşlerdir,485. Ez-Zehebi, **Tarihu’l-İslam**, c:XXX, s:419.

⁹⁷ Nizamiye medreseleri, kurucusu Selçuklu veziri Nizamülmülkün adı verilmiştir, bunların en en büyüğü Bağdat’ta kurulmuştur, Alpaslan ve Nizamülmülk Bağdat’taki bu merdesenin kuruluşuyla çok ilgilenmişlerdir, bu medreseler varif sistemine dayalı idi bununla beraber tamamının hadcamaları devlet tarafından karşılanırdı, bağdattaki medresenin hocalarının Şâfiî olması şart koşulurdu, Zehebi, **Tarihu’l-İslam**, c:XXX, s:419.

⁹⁸ Sübkî, **Tabakatu’s-Şâfiyye**, c:VI, :195.

⁹⁹ Nedevi, E-H., (2007). **Ricalu’l-Fikri ve’d-Dave**, Beyrut, Dar İbn Kesir, s 159. İbn Hallikân, Vefiyyatu’l-Ayan, c:I, s:102.

ben ölünceye kadar bekleyemedin mi?”¹⁰⁰ demiştir. İmam Cüveynî bir kısım kitaplar kaleme almış ve Burhan fi Usûli'l-Fıkıh, el-Verekat fi Usûli'l-Fıkıh, el-İrşad fi Usûli'l-Fıkıh, al-Müctehidin gibi bazı kitapları fıkıh usûlü alanında en önemli kitaplar arasındadır. Bu okulun kurucuları arasında yer alan İmam Ebû İshak eş-Şîrâzî¹⁰¹ de el-Lem' fi Usûli'l-Fıkıh, et-Tebşıra fi Usûli'l-Fıkıh ve el-Mulehhas fi Usûli'l-Fıkıh gibi kitapları ile imam Gazzâlî'nin usûl yönünün oluşmasında katkısı bulunanlardır. İmam Gazzâlî'nin usûl yönünün oluşmasında mantık ilminin de büyük etkisi olmuştur. İmam mantık ilmini okumuş, bu alanda uzmanlaşmış ve yükser bir seviyeye ulaşarak bu ilmi de fıkıh usûlü konuları içine dahil etmiştir. Bu durum onun usûl alanındaki yazılarında açıkça görülmektedir. Usûl alanındaki yazıları mantıksal çıkarımlardan yoksun değildir. Eserlerinde mantıksal sınırlar açıkça kendini göstermekte olup usûl ile alakalı terimler de ondan nasibini almıştır.

Onun usûl alanındaki bu alt yapısı ve yetişmişliği kendisini asırlarca fıkıh usûlü alanında en önemli ilim insanlarından birisi haline getirmiş ve onun etkisi günümüze kadar devam etmiştir.

2.2.4.2 İmam Gazzâlî'nin usûlünün etkisi

Çalışmanın başında imam Gazzâlî'nin biyografisinden bahsedildiği yerde onun, farklı ilim sahalarında büyük katkısı olan Müslüman ilim insanları arasında bâriz hatta nâdir bir konuma sahip olduğundan ve imam Gazzâlî'nin kapısını çaldığı her ilim alanında başı çekmiş ve o alanda eserler kaleme almış olduğundan ve fıkıh usûlü, felsefe, tasavvuf gibi bazı ilim alanlarındaki kitapları en önemli kaynaklar arasında sayıldığından bahsedilmiştir. Bu bölümde, imamın usûl alanındaki ilmî etkisi açıklanarak bu görüşün doğruluğu ispat edilecektir.

İmam Gazzâlî'nin yaşadığı çağın realiteleri ve her alanda yaygın bir şekilde oluşan bozulma ve inhiraflar onu islah ve reform adına yeni araştırmalara itmiştir. Bu yolda mantık ilmi Gazzâlî için bir araç halini almıştır. İctihad alanındaki yöntemleri kayıt

¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzi, **el-Muntezam fi Tarihi'l-Muluki ve'l-Umem**, c:IX, s:325.

¹⁰¹ Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrazi, döneminin Şafîî hocası olup hala en önemli hocalarından sayılır, imam ve fakih olup 393 senesinde İran'ın Fîrûzâbâd şehrinde doğmuştur ö. 476. Zehebi, **Siyeru Alamu'n-Nubela**, c:XVIII, s:452.

altına alacak sağlam temeller oluşturmuş ve istihsan yöntemini reddedmiş ve tüm delillendirmeleri mantık ölçüleri bağlamında kendini göstermiştir.¹⁰² Yalnız bu, fakihlerin kıyas delilini gözardı ettiği anlamına gelmemektedir. Onun niyeti fıkıh alanında kullanılan kıyası reforme etmektir. Bu durum onun Aristoteles'in kıyas yaklaşımındaki orta sınır metodunu fıkıhda illet olarak kabul ekmesindeki ısrarında kendini göstermektedir. İmam Gazzâlî fıkıh usûlü alanında bir kısım kitaplar kaleme almıştır. Bunlardan en tanınmış olanları şunlardır:

- el-Menhul min Ta'ligati'l-Usûl
- Şifâü'l-Galîl fi Beyâni'l-Müşebbeh ve'l-Muhayyel
- Üsûsü'l-Kıyas
- el-Müstasfâ fi Usûlü'l-Fıkh

2.2.4.3 İmam Gazzâlî'nin el-Müstasfâ adlı eserinin usûl alanındaki konumu ve telif yöntemi

Gazzâlî'nin el-Müstasfâ adlı eseri, usûl alanında yazılan eserlerde bir dönüm noktası sayılır. Bu eserde ilk defa mantıkla ilgili bir mukadime yer almıştır. Gazzâlî bu mukaddimeyi ne usûl ilmi ne de kaleme aldığı özel mukaddimeler arasında saymamıştır. Aksine bu mukaddime tüm ilimlerin bir mukaddimesidir.”¹⁰³ Bazı ilim insanları mantıkla ilgili bu mukaddimeyi kabul etmemişlerdir. Ancak Gazzâlî bu mukaddimeyi usûl ilmine ait bir mukaddime değil tüm ilimlerin bir mukaddimesi olarak ortaya koymuştur. el-Müstasfâ kitabı Gazzâlî'nin usul alanında en son kaleme aldığı kitap sayılır.¹⁰⁴ Zira usulle ilgili görüşleri burada istikrara ermiştir. Bu nedenle onun Tahsînü'l-Meâhiz kitabındaki görüşleri ile el-Müstasfâ kitabındaki görüşlerini karşılaştırdım.

¹⁰² bkz. Brokman, K., (1968). **Tarih eş-Şuub el-İslamiyye**, tercüme: Nebih Emin Faris – Munir el-Balebki, Beyrut, Daru'l-İlm ilimelayin, s:280.

¹⁰³ bkz. Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:45.

¹⁰⁴ bkz. Gazzali, **el-Mustasfa**, c:I, s:4 .

Gazzâlî, fıkıh usûlü konularının sisitematiğinde, ne kendi döneminde ne de ondan önce alışık olunmayan eşsiz bir yöntem izlemiştir. Konular, alanının uzmanı insanların değil, öğrencilerin bile bu ilmi kavramasını sağlayacak şekilde somut bir surette ele alınmıştır. Elimizdeki bu çalışmada el-Müstasfâ kitabına çok itimat edilmiştir. Bu kitapta yer alan usûl görüşlerini karşılaştırdım ve Tahsînü'l-Meâhiz kitabına uyguladım. İleride değinileceği üzere bu kitaptan çok değerli bilgiler elde ettim. Gazzâlî, fıkıh usûlünü meyveli bir ağaca benzetmektedir. Bu ağacın meyve verebilmesi için dört şeyin yerine gelmesi gerekir demektedir:

1. Ağaç (meyveli ağaç): Bununla deliller kastedilir : Kitap, sünnet ve icma
2. Meyve (semere) : Bununla hükümler kastedilir: vacip, mahzur, mendup, mekruh, mubah, hüsün, kubuh, kaza, edâ, sıhhad fesâd v.b
3. Meyve toplama yöntemi (turuku'l-istismâr): Bununla, delillerden hüküm çıkarma, lafızların delâletleri ve delillerin delâlet yönleri kastedilir ve bunların sayısı dörttür. ifadeler bir şeye ya sigası ve bağlamı yönüyle delâlet eder, ya anlamı yönüyle ifade eder, ya iktiza ettiği zorunluluk yönüyle ifade eder ya da istinbat edilen anlamı yönüyle ifade eder.
4. Meyve toplayan kişi (müstesmir) : Bununla müctehid kastedilir: Müctehidin sıfat, koşul ve hükümleri bilmesi gerekir.

Gazzâlî, bu somut benzetme de; meyve toplayan kişi (müstesmir) yani müctehid, meyve toplama yöntemlerini (turuku'l-istismâr) kullanarak ağaçtan yani Kur'an, sünnet ve icmanın kastedildiği delillerden, meyveyi (semere) yani şer'i hükmü elde eder. Böylece iki dünya saadetini elde etmek için çalışır.

Gazzâlî ardından bu bölümlerin herbirini ayrı ayrı açıklar ve şöyle der:

Bu durumda usûl ilmi dört eksen etrafında döner

1. Hükümler: Bununla başlanması daha evladır çünkü bu amaçlanan meyvedir. (semere)

2. Deliller ki bunlar Kur'an, sünnet ve icmadır. Meyveden (semere) sonra öğrenilmesi gereken ikinci konu da meyveyi (semere) veren ağaçtır.
3. Meyve toplama yöntemi (turuku'l-istismâr) ki delillerin delâlet yönüdür, bunların sayısı dördttür: Manzumun delâleti, mefhumun delâleti, zaruret ve iktizanın delâleti, mana ve makulün delâleti
4. Bu bölüm meyveyi toplayan kişi (müstesmir) yani kendi zannıyla hüküm veren müctehid hakkındadır. Bunun karşısında da taklid eden kişi, mukallid yer almaktadır. Bu nedenle de mukallid ve müctehidin şartları ve özellikleri açıklanmıştır.¹⁰⁵

2.3 Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanımı ve İmam Gazzâlî'nin kitapta izlediği metot

2.3.1 İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabının Tanıtımı

Bu bölümde, çalışmanın konusu olan Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanımı, kitabın yazara nisbeti ve telif nedeni ele alınacaktır.

2.3.1.1 Tahsînü'l-Meâhiz kitabının tanıtımı

Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz kitabı, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında derin tartışmalara neden olan ihtilafî fıkıh meselelerinde kaleme alınmış bir eser sayılır. Bu kitap, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında pratik munazara yöntemlerine örnek teşkil etmektedir. Gazzâlî bu kitabında eşsiz düşüncelerini ve Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilafî meselelerde fıkıh ve usûl alanındaki deliller konusunda fıkıh ve usûl bilgisini ortaya koymuştur. İmam Gazzâlî bu kitaptan önce (el-Meâhiz)¹⁰⁶ adını verdiği başka bir kitap telif etmiştir. Yazarın kendi ifadesiyle bu kitap "Hükümleri ve bunların elde ediliş metotlarının anlaşılması hakkındadır."¹⁰⁷ Ancak kitap, mübtedi

¹⁰⁵ bkz. Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:39.

¹⁰⁶ Bu kitap Ebû Hâmid Gazzâlî'nin kayıp mirası arasındadır.

¹⁰⁷ Gazzâlî, M., (2018). **Tahsinu'l-Meâhiz**, thk. Muhammed b. Ali Semhan Musfir – Abdulhamid b. Abdullah b. Nasır el-Mecelli, Kuveyt, Esfar matbaası, c:I, s:133.

ilim talebeleri için fıkıhın fûrûları hakkında istifade edilecek özet bilgiler içermekte olup konunun uzmanlarının beklentilerine cevap vermemektedir. Bunun nedeni de kitabın, Şâfiî mezhebini destekleme ve hasım tarafın delillerini çürütme adına delillerin açıklanmasında fıkhi tartışmalardan yoksun olmasıdır. Gazzâlî'nin ifadesine göre bu bahsi geçenler el-Meâhiz kitabında gerçekleşmemiştir. Bu nedenle de yazar, kitabın adının da anlaşılacağı üzere kitabı, fıkhi meselelerde hükümlerin anlaşılmasını sağlamak ve hasımların itirazlarına karşı onları korumak ve takviye etmek için Tahsînü'l-Meâhiz kitabını yazmıştır.¹⁰⁸

Şâfiî mezhebi âlimleri bu kitabı ya tam adıyla (Tahsînü'l-Meâhiz) ya da muhtasar kısa (et-Tahsîn) adıyla zikrederler.¹⁰⁹

2.3.1.2 Tahsînü'l-Meâhiz kitabının telif nedeni¹¹⁰

Musannif, kendini bu kitabı kaleme almaya iten bazı nedenlerden bahsetmiştir. Bu nedenlerden bazılarını kitabın mukaddimesinde değinmiş, bazılarını ise kitap içinde konuları işlerken işaret etmiştir.

1. Allah, insanların çoğunu fıkıh ilmini öğrenmeye ve ondan istifade etmeye yönlendirmeyi takdir buyurmuştur.
2. Fıkıh ilminin, onu öğrenen kişiye dünya ve ahirette çok faydaları vardır.
3. Şâfiî mezhebini ve el-Meâhiz kitabını itirazlara karşı korumak. el-Meâhiz kitabınının eksikliklerini tamamlayarak Şâfiî mezhebini korumak.
4. Şâfiî mezhebine muhalefet edenlerle tartışmak ve İmam Şâfiî'nin mezhebini desteklemek.

¹⁰⁸ Bkz. Önceki Kaynak, c:I, s:133.

¹⁰⁹ İbnü's-Salah, O. (2011). **Şerhu Müşkili'l-Vasit**, thk. Abdulmunim Halife Ahmed Bilal – Muhammed Bilal b. Muhammed Emin, Suudi Arabistan, Dar Kunuz İşbilya, c:IV, s:420.

¹¹⁰ Bkz. Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:I, s:33.

5. Yazar el-Meâhiz kitabını bu büyük eserle korumak ve güçlendirmek istemiştir. Bu nedenle yazar; delillere, itirazları ortadan kaldırmaya, kanıt ve delillerin toplanması konularına oldukça çok yer ayırmıştır. Bu kitap, kendi kitabının gerçek manada bir takviyesidir.

2.3.2 İmam Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında İzlediği Metot

Tahsînü'l-Meâhiz kitabı, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki görüş ayrılıklarının olduğu ihtilafî fıkıh konularında yazarın fıkhi delillendirme ve cedel konularında ustalığını gösterdiği kitaplar arasında sayılır. Kitabın konulara ayrılmasında ve ele alınan meselelerde işlenmesinde görüldüğü üzere yazar bu kitabında açık ve net sistemli bir metot izlemiştir. İzlediği bu metot şu şekilde izah edilebilir.

1. Farklı fıkıh konularını birbirinden ayırmak için önce konuları zikretmiş ardından da bunları fıkıh konularına göre sıralamıştır.
2. Yazar, imam Ebû Hanîfe ve imam Şâfiî'nin ihtilaf ettikleri tüm konuları ele almamış, diğer mezhephelere değinmeden, bu iki mezhep arasındaki en yaygın ihtilafî meseleleri incelemiştir. Çok nâdir durumlarda fakih sahâbelerin (r.anhum) ve onlar dışında diğer fakihlerin görüşlerine yer vermektedir.¹¹¹
3. Yazar, ele aldığı konuyu incelemeye açıkça atıfta bulunmadan imam Şâfiî'nin görüşünü aktararak başlar, ardından ikinci olarak Ebû Hanîfe'nin görüşünü zikreder.
4. Yazar, imam Ebû Hanîfe ile imam Şâfiî arasında konu hakkındaki görüş ayrılıklarını aktardıktan sonra, mezhebinin görüşünün doğruluğunu destekleyen delilleri sunar. Ardından da Hanefî mezhebinin itirazlarını zikrederek onlara cevap verir.
5. Yazar genellikle Şâfiî mezhebinin konu hakkındaki tek bir katını zikretmeyle yetinmiş, ardından Hanefî mezhebinin itirazlarını aktarıp onlara cevap vermiştir.

¹¹¹ Bkz. Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, el-İmam el-Evzaî c:I, s:224, Züfer c:I, s:474, Malik c:I, s:599.

Bu itirazların çoğu ya Hanefîlerin delilleleri ya onların, Şâfiîlerin delillerine itirazları ya da Hanefî mezhebi adına öne sürdüğü varsayımlardır. Kitabın incelenmesinin ardından görünen o ki, bana göre yazar bu kitabında Hanefî mezhebinin fıkhıta izlediği varsayıma dayalı yöntemi izlemiştir.¹¹² Başka bir ifadeyle yazar, konuya, olmayan bir itiraz ortaya koyarak ona cevap vermektedir.

6. Nakli delillere ve onların delâlet yönünün izahına ayrı bir özen göstermiştir.
7. İmam Şâfiînin konu hakkında görüşünü bina ettiği usûl ve yöntemleri açıklamıştır.
8. Şâfiîlerin tereddüt ettikleri meselelere dikkat çekerek daha net ve açık olan görüşü izah etmiştir.
9. Yazar, genellikle Şâfiîlerin zayıf rivâyetlerinden uzak durmuştur.
10. Şâfiî mezhebi içinde vuku bulan bazı ihtilafli meselelerde tercihte bulunmakta ve bu tercih nedenini izah etmektedir.
11. Cedel ve munazara kural ve ilkelerine aşırı riâyet etmiş ve bunları gerek savunduğu ve gerekse de itiraz ettiği taraflar hakkında işletmemiştir.
12. İmam Ebû Hanîfenin görüşlerinin güçlü, eleştirilerinin sağlam olduğu durumlarda ona karşı insafli olmuştur.
13. Meselelerin sunumunu eşit düzeyde ele almamış, uzunluk ve kısalık arasında tereddüt etmiştir.

¹¹² Bu yöntem, şeri hüküm koymak için fakihin varsayımla ortaya koyduğu yeni meselelerdir veya başka bir ifadeyle fakihin fikhi meseleler varsayarak onları cevap aramasıdır, bkz. en-Neciri, Mahmud, Mecelletu'l-Vayi'l-İslami, s. 532. eş-Şeli, N., (2008). **el-Aklu'l-Fıkhi**, Mısır, Daru's-Salam, s:150.

3. TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER ALAN İTTİFAK EDİLEN DELİLLERLE ALAKALI USÛL GÖRÜŞLERİ

İttifak edilen görüşler ifadesi ile kastedilen; cumhurun delil olarak kullanmada hemfikir olduğu delillerdir. Bunlar, Kur'an-ı Kerim, sünnet, icma ve kıyastır.

3.1 Şaz Kıraatların Delil Olarak Kullanılması

3.1.1 Meselenin Anlamı

Bilindiği üzere kıraatin mutlaka mütevâtir olması gerekir. Bu durum Gazzâlî'nin yaptığı şu Kur'an-ı Kerim tanımından anlaşılmaktadır: “Mushafın iki kapağı arasında yer alanların bize meşhur yedi harf üzerine mütavatir olarak nakledilmesidir.”¹¹³

Tenkih kitabı sahibi de onu şu şekilde tanımlar: “Mushafın iki kapağı arasında bulunanların bizlere mütevâtir olarak aktarılmasıdır.”¹¹⁴ tanımlamaların incelenmesinin ardından bunların ortak noktasının; Kur'an'ın Kur'an olarak isimlendirilebilmesi için bizlere mütevâtir olarak aktarılması gerektiğidir. Bunlar dışında kalanlar Kur'an sayılmazlar.

İlim insanları bahsi geçen bu durumda hemfikirdir. Buna göre, mütevâtir olmayan yollarla bize aktarılan Allah kelâmı Kur'an değildir. Bununla beraber ulemâ, bu şekilde bize ulaşan ve şaz olmayan Kur'an'ın ancak namazda okunabileceği ve hükümlerin istinbatında hüccet olabileceği konusunda ittifak etmiştir.¹¹⁵

Mütevâtir yolla ulaşmayan kıraatlar ise şaz kıraat olarak adlandırılır. Bu anlamı İbnü'l-Cezri¹¹⁶ şöyle teyit eder: “Bir yönü ile bile olsa Arap dili ile uyumlu olan ve ihtimalli bile olsa Osman mushafları ile uyuşan, isnadı sahih olan, reddi ve inkârı mümkün olmayan her doğru kıraattır. Bu kıraat, Kur'an'ın nazil olduğu yedi harf ve insanların

¹¹³ Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:164.

¹¹⁴ Teftâzânî, **et-Telviḥ ala't-Tevdih**, c:I, s:26.

¹¹⁵ Bkz. Âmidî, **el-İhkâm**, c:I, s:83.

¹¹⁶ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf, İbnü'l-Cezri adıyla tanınır, Ferrâ'nın şeyhi, imam, hafız, Dımeşk'te yetişmiştir, fesahat ve belagat sahibi olup bol sayıda kitap yazmıştır, ö. 833. İbnü'l-İmad, **Şezeratu'z-Zehab**, c:VII, s:204.

kabul etmesi gereken kıraattir... Bu rükünlerden birisi eksik olan kıraat yedi ya da ondan daha çok olsun zayıf veya şaz veya bâtil kıraat sayılır. Selef ve halef imamlar arasında kabul gören görüş bu görüştür. Bu hiç kimsenin bu konuda farklı görüş beyan etmediği selefin yoludur.¹¹⁷

Ancak ilim insanları, mütevâtir olmayan yollarla aktarılan Kur'an'ın hüccet olup olmayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir.

3.1.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Akrabalık bağı, akrabalık nafakasını gerektiren bir neden olduğu gibi evlilik de kocanın karısına infakda bulunmasını gerekli kılan bir nedendir. Ancak akrabalardan kimin üzerine vacip olur bu nafaka? Bu infak için yakınlık derecesi nedir? Derece farklılıklarına göre bu akrabalık, soy ağacında usûl ve fûrû olarak adlandırılan doğumdan kaynaklı akrabalık olması gerekir. Eğer aradaki bağ soy ağacı dışında bu tarz bir akrabalık/hısımlık veya zevi'l-erhâm¹¹⁸ bağı olan bir akrabalık değil ise bu durumda akrabalık nafakası şunlarla sınırlı kalır: Fûrûnun aslına ödemesi vacip olan nafaka, aslın fûrûya ödemesi vacip olan nafaka, birbirine nafaka ödemesi vacip olan asıl ve fûrû olmayan akrabalar. Fakihler arasında bu meselede görüş ayrılığı bulunmakta olup konu Tahsînü'l-Meâhiz kitabında şu şekilde ele alınmıştır:

Bu mesele kitabın nafakalar konusu içinde Gazzâli'nin şu ifadeleri ile ele alınmıştır: “Hısımlık hariç diğer akrabalıklarda nafaka yükümlülüğü gerekmez. Bunlar anne,

¹¹⁷ İbnü'l-Cezeri, Ş., **en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr**, thk. Ali Muhammed ed-Dabba, Suudi Arabistan, el-Mektebetu't-Ticariyyetu'l-Kübra, c:IX, s:1.

¹¹⁸ Fıkıhçıların tanımlamaları içerisinde nafaka konusundaki Zevil erham; kardeş, amca, hala ve teyze gibi usul ve fûrudan olmayan akrabalar. Miraz konusundaki Zevil erham: anne tarafından dede, dayı, teyze, erkek ve kız kardeş kızlarıdır. bkz. el-Cürçani, **et-Tarifât**, s:145. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:IX, s:82.

baba ve çocuklardır.¹¹⁹ Ebû Hanîfe bu konuda “Mahremiyet gereken ve nikahın haram olduğu akrabalıklarla ilgilidir.”^{120 121} der.

3.1.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

İmam Gazzâli Tahsînü'l-Meâhiz kitabında bu usûl meselesini, araştırma konusu olan bu fıkıh meselesinde zikretmemiştir, ancak uzun araştırma ve incelemeler sonunda en önemli fıkhi ihtilaf nedenlerinden birisi, bu usûl meselesi hakkında olduğu görülmüştür. Öyleki Tahsînü'l-Meâhiz kitabını tahkik eden araştırmacı haşiyede şöyle demiştir: “Musannifin cevabı onun doğru olduğu yönündedir, ancak yazar bu konuda Hanefîlerin asıl delillerine değinmemiştir. Hanefîlerin bu konudaki delili (وَعَلَى الْوَارِثِ)¹²² “mirasçı da aynı şeyle sorumludur” âyetidir. Aynı şeyle yani nafaka ile sorumludur...¹²³ Hanefîler, mahrem hısımlar (evlenmeleri yasak olan yakınlar) arasında nafakanın gerekli olduğu görüşündedir. Burada konuyu, İbni Mesud'dan gelen şaz kıraatle (وَعَلَى الْوَارِثِ ذِي الرَّحْمِ مِثْلَ ذَلِكَ)¹²⁴ amel ederek mahremiyet ile kayıt altına almışlardır: el-Hidâyet kitabında şöyle der: “Nafaka, küçük ve fakir olması halinde mahrem olanlara veya fakir reşid kadınlara veya fakir reşid erkeklere verilir. Çünkü nafaka uzak akrabalık hariç, yakın hısımlık bağında vaciptir. Buradaki önemli

¹¹⁹ Bkz. eş-Şirazi, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî, 1992, el-Muhezzeb fi Fıkıh el-İmam eş-Şafii, thk. Muhammed ez-Zuhayli, Suriye, Daru'l-Kalem, 3/158. el-Cüveyni, Ebû'l-Meali Abdulmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, 2007, Nihayetu'l-Matlap fi Dirayeti'l-Mezhep, Katar, İslami İşleri ve Vakıflar Bakanlığı, 15/511. el-Umrani, Yahya b. ebi'l-Hayr b. Salim Ebû Hüseyin eş-Şafii el-Yemeni, 2000, el-Beyan fi Mezhebi'l-İmam eş-Şafii, thk. Kasim Muhammed en-Nuri, Suudi Arabistan, Daru'l-Minhac, 11/245. Hanafi mezhebidir, bkz. el-Bahuti, Keşşafu'l-Kina, 5/481, Malikilere göre akrabalardan nafaka ihtiyacı olanlar iki çeşittir: çocuklar ve anna babadır, bkz. Abderî, H., (1994). **et-Tac ve'l-İklil limuhtasar Halil**, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:V, s:584. en-Nefravi, A., (1995). **el-Fevakihu'd-Devani**, Suriye, Daru'l-Fikir, c:II, s:68.

¹²⁰ Bkz. Serahsî, M., (1993). **el-Mabsut**, Beyrut, Daru'l-Marife, c:V, s:223. el-kasani, **Bedaiu's-Sanai**, c:IV, s:30. İbn Abdin, M., (2003). **Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar**, thk. Adil Ahmed Abdulmrvud – Ali Muhammed Muavvad, Mısır, Alemu'l-Kütüp, c:III, s:627.

¹²¹ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:III, s:588.

¹²² Bakara 1/233

¹²³ Bkz. Haşiyetu Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:III, s:591.

¹²⁴ Kıraat kitaplarında bunlar hariç herhangi bir kaynak bulamadım, el-Âlusi, M., (1415). **Ruhu'l-Meâni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim ve's-Sabi'l-Mesani**, thk. Ali Abdulbari Atiyya, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:737. en-Nesefi, A., (1998). **Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Tevîl**, thk. Yusuf Ali Bedivi, Beyrut, Daru'l-Kelim et-Tayyip, c:I, s:66. Bazı Hanefî fakihleri zikretmiştir bunlar: Serahsî, **el-Mabsut**, c:V, s:216. el-kasani, **Bedaiu's-Sanai**, c:III, s:442. İbnü'l-Hümmam, K., (2003). **şerh Fethu'l-Kadir al'l-Hidaye şerh Bidayetu'l-Mubtedi**, thk. Abdurrezzak Galip el-Mehdi, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:IV, s:224. İbn Nuceym, Z., (1997). **el-Bahru'r-Raik şerh Kenzu'd-Dekaik**, thk. Zekeriya Umeyrat, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:IV, s:356.

nokta akrabasının mahrem hısım olmasıdır. Zira Allan teâlâ (وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ)¹²⁵ (وَعَلَى الْوَارِثِ ذِي الرَّحْمِ مِثْلُ ذَلِكَ)^{126 127} buyurmuştur. Bu görüşe göre ilim insanları arasındaki ihtilaf şaz kıraatların delil olarak kullanılması ile alakalı olan bu usul meselesi hakkında ortaya çıkmıştır.

3.1.4 Tartışma ve Çıkarım

Gazzâli el-Müstasfâ kitabında “İbn Mes‘ûd¹²⁸ onu (فصيام ثلاثة أيام متتابعات) şeklinde okumuş olmasına rağmen şaz kıraatlar, vacip olmayan yemin kefaretlерinin oruçların art arda tutulması ile ilgili hükümlerde hüccet olabilir mi?” meselesi hakkında şunu zikreder: Çünkü bu fazlalık mütevâtir olmayıp Kur’an’dan değildir. Mezhebimizin görüşü bu fazlalığın, onun konuyu açıklama sadedinde zikretmiş olması ihtimali yönündedir. Kendisinin kanaati, zihar orucunda olduğu gibi mutlağın mukayyed üzerene hamledilmesi gibi bu oruçların art arda tutulması yönünde olabilir.”¹²⁹ Bu görüşe göre, Gazzâli’nin usûl bakış açısı Hanefîlerin görüşüne muhaliftir. Çünkü Gazzâli bu kıraatin Kur’an’dan olmadığı görüşündedir. Bu usûl bakış açısına göre zevi’l-erhâm mirasçı olamaz. Usûl âlimleri, şaz kıraatların şer’i hükümlerde delil olarak alınması ile alakalı bu usûl meselesi hakkında iki farklı görüşe ayrılmışlardır:

1-Şaz kıraatlar, şer’i hükümlerde delil olarak kullanılamaz. Bu görüşü savunanların başında Gazzâli,¹³⁰ Âmidî,¹³¹ Cüveynî,¹³² İbnü’l-Hâcib,¹³³ ve Mâlikilerden İbnü’l-Arabi,¹³⁴ bulunmaktadır.

¹²⁵ Bakara 1/233

¹²⁶ Önceki Kaynaklar

¹²⁷ İbnü’l-Hümmam, **el-Hidaye ve Fethu’l-Kadir**, c:III, s:350.

¹²⁸ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mesud el-Huzeli, Beni Zühre, sahabe, fakih, kari, muhaddis, habeseye ve Medineye hicret etmiştir, Kufe kadılığını yapmıştır, ö. 32. ez-Zehabi, **Siyeru Alamu’n-Nubela**, c:I, s:462.

¹²⁹ Gazzâli, **el-Müstasfâ**, c:I, s:194.

¹³⁰ Bkz. Gazzâli, **el-Müstasfâ**, c:I, s:149

¹³¹ Bkz. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam**, c:I, s:160.

¹³² Bkz. Cüveynî, A., (1399). **el-Burhan fi Usuli’l-Fıkıh**, thk. Abdulazim ed-Dib, Katar, Katar Üniversitesi, c:I, s:66.

¹³³ Bkz. İbnü’l-Hâcib, C. O., (1985). **Munteha’l-Vusul ve’l-Emel fi İlme’l-Usuli ve’l-Cedel**, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, s:46.

¹³⁴ Bkz. İbnü’l-Arabi, M., (2003). **Ahkamu’l-Kur’ân**, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, c:I, s:79.

2-Şaz kıraatlar, şer’i hükümlerde delil olarak kullanılabilir: Bu görüş Hanefîlerin görüşü olup bu görüşü savunan bazı usûlcüler şunlardır: ebu’l- Hasan Basri,¹³⁵ Serahasî,¹³⁶ İbn Kudâme,¹³⁷ Tûfî’dir.¹³⁸ Ayrıca Hanbelîler ve imam Şâfî’den¹³⁹ de bu yönde bir rivâyet bulunmaktadır.

Gazzâlî bu görüşe şu şekilde cevap vermiştir: “Ebû Hanîfe bu konuda verilmesi gerektiğini savunur ve şöyle der: Kur’an olarak sabit olmasa bile derecesi haberden daha düşük değildir. Bu nedenle haber-i vâhid ile amel edilmesi gerekir.” Bu görüş zayıftır çünkü haber-i vâhidin yalan olduğuna dair delil bulunmamaktadır. Eğer onu Kur’an’dan saymışsa bu da kesinlikli hatadır zira öyle olmuş olsaydı Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) delil olması için ümmetinden bir gruba bunu tebliğ etmesi gerekirdi. Bu durumda haber-i vâhiden destek alması caiz olmazdı”¹⁴⁰

Sonuç olarak; Şaz kıraatlar, şer’i hükümlerde delil olarak kullanılamaz görüşünü savunanlar, Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) kendisine nazil olanları görüşleri delil olması için ümmetinden bir gruba bunu tebliğ etmekle yükümlü olduğu görüşünü delil olarak sunmuşlardır. Görüşleri kesin delil olarak alınanların duyduklarını aktarmayacakları düşünülemez. Ravi tek bir kişi ise; ve onun Kur’an olduğunu zikretmesi hatadır, eğer bunu zikretmemiş ve onun Allah Rasûlü’nden (sallallahu aleyhi ve sellem) bir haber mi yoksa kendi görüşü mü olduğu konusunda tereddüt etmişse bu durumda da hüccet olarak kullanılamaz.¹⁴¹ Ebû Hanîfe ve öğrencileri ile Hanbelîler gibi bunu delil olarak kullananlar, bu tarz bir naklin Kur’an ya da haber-i vâhid olmama ihtimali yoktur, Kur’an olduğunu düşünerek onu

¹³⁵ Bkz. Ebû’l-Hüseyin el-Basri, M., (1403), **el-Mutemed fi Usuli’l-Fıkıh**, thk. Halil el-Mis, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, c:I, s:104.

¹³⁶ Bkz. Serahsî, **Usulu’s-Serhasi**, c:I, s:280.

¹³⁷ Bkz. İbn Kudâme, **Ravzatu’n-Nazir ve Cennetu’l-Menazir**, s :63.

¹³⁸ Bkz. et-Tufi, N. S., (1987). **Şerh Muhtasar er-Ravza**, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, Muessesetu’r-Risale, c:II, s:25.

¹³⁹ Bkz. Zerkeşi, B. M., (1994). **el-Bahru’l-Muhit fi Usuli’l-Fıkıh**, thk. Abdulkadir Abdullah el-Ani, Mısır, Daru’l-Kütüp, c:I, s:222.

¹⁴⁰ Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:194.

¹⁴¹ Bkz. Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:194, Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam**, c:I, s:83.

eklemişlerdir. Buna göre her iki durumda da onunla amel etmek gerekir.¹⁴² Bu usûli ihtilaf, şaz kıraatların hüccet olması yönünde fıkhi bir kâideyi doğurmuştur

3.2 Umûmü'l-Belvâ Durumlarında Haber-i Vâhid ile Amel Etmenin Hükümü

3.2.1 Meselenin Anlamı

Şer'i hükmün beyanı ile alakalı Allah Rasûlü'nden (sallallahu aleyhi ve sellem) sabit olan söz, fiil ve takrirler, ya mütevâtir ya da âhâd yolla ulaşmıştır. Gazzâlî âhâd haberi şöyle tanımlamıştır: “Kesin bilgi ifade eden, tavatür derecesine ulaşmayan haberlerdir. Örneğin bir grubun beş veya altı kişiden aktardığı haber, haber-i vâhiddir. Ancak Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) sihhatinden emin olunan sözleri haber-i vâhid olarak adlandırılmaz.¹⁴³

Umûmü'l-belvâ ifadesi ile kastedilen mana şudur: Çok tekrar etmesi nedeniyle herkesin kesin ihtiyacı olan bilmesi gerekenler meselelerdir.¹⁴⁴

3.2.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Satış işlemlerinde muhayyerlik, İslam dininin güzelliklerindedir. Zira alışveriş işlemi, düşünülmeden ve malın değerine bakmadan hesapsızca ansızın gerçekleşebilir ve taraflardan biri ya da her ikisi de işlem sonrası pişman olabilir. Bu nedenle İslam dini, taraflara akdi tamamlama veya fesh etme adına düşünme imkanı veren ve muhayyerlik olarak adlandırılan fırsatı sunmuştur. Bu muhayyerlik seçeneğinin çok kısımları vardır. En meşhuru, meclis muhayyerliği olarak adlandırılan, tarafların fiziki olarak sözleşme meclisinden ayrılınca kadar her iki tarafa da sunulan vazgeçme hakkıdır. Bu mesele bu çalışmanın araştırma konusudur. Bu mesele satım konusu içinde Gazzâlî'nin şu ifadeleri ile yer almıştır: “Meclise ait muhayyerlik, onun

¹⁴² Bkz. İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, s:34.

¹⁴³ Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:219.

¹⁴⁴ Bkz. İbnü Emir Hac, Ebû Abdullah, Ş. M., (1983). **et-Takrir ve't-Tahbir ala Tahriri'l-Kemal b. el-Hümmam**, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:295. el-Benani, A., (2020). **Haşiyetu'l-Benani ala Şerhi'l-Celal el-Mehelli ala Cemi'l-Cevami**, thk. Muhammed Abdulkadir Şahin, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:219. ez-Zürkani, M., (1310). **şerh ez-Zürkani ala'l-Muvatta**, thk. Taha Abdurrauf Sa'ad, Mısır, el-Matbatu'l-Hayriyye, c:I, s:127.

hilafına,¹⁴⁵ bize göre her satım işleminde geçerlidir.¹⁴⁶ Hanefilere göre icab ve kabul ne zaman gerçekleşirse satım gerekli hali gelir ve şart koşulması veya malda ayıp olması veya akdin görmeden imzalanmış olması durumları hariç tarafların muhayyerlik seçeneği bulunmamaktadır.¹⁴⁷

Bu konudaki delili, âhâd haber olan Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) “Alıcı ve satıcı birbirinden ayrılmadığı sürece muhayyerdiler”¹⁴⁸ hadisidir. Bu hadis, farklı sigalarla, ancak hepsi de İbn Ömer'den (r.anhuma) rivâyet edilmiştir. Bu mesele umumi belvâ konuları içinde değerlendirilmektedir.¹⁴⁹

3.2.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli Hanefilerin bu konudaki itirazlarını şu ifadelerle zikretmiştir: “Âhâd haberler, çok vuku bulan ve umumi belvâ olarak değerlendirilen durumlar içindir denirse, bu kabul edilemez çünkü umumi belvâlar artarak devam etmekte olup âhâd haberlere dayandırılmaz ve böylece ona duyulan güven ortadan kalkar.”¹⁵⁰

Ardından şu cevabı verir: “Biz de deriz ki bu konu usûli bir mesele olup doğruluğu (sıdk) muhtemel olan adalet sahibi kişinin yalanlanması caiz değildir...”¹⁵¹

¹⁴⁵ Bkz. Gazzâli, **Tahsînü'l-Meâhiz**, c:II, s:283.

¹⁴⁶ Bkz. İmam Şafii, M., (2001). **el-Umm**, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib, Mısır, Daru'l-Vefa, c:III, s:4.. Müzenî, İ., (1998). **Muhtasar Müzenî fi Furu eş-Şafiiyye**, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:VIII, s:172. Dabbî, A., (1995). **el-Lübab fi'l-Fıkhi's-Şafii**, thk. Abdülkerim b. Sanitan el-Ömeri, Medine Münevvere, Daru'l-Buhari, s:219. el-Maverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri, (1994). **el-Havi'l-Kebir fi Fıkıh Mezhebi'l-İmam Eş-Şafii**, thk. Ali Muavvad - Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:V, s:28. eş-Şirazi, **el-Muhezzeb**, c:II, s:4.

¹⁴⁷ Bkz. el-Kasani, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:288, Gavcı, V. S., (2013). **el-Kafi fi'l-Fıkhi'l-Hanefi**, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:II, s:26. el-kasani, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:288.

¹⁴⁸ Tahric eden, el-Buhari, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Mugire b. Bardezbe, 1422, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır, Beyrut, Dar Tavku'n-Neca, bey' kitabı, bab: taraflar ayrılmadıkları sürece muhayyerdimer, c:III, s:64, (2111). Müslim, Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi, 1992, Sahih Müslim, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut, Dar İhyau't-Turasi'l-Arabi, el-Buyu kitabı, Tarafların muhayyerliği, c:III, s:1163, (1531). Müellif konu hakkında Şafii'nin el-Umm 4/3 kitabındaki lafzı tercih etmiştir, Hepsisi de İbn Ömer'in rivayet ettiği hadisten almışlardır.

¹⁴⁹ Bkz. Gazzâli, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:II, s:286.

¹⁵⁰ Önceki Kaynak, c:II, s:286.

¹⁵¹ Önceki Kaynak, c:II, s:286.

3.2.4 Tartışma ve Çıkarım

İlim insanları, haber-i vâhidin umûmü'l-belvâ konusunda hüccet olması ile alakalı iki farklı görüşe ayrılmışlardır.

1-Haber-i âhâd, umûmü'l-belvâ konusunda hüccettir. Bu görüş Mâliki,¹⁵² Şâfiî,¹⁵³ Hanbelî¹⁵⁴ mezheplerine ve diğerlerine¹⁵⁵ aittir. Bahsi geçenlerin tamamı onu kabul etmiş ve senedi sahih olması şartıyla delil olarak kabul etmişlerdir.¹⁵⁶ Gazzâlî el-Müstasfâ kitabında bu usul meselisi için özel bir konu kaleme almış ve şöyle demiştir: “Umûmü'l-belvâ konusunda haber-i vâhidin kullanılması makuldur. Bu görüş, Kerhî ve bazı ashabı reyın bakış açılarına muhaliftir, çünkü, doğru söyleme ihtimali olan adalet sahibi kişilerin aktardıklarının tasdik edilmesi vaciptir.”¹⁵⁷

2-Haber-i âhâd, umûmü'l-belvâ konusunda hüccet değildir. Bu görüş Hanefîlerin¹⁵⁸ görüşüdür. İmam Serahsî,¹⁵⁹ şöyle der: “Âm ve hasın ihtiyacı olan umûmü'l-belvâ

¹⁵² Bkz. Ebû'l-Velid el-Baci, S., (1989). **İhkâmu'l-Fusul fi Ahkami'l-Usul**, thk. Abdullah Muhammed el-Cebbari, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, s:266. İbnü'l-Arabi, M., (1999). **el-Mahsul fi Usuli'l-Fıkıh**, Hüseyin Ali el-Yedri – Said Fude, Ürdün, Daru'l-Beyarik, s:117. el-Karafi, Ş. A., (2004). **Şerhu Tenkihu'l-Fusul**, thk. Daru'l-Fikir'de Araştırma ve Çalışma Ofisi, Beyrut, Daru'l-Fikir, s:372.

¹⁵³ Bkz. eş-Şirazi, İ., (1983). **et-Tebşira fi Usuli'l-Fıkıh**, thk. Muhammed Hasen Hitu, Beyrut, Daru'l-Fikir, s:314. Gazzâlî, **el-Müstasfâ**, c:I, s:321. er-Razi, F., (1997). **el-Mahsul**, thk. Taha Cabir Fayyaz el-Ulvani, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:IV, s:441.

¹⁵⁴ Bkz. Ebû Yala b. el-Ferra, M., (1990). **el-İdde fi Usuli'l-Fıkıh**, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübareki, c:III, s:885. İbn Ukayl, A., (1999). **el-Vadih fi Usuli'l-Fıkıh**, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:IV, s:389. İbnü'l-Lehham, A., (1971). **el-Muhtasar fi Usuli'l-Fıkıh ala Mezhebi el-İmam Ahmed b. Hanbel**, thk. Muhammed Mazhar Beka, Beyrut, Daru'l-Küttüp el-İlmiyye, s:94-95.

¹⁵⁵ Ebu Ali el-Cubbai, ve ebi'l-Hüseyin el-Basri, bkz. Ebû'l-Hüseyin el-Basri, **el-Mutemed**, c:II, s:661. İbn Hazm, **el-İhkâm**, c:I, s:104, Fıkıhçı ve kelamcılarının geneli, bkz. İbn Muflih, Ş. M., (1999). **Usul'l-Fıkıh**, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhan, Suudi Arabistan, Mektebetu'l-Ubeykan, c:II, s:618. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh**, c:I, s:478, Hadisçilerin hepsi, bkz. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:III, s:16. el-Hatip el-Bağdâdî, A., (1996). **el-Fakih ve'l-Mutefekkih**, thk. Adil b. Yusuf el-Azzazi, Suudi Arabistan, Dar İbn el-Cevzi, c:I, s:362.

¹⁵⁶ Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:II, s:101.

¹⁵⁷ Gazzâlî, **el-Mustesfa**, c:I, s:321.

¹⁵⁸ Bkz. İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve't-Tahbir**, c:II, s:295. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:III, s:112.

¹⁵⁹ Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. ebi Sehl Serahsî, fakih, usulcu, hanefi, Türkmenistan'ın Serhas bölgesindedir, fıkıh ve fıkıh usulünü Abdülaziz Halavani ve Sa'di'den almıştır, İbn Kelal onu müctehitler arasında saymıştır, el-Mebud kitabını hapiste yazmıştır, Hamefi fıkının en büyük kitabıdır ve otuz cüzdür, ayrıca usul Serahsi adıyla bilinen Hanefi mezhebiinin en büyük fıkıh usulü

konusundaki garib ile amel edilebilmesi için onun bilinmesi gerekir. Bilinmemesi nedeniyle şari onu insanlara açıklamakla yükümlüdür. Zira kendisinde sonra ihtiyaç halinde kullanılması için onun aktarılmasını emretmiştir. Eğer konu umûmü'l-belvâ içinde sayılan bir konu ise şariat sahibi bunları herkese açıklamamıştır. Onlar da çokca bu konuyu aktarmamışlardır. Bu naklin onlardan meşhur olmaması nedeniyle de bizler onun yanlış veya mensuh olduğuna hükmettik. Ancak daha sonra gelenler naklettikleri zaman rivâyet meşhur olmuştur. Aynı şekilde ilk dönem ilim insanları arasında bu şekilde aktarılsaydı onlar arasında da meşhur olur ve genelin ihtiyacı olması halinde tek bir kişinin rivâyeti ile yetinmezlerdi”¹⁶⁰

Ancak Hanefiler umûmü'l-belvâ alanında kullanılacak âhâd hadislerin reddi için bazı şartlar koymuşlardır.

- a) Hadis senedinin sahih olması gerekir.¹⁶¹
- b) Âhâd hadisın meşhur olmaması ve onunla amel edilmemiş olması gerekir.¹⁶²
- c) Hadis râvisinin bu hadisi kendi başına dinleyebilme niteliğine sahip olması gerekir.¹⁶³
- d) Hadisin sadece farzlar ve haramlar konularında olması gerekir.¹⁶⁴

Yukarıda geçen iki görüşe göre bu meselenin umûmü'l-belvâ kapsamında ele alınması halinde; bu meseledeki görüş ayrılığının meyvesi, usûl âlimlerinin cumhuru, Şâfiî mezhebi imamları ve hadis ilmi âlimlerinin bakış açısına göre, umûmü'l-belvâ

kitabı bu alimindir, ö. 490. İbn ebi'l-Vefâ el-Kuraşi, M., (1993). **el-Cevahiru'l-Mudie fi Tabakati'l-Hanefiyye**, Bakistan, Dar Mir Muhammed Kütüphane, c:II, s:28. İbn Katlubga, K., (1992). **Tacu't-Teracum**, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut, Daru'l-Kalem, c:I, s:18

¹⁶⁰ Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:I, s:368.

¹⁶¹ Bkz. el-Kaddûri, A., (2004). **et-Tecrid**, thk. Fıkıh ve iktisat çalışmaları merkezi, Mısır, Daru's-Selam, c:I, s:190.

¹⁶² Bkz. el-Kaddûri, **et-Tecrid**, c:I, s:575. el-Cessas, A., (1994). **el-Fusul fi'l-Usul**, Kuveyt, Kuveyt Vakıflar Bakanlığı, c:III, s:116. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, s:368.

¹⁶³ Bkz. Şeybâni, M., (2012). **el-Asl**, thk. Muhammed Buynukaln, Katar, Vakıflar ve islami işleri Bakanlığı, c:I, s:333. el-Ayni, B. M., (2000). **el-Binaye şerhu'l-Hidaye**, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:I, s:629.

¹⁶⁴ Leknevi, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:II, s:129.

konusunda âhâd haberi kabul etmeleri nereniyle “satış akdinde meclis muhayyerliği sabittir” diyen Şâfiî¹⁶⁵ ve Hanbelî¹⁶⁶ mezheplerinin görüşü yönünde çıkmaktadır. Hanefilere göre ise umûmü’l-belvâ konusunda âhâd haberi kabul etmemeleri nedeniyle icab ve kabul hasıl olması halinde meclis muhayyerliği ortadan kalkmaktadır.¹⁶⁷

Gazzâli, bu meselede delilinin güçlendirilmesi gereken itiraza maruz umûmü’l-belvâ konusunu zikretmemiş olsaydı, bu mesele umûmü’l-belvâ konuları içinde değil derdim. İnsanların meclis muhayyerliğine duyduğu gereksinim genel bir durum olup tekrar eden türden değildir. Çünkü genelde müşteri satıcı ile beraber kalmamakta kısa zamanda yanından ayrılmaktadır. Bu nedenle nâdir durumlar hariç fesih için meclis muhayyerliğine gerek bulunmamaktadır.

3.3 Medine Ehlinin Ameline Muhalefet Eden Âhâd Hadislerle Amel Etme

3.3.1 Meselenin Anlamı

Medine ehlinin ameli ile amel etme konusunun tanımı çok ihtilaf edilen konular arasına yer almaktadır. Eski ve yeni dönemde bu ifadeden kastedilen anlam kafa karışıklığına neden olmuştur. Öyle ki Gazzâli’nin (el-Müstasfâ)¹⁶⁸ de aralarında bulunduğu bir kısım ilim insanı¹⁶⁹ onu, icma konusu içinde değerlendirmiştir. Ayrıca bu ilim insanları Medine ehlinin amelini, ümmetin bir kısmının icması konusu içerisinde değerlendirmekte ve reddetmektedirler. Hatta Malikî mezhebi ilim insanları kendi aralarında Medine ehlinin amelinin tanımı konusunda görüş ayrılığına

¹⁶⁵ Bkz. eş-Şafii, **el-Umm**, c:III, s:4 . Müzenî, **Muhtasar Müzenî**, c:VIII, s:172. Dabbî, el-Lübab, s:219. el-Maverdi, **el-Havi**, c:V, s:28.

¹⁶⁶ Bkz. el-Kelvezani, M., (2004). **el-Hidaye ala Mezhebi’l-İmam ebi Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani**, thk. Abdullatif Hemim – Mahir Yasin el-Fahl, Kuveyt, Muessesetu Giras, s:235. İbn Kudâme, M., (1994). **el-Kafi fi Fıkıh el-İmam Ahmed b. Hanbel**, thk. Muhammed faris – Musid Abdulhamid es-Sadeni, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, 2/26. İbn Kudâme, el-Mugni, c:III, s:482.

¹⁶⁷ Tahavi, A., **Muhtasar et-Tahavi**, thk. Ebû’l-Vefa el-Afgani, Hindistan, Lecnetu İhyau’l-Mearifi’n-Numaniyye, c:III, s:46. el-Kaddûri, A., (1997). **Muhtasar el-Kaddûri**, thk. Kamil Muhammed Muhammed Avida, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, s:166. el-Kaddûri, **et-Tecrid**, c:V, s:2225. el-kasani, **Bedaiu’s-Sanai**, c:V, s:288.

¹⁶⁸ Bkz. Serahsî, **Usulu’s-Serhasi**, c:I, s:314, İbn Hazm, **el-İhkâm**, c:IV, s:202. el-Cüveyni, **el-Burhan**, c:I, s:720.

¹⁶⁹ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustesfa**, c:I, s:351.

düşmüşlerdir. Malîkî mezhebi ilim insanlarının¹⁷⁰ bu konudaki görüşleri iki kısma ayrılır:

1-Nakli amel olarak adlandırılan ve nakil ve hikâye yoluyla onların tamamı tarafından aktarılan gizli olmayan amellerdir. Bu amellerin aktarımı Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminden itibaren cumhura, cumhur tarafından gerçekleşmiştir. Bu kısım, Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından teşri olunan ezan, ikamet gibi sözlerini, sa' ve müd gibi fiillerini ve selem akdi gibi takrirlerini içeren amelleri veya sebzelere alınan zekâtı almaktan vazgeçmesi gibi uygulamaları içermektedir. İmam Mâlik bu tarz amelleri, Medine ehlinin amelleri arasında saymıştır.

2-İctihadi ameller olarak adlandırılan ictehad ve istidlal yoluyla gerçekleşen ameller. Bu ameller Medine ehlinin veya çoğunun hemfikir olduğu ictehadî amellerdendir. Mâlikî ilim insanlarının çoğuna göre bu ameller sahebenin amellerinden ibarettir.¹⁷¹

Medine ehlinin amelini tanımlayan çağdaş¹⁷² başka tanımlarda bulunmaktadır, ancak Malîkî ilim insanlarının tanımları, iki nakil kaynağı ile ictehadî cem etmiştir. "Sahabe ve tabiin döneminde Medine alimlerinin tamamının veya çoğunluğunun ittifak ettikleri senedi nakil veya ictehad olan amellerdir."¹⁷³

Bu tanıma göre, Medine ehlinin ameli, nakil veya ictehad kaynaklarına uygun olması halinde haber-i vâhîde muhalefet etmesi durumunda öncelenir mi öncelenmez mi? Bu konu hakkında ihtilaf edilmiş olup detayları aşağıda izah edilmiştir:

¹⁷⁰ Kâdî Adülvêhâb, Kadi İyaz ve Kadi Ebû'l-Velid el-Baci, bkz. Ebû'l-Velid el-Baci, İhkâmü'l-Fusul, d 480-481. el-Kadi İyaz, M., (1983). **Tertibu'l-Medarik ve Tekribu'l-Mesalik**, Fas, Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı, c:I, s:48. el-Karafi, **Şerhu Tenkihu'l-Fusul**, s:334.

¹⁷¹ Bkz. Karâfi, **Şerhu Tenkihu'l-Fusul**, s:334. Şâtîbî, **el-Muvafekat**, c:II, s:66.

¹⁷² Bkz. Seyf, A., (2000). **amel ehli'l-Medine beyne Mustalihati Malik ve Arai'l-Usuliyin**, B.A.E, Daru'l-Buhus ve İhayai't-Turas, s:317. Felmeban, H., (2000). **Haberu'l-Vahid iza halefe Ehli'l-Medine**, B.A.E, bilimsel araştırma ve islam mirasi yaşatma merkezi, s:101-102.

¹⁷³ Medeni, M. B., (2000). **el-Mesail elleti benaha Malik ala ameli Ehli'l-medine**, B.A.E, bilimsel araştırma ve islam mirasi yaşatma merkezi, s:77.

3.3.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Din, bazı satım işlemlerinde muhayyerlik tercihi sunmuştur. İslam hukukçuları bunların bazı türlerinde görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Bunlardan birisi de meclis muhayyerliği seçeneğidir. Bu seçenek, akid meclisinde buldukları sürece taraflara akdi fesh etme hakkı tanımaktadır. Ancak imam Malik bu tercihi kabul etmemiştir. Bu mesele Tahsînü'l-Meâhiz kitabının satım (bey) konusu içerisinde ele alınmıştır. Gazzâli konu ile alakalı şöyle der: “Bize göre, onun görüşüne¹⁷⁴ -yani Ebû Hanîfe-¹⁷⁵ muhalif olarak meclis muhayyerliğinin varlığı sabittir.”¹⁷⁶ Bu konudaki delil Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) şu hadisidir: “Satım işleminin tarafları, satım işleminin yapıldığı yerden ayrılmadıkları sürece muhayyerdirler.”¹⁷⁷

3.3.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli her meselede olduğu gibi bu meselede de Şâfiî mezhebi ile Hanefî mezhebi arasındaki görüş ayrılıklarını ele almıştır. Gazzâli bu konuda Malikîlerin bu konudaki görüşünü zikretmiş ve usûl meselesi üzerine şunu ifade etmiştir: “Malik, hadise¹⁷⁸ muhalefet etmiştir, çünkü o Medine ehlinin orada zikredilenden farklı bir uygulamasına şahit olmuştur. Bu dayanak bizlere ve onlara göre bâtıldır.”¹⁷⁹

3.3.4 Tartışma ve Çıkarım

Medine ehlinin amelinin hüccet oluşu meselesi, Malikî ilim insanları arasında ihtilaf edilen meseleler arasında yer almaktadır. Ancak onun hüccet olamayacağını savunan kelâm ve fıkıh usûlcülerinin¹⁸⁰ görüşleri incelendiğinde, Medine ehlinin ameli

¹⁷⁴ Hanefîler icap ve kabul olduğu zaman satış gerekir görüşündedirler, şart koşmuş olmaları hariç satılan malda ayıp olmadığı sürece muhayyerlik sözkonusu değildir, bkz. **el-Kafi fi'l-Fıkhi'l-Hanefi**, c:II, s:26. el-Kasani, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:288, Gavcı, **el-Kafi fi'l-Fıkhi'l-Hanefi**, c:II, s:26.

¹⁷⁵ Gazzâli, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:II, s:283.

¹⁷⁶ Bkz. Şâfiî, **el-Umm**, c:III, s:4. Müzenî, **Muhtasaru'l-Müzeni**, c:VIII, s:172. Dabbî, **el-Lübab**, s:219. El-Maverdi, **el-Havi**, c:V, s:28. Şîrâzi, **el-Muhezzeb**, c:II, s:4.

¹⁷⁷ Daha önce tahrir edilmiştir.

¹⁷⁸ (المتبايعان كل واحد منهما على صاحبه بالخيار ما لم يتفرقا عن مكانهما الذي تبايعا فيها) Hadisi, Daha önce tahrir edilmiştir

¹⁷⁹ Gazzâli, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:II, s:285.

¹⁸⁰ Bkz. İbn Hazm, **el-İhkâm**, c:IV, s:202. el-Cüveyni, **el-Burhan**, c:I, s:720. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:I, s:314.

meselesini icma konusu içinde ele aldıkları ve bu meseleyi Medine ehlinin icması olarak adlandırdıkları görülmektedir. Bu konuyu ümmetin bir kısmının icmasının hüccet oluşu olarak ele almakta ve onunla alakalı meselelere bu manada cevap vermektedirler. Hatta onlardan bazıları¹⁸¹ bu konuyu icma konusu içinde ele alarak ayrı bir başlık altında işlemişler ve bu konuyu “icma, Medine ehlinin icmasıdır dilenlerin görüşlerinin ibtali”¹⁸² olarak isimlendirmişlerdir. Bazı usûlcüler de Medine ehlinin icmasının, sadece sahâbe ve tabiin döneminde değil¹⁸³ her dönemde¹⁸⁴ hüccet olduğunu savunmuşlardır.

Ancak daha sonra gelen bazı ilim insanları, imam Malik’in Medine ehlinin amelini delil olarak aldığı dönemle alakalı, o dönemin Allah Rasûlü’nün (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminden kendi dönemine kadar olan dönemi kapsadığı açıklamasını getirmişlerdir.¹⁸⁵

Yukarıda geçenlerden sonra özetle; Medine ehlinin amelinin hüccet olmadığını savunanlar meseleyi, ümmetin bir kısmının icmasının hüccet olamayacağı ile ilişkilendirmektedirler. Bu görüşlerden, bu görüşleri savunanların Medine ehlinin ameli meselesinden kastedilen anlamın nakil ve icthad yoluyla aktarılanları kastedtikleri anlaşılmaktadır. Ancak aşağıda beyan edileceği üzere Malikîler konuyu bundan farklı değerlendirmektedirler.

Mâlîki mezhebi ve diğerlerinden Medine ehlinin ameli delildir diyenler; icthad ve rey yoluyla değil nakil yoluyla aktarılanları kasetmişlerdir.¹⁸⁶ Bazı Malikî ilim insanları Medine ehlinin amelini tercih konusunda öncelemişlerdir. Kazı İyaz¹⁸⁷ bu meseleyi¹⁸⁸ ayrıntılarıyla ele alanlar arasında sayılmaktadır. Bu konuda Malikî mezhebi dışından

¹⁸¹ İbn Hazm ez-Zahiri el-Endülüsî

¹⁸² İbn Hazm, **el-İhkâm**, c:IV, s:202.

¹⁸³ Bkz. el-Cüveyni, **el-Burhan**, c:I, s:720. Serahsî, **Usulu’s-Serhasi**, c:I, s:214.

¹⁸⁴ Bkz. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam**, c:I, s:243.

¹⁸⁵ Bkz. Sübkî, T., (1995). **el-İbhac fi şerhi’l-Minhac**, Beyrut, Daru’l-Kütüb el-İlmiyye, c:II, s:407. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli’l-Fıkıh**, s :298.

¹⁸⁶ Bkz. İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve’t-Tahbir**, c:III, s:100. Ebû’l-Velid el-Baci, **İhkâmu’l-Fusul**, s:480-481. el-Karafi, **Şerhu Tenkihu’l-Fusul**, s:334 Karafi, **Şerhu Tenkihu’l-Fusul**, s:334. Şâtibî, **el-Muvafekat**, c:II, s:66.

¹⁸⁷ Ebû’l-Fazl, İyaz b. Musa b. İyaz b. Amrun b. Musa b. İyaz el-Yaysabi es-Sebti, alim, fakih, tarihçi, ö. 544. ez-Zehebi, **Siyeru Alamu’n-Nubela**, c. XXIX, s:205-206.

¹⁸⁸ Bkz. Kadi İyaz, **Tertibu’l-Medarik**, c:I, s:48.

bazı ilim insanları da¹⁸⁹ onlarla hemfikirdir. Haber-i vâhidin Medine ehlinin ameline muhalif olması halinde izlenecek yol ile alakalı; Medine ehlinin amelinin hüccet olamayacağını savunanlar, hiçbir durumdu haber-i vâhidi reddetmemektedirler.¹⁹⁰ Medine ehlinin amelinin hüccet olduğunu savunanlar ise onunla haber-i âhâdi reddetmemektedirler.¹⁹¹ Mâliki mezhebi ilim insanlarının çoğunluğu, Medine ehlinin amelinin, ictehad yoluyla değil, nakil ve muttasıl amel yoluyla ulaşılmış olması kaydıyla hüccet olduğu görüşündedir. Bu nedenle onlar, nakil ve muttasıl amel yoluyla ulaşan Medine ehlinin amelinin âhâd haberden öncelikli olduğu görüşünü savunurlar.¹⁹² Onlar arasında bazıları, Medine ehlinin ictehad yoluyla ulaşan amellerinin de hüccet olduğunu savunur.¹⁹³

Bu konu içinde bahsi geçen meclis muhayyerliği konusu ile alakalı ise; bir kısım usûlcüler, bu usûl meselesi içerisinde ihtilafli bir konu olarak görmektedir. Öyleki Gazzâlî, bu konuyu Tahsînu'l-Meâhiz kitabında zikrettiğinde, imam Malik'in, Medine ehlinin ameline muhalif olması nedeniyle ibn Ömer'in (r.anhuma) rivâyet ettiği hadise muhalefet ettiğini zikretmiştir.¹⁹⁴ İmam Malik'in Muvatta'daki ifadesi şu şekildedir: "Bu konuda elimizde ne belli bir sınır ne de belli bir uygulama bulunmamaktadır."¹⁹⁵ Buna göre Medine ehlinin amelinin hüccet olduğunu düşünenler onu haber-i âhâda üstün tutup öncelemiştir.¹⁹⁶ Bunun aksini düşünenler ise haber-i âhâdi öncelemiştir.

¹⁸⁹ Bkz. İsnevi, **Nihayetu's-Sevl**, c:III, s:265. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh**, s:298.

¹⁹⁰ Bkz. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:II, s:116. el-Benani, **Haşiyetu'l-Benani ala Şerhi Cemi'l-Cevami**, c:II, s:135.

¹⁹¹ Bkz. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir**, c:II, s:367.

¹⁹² Bkz. Ebû'l-Velid, M., (1988). **el-Beyan ve't-Tahsil ve's-Şerh ve't-Tevcih ve't-Talil fi'l-Mesaili'l-Mustehrece**, thk. Muhammed Hacci, Beyrut, Daru'l-Garbi'l-İslami, c:XVII, s:331-332, İbn Kayyim el-Cevziyye, Ş., (1991). **İlamu'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Alemin, Muhammed Abdüsselam İbrahim**, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:374. Ebû'l-Velid el-Baci, **İhkâmu'l-Fusul**, c:480-481.

¹⁹³ Bkz. Kadi İyaz, **Tertibu'l-Medarik**, c:I, s:51. İbnü'l-Hâcib, **Muhâr İbnü'l-Hâcib**, c:II, s:72.

¹⁹⁴ Bkz. Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:II, s:285.

¹⁹⁵ İmam Malik, Ebû Abdullah Malik b. Enes b. Malik el-Asbehi el-Humeyri, 1985, el-Muvatta, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Mısır, Dar İhyau't-Turasi'l-Arabi, ktp Bey' bab Muhayyerlik, 4/968, (2473), Bize göre belli bir sınırı yoktur ve bilinen bir uygulaması yoktur, İmam Malik, Ebû Abdullah Malik b. Enes b. Malik el-Asbehi el-Humeyri, 1994, el-Mudevvene, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, 3/222, İbnü Abdülber şöyle der: Malik'in rivayet ettiği hadisle amel etmeyi terk etmesi ile alakalı şöyle der: "çünkü onunla amel edildiğine yetişememiştir" bkz. İbnü Abdülber, Y., (1993). **el-İstizkar el-Cami lîmezahibi Fukeha'l-Amsar ve Ulemai'l-Aktar**, thk. Abdulmuti Emin Kaleci, Beyrut, Dar Kuteybe, Dar el-Vai, c:VI, s:471.

¹⁹⁶ (المتبايعان كل واحد منهما على صاحبه بالخيار ما لم يتفرقا عن مكانهما الذي تبايعا فيها) Daha önce tahrir edilmiştir.

Mâliki mezhebi imamlarından bazıları da, imam Malik'in bu hadisi, Medine ehlinin ameline muhalefet ettiği için değil başka nedenlerden ötürü reddettiğini savunmuşlardır.¹⁹⁷

3.4 Kıyasa Muhalefet Eden Âhâd Hadislerle Amel Etme

3.4.1 Meselenin Anlamı

Âhâd haber her yönden kıyasa muhalif olması halinde haber mi yoksa kıyas mı öncelenir? Usûl âlimleri bu konuda fûrûlar üzerinde etkiye neden olacak şekilde görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Burada kıyas ile Gazzâli'nin tanımına göre şu anlam kastedilir: "Aralarındaki ortak yön nedeniyle bir mesele hakkında hüküm veya sıfat isbat etmek veya iptal etmek amacıyla iki meseleyi karşılaştırmaktır."¹⁹⁸

3.4.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Musarrât kelimesinin anlamı : Koyun veya devenin memelerinde süt birikmesini sağlamak ve müşteriye hayvanın genelde böyle olduğu imajını vermek amacıyla satış öncesi belli bir süre sağılmamasıdır. Böylece hayvanın fiyatının artması amaçlanır."¹⁹⁹ Müşterinin bahse konu ayıbı keşfetmesi halinde musarrât konusunda İslam hukukçuları arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. müşteri hayvanı geri verme hakkına sahip midir? Eğer geri verme hakkına sahip ise sağdığı süt karşılığında satıcıya ne vermesi gerekir? Gazzâli meseleyi satım (bey') konusu içinde ele almış ve şöyle demiştir: "Musarrât, Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) "Musarrât hayvanı satın alan, onları sağdıktan sonra iki tercihten birinde muhayyerdir. Razi olursa kabul eder; olmazsa hayvanı bir ölçek hurma ile birlikte İade eder."²⁰⁰

¹⁹⁷ İbn Abdülber, İmam Malikin muhayyerlik hadisi ile amel etmeme nedeninin onunla amel edildiğini görmemiş olmasıdır der. Bkz. İbn Abdülber, ebu ömer Yusuf b Abdullah b Muhammed en-Nemri Kurtubi, 1993.

¹⁹⁸ Bkz. İbnü'l-Arabi, M., (1992). **el-Kabes fi Şerhi Muvatta Malik b. Enes**, thk. Muhammed Abdullah Kerim, Beyrut, Daru'l-Garbi'l-İslami, c:II, s:845.

¹⁹⁹ Bkz. Gazzâli, **el-Mustesfa**, c:II, s:236.

²⁰⁰ Buhari, ktp Bey', bab isterse musarra koyunu iade eder, c:III, s:71, h:2151. Müslim, ktp Bey', bab musarra koyunu hükmü, c:III, s:1158, h:1524.

beyanlarına binaen muhayyerlik tercihine nedendir. Hadis metni açık ve net olup tevil gerektirmemektedir.²⁰¹

3.4.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli Hanefîlerin itirazını şu ifadelerle zikretmiştir: “Ravi Ebû Hureyre fakih değildir, hadis kıyasa muhaliftir, bu tür hadislerin fakihler tarafından rivâyet edilmesi gerekir, denirse...”²⁰²

3.4.4 Tartışma ve Çıkarım

Usûlcülerin çoğunluğu bu mesele hakkındaki görüş ayrılığını detay ve kayıtları girmeden zikretmektedirler. Ancak Ebû Hüseyin el-Basri²⁰³ bu konudaki ihtilaf hakkında şöyle demiştir: “Kıyasın haber-i vâhidle çelişmesi halinde, kıyasın illeti hakkında kat’i nas var ve haber-i vâhidi de nefyediyorsa bu durumda kıyasın gerekleri ile amel etmek gerekir. İlet hakkındaki nas hüküm hakkındaki nas gibidir, bu nedenle haber-i vâhidin ona teâruz etmesi caiz değildir. Eğer nas zannî ise itiraz sözkonusu olabilir ve bu durumda ittifakla haber-i vâhidle amel etmek kıyasla amel etmekten daha evladır. Çünkü hükme açıkça delâlet etmiş, illete delâlet eden haber ise hükme aracılı delâlet etmiştir. Eğer zanni delil asıldan istinbat edilmişse bu durumda haber ile amel etmek hiç şüphesiz daha evladır. Çünkü zan ne kadar güçlü ise ihtimal de o kadar düşüktür. Bu durum haber için de geçerlidir. Eğer kat’i delil asıl kaynaktan istibat edilmişse haberi vâhid kıyasa muarız ise bu durum ihtilaf nedenidir.”²⁰⁴

Bu nedenle ilim insanları bu konuda farklı görüşlere sahiptirler. Malikîler, çoğu usûlcülerin savunduğu gibi kıyas, haber-i vâhid ile çelişirse kıyas öncelenir görüşünü savunmuşlardır.²⁰⁵ Şâfiî, Hanbelî ve hadis ilmi âlimlerinin çoğunluğu adalet ve zabt şartı yerine gelmek kaydıyla râvi fakih olsun olmasın haber-i vâhidi kıyasa tercih

²⁰¹ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:II, s:421.

²⁰² Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:II, s:422.

²⁰³ Muhammed b. Ali et-Tayyip Ebû'l-Hüseyin el-Basri, kelalcı. Mutezele mezhebinden ve o ekolün hocası, Bağdak'a yerleşmiş ve bu mezhebi okutmuştu, bu konuda eserleri vardır, fıkıh usulü alanındaki kitabı mutezile mezhebinin itimat ettiği bir kitaptır, ö 436. İbn Hallikân, **Vefiyatu'l-Ayan**, c:IV, s:271.

²⁰⁴ Ebû'l-Hüseyin el-Basri, **el-Mutemed**, c:II, s:163.

²⁰⁵ Bkz. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:II, s:118.

etmişlerdir.²⁰⁶ Hanefiler ise râvinin fakih olması şartıyla haber-i vâhidi kıyasa tercih etmişlerdir. Râvi fakih değilse bu durumda Hanefilere göre kıyas haberi vâhide göre önceliklidir.²⁰⁷

Hanefiler, haber-i âhâdle amel edilebilmesi için onun sahih kıyasa muhalif olmaması gerektiğini şart koşmuşlardır. Buna göre Hanefiler bu konuda rivâyet edilen musarrât hadisi ile amel etmemişlerdir. Şâfîî, Hanbelî ve hadis ilmi âlimlerinin çoğunluğu adalet ve zabt şartı yerine gelmek kaydıyla râvi fakih olsun olmasın haber-i vâhidi kıyasa tercih etmişlerdir. Gazzâlî tahsin kitabında Hanefilere şöyle cevap vermiştir: Ebû Hureyre fakih olup hadisi İbni Ömer de (r.anhum) rivâyet etmiştir. Onun fakih olduğu konusunda şüphe yoktur. Zira kendisi ilk dönemde fetva vermeye başlamıştır... Burada dikkate alınması gereken özellikler onun akıl, adalet ve inhiraftan uzak dini yaşantıdır. Kim Ebû Hureyre'nin bu lafzın ezberinde hakkını vermediğini zannederse dinin çoğunu yerle bir eder. Kendisi rivâyetlerinde sabittir.²⁰⁸

Bana göre; “Musarrât hadisi kıyasa muhaliftir” ifadesi gözden geçirilmesi gereken bir ifadedir. Çünkü aslı sağlamlaştırılan sünnettir. Hanefiler bu ifade ile hadisin Allah Rasûlü'ne (sallallahu aleyhi ve sellem) ait oldundan emin olmak istemişlerdir. Ancak hadis, kıyasa muhalif ise bu durumda; selem konusunda olduğu gibi yok hükmünde bir satış olmasına rağmen hadisi asıl kabul etmişlerdir. Râvinin bu konu hakkında bilgisi olmadığını savunun ikinci görüş ise kabul edilebilir bir bakış açısı değildir. Çünkü sahâbe-i kirâmın (r.anhum) Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) ile beraber olmaları nedeniyle aktarımlarının sıhhatine emin olacak gerekli bilgiye sahiptirler. Bu nedenle bana göre bu meselede Şâfîî ve Hanbelî mezheplerinin görüşleri daha doğrudur. Hadis ve râvisi adâlet ve zabt açısından sıhhatli olmaları halinde hadisle amel edilmesi vacip olur.

²⁰⁶ Bkz. Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:II, s:118. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir**, c:II, s:369.

²⁰⁷ Bkz. **Alâuddin el-Buhârî, Keşfu'l-Esrar**, c:II, s:377.

²⁰⁸ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:II, s:423.

3.5 Üçüncü Bir Görüş Ortaya Koymanın Cevazı

3.5.1 Meselenin Anlamı

Bilindiği üzere, Gazzâli ye göre icmanın tanımı şu şekildedir: “Ümmeti Muhammed’in (sallallahu aleyhi ve sellem) ittifak ettiği dini konulardır.”²⁰⁹ Burada ümmet kelimesi ile kastedilen ümmetin ilim insanları yani âlimleridir. Hakkında icma olan meselelere uymanın hükmü vacip, muhalefeti ise haramdır.²¹⁰ Âlimlerin bir mesele hakkında sadece iki farklı görüşte ihtilaf etmeleri halinde bu iki görüşe muhalif üçüncü bir görüş ortaya koymak caiz midir? Ortaya konan bu üçüncü görüş icmayı bozar mı? Aşağıda izah edileceği üzere konu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.

3.5.2 Tahsînü’l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Bu mesele satış (bey’) konusu içinde Gazzâli’nin şu ifadeleri ile yer almıştır: “Onun görüşlerine muhalif olarak bize göre; dul cariyeye ile cinsel ilişkiye girilmesi, cariyede ortaya çıkan kusur nedeniyle onun geri verilmesine engel değildir. O bu konuda şöyle der: Kabz öncesi cinsel ilişki iadesine engel değildir, Kabz Teslim alınması sonrası ise engeldir.”²¹¹

3.5.3 Gazzâli’nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli Tahsînü’l-Meâhiz kitabında bu meseleye metin olarak yer vermemiş olup meseleye Hanefilere cevap verdiği konunun başında şu ifadelerle değinmiştir: “Sahabe, bu kusurun, sahibine finansal zarar vereceği konusunda icma etmiştir. Ancak yöntemi hakkında ihtilaf etmiştir. Onlardan bazıları kısır olan cariyenin geri verilmesini gerekli görürken bazıları geri verilmesini yasaklamıştır. İlişkiye girilmesi satıcı hakkında zarardır. ” denirse biz de şöyle deriz: Kısır olanın geri verilebileceği görüşü...dan aktarılmıştır. Geri verilmesini ise yasaklanmıştır. Ardından şöyle demiştir: Görüşlerinde icma oluşmamıştır. Bu konuda onlar dışında başkasından herhangi bir şey aktarılmamıştır. Konu hakkında sükûtun ve yaygın görüşün

²⁰⁹ Gazzâlî, **el-Mustesfa**, c:I, s:325.

²¹⁰ Önceki Kaynak, c:I, s:366.

²¹¹ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meâhiz**, c:II, s:404.

bulunması ile bize göre ihtilaf olan bir mesele hakkında üçüncü bir görüşün ortaya konulması icmaya zarar vermez. Zira onların konu hakkında ihtilaf etmeleri konunun ictihada açık olduğunu göstermektedir.”²¹²

3.5.4 Tartışma ve Çıkarım

Gazzâli bu konu hakkında iki farklı görüş bulunduğunu ve bunun da konu hakkında icma olmadığına delâlet ettiğini belirtmiştir. Mesele hakkında iki farklı görüş ortaya konulmuş olması konunun ictihada açık olduğuna işaret etmektedir. Bu ifadeler imamın Tahsînü’l-Meâhiz kitabında yer almaktadır. Gazzâli, el-Müstasfâ kitabında bu meseleye özel bir bölüm ayırmış ve bu usûl meselesini ayrıntıları ile ele alarak bu fihhi mesele hakkında tm kitabındaki görüşlerinden farklı görüşler ortaya koymuştur. Burada konu hakkında şunları zikretmiştir: “Eğer ümmet (âlimler) aşağıdaki meselede olduğu gibi bir konu hakkında iki farklı görüş üzerinde icma etse: Müşteri satın aldığı cariye ile beraber olur ardından da onda bir kusur olduğunu görürse bu konuda iki farklı görüş ortaya konulmuştur. Bazıları cariyenin kısırlık nedeni ile geri verilebileceğini belirtirken diğerleri verilemeyeceğini söylemişlerdir. Bu iki görüş üzerinde ittifak etmiş olsalardı zâhirîlerin şaz görüşleri hariç, cumhura göre sonuç, cariyenin karşılıksız (meccanen) geri verilmesi şeklinde icmanın bozulması yönünde olurdu. Şâfiî’nin görüşü, karşılıksız (meccanen) geri verilmesi yönündedir. Çünkü sahâbeden hiç kimse bu konuya girmemiş, sadece onlardan bazılarının görüşleri aktarılmıştır. Eğer hepsi konuya mudahil olmuş olsalardı ve onların tamamı iki görüş üzerinde ittifak etmiş olsalardı üçüncü bir görüş ortaya koymak caiz olmazdı.”²¹³ Usûl âlimleri, bir dönemin müctehidlerinin bir konu hakkında iki farklı görüş üzerinde karar kılmaları halinde ondan sonra gelenlerin üçüncü bir görüş belirtmeleri hakkında ihtilaf etmişlerdir. Âlimler bu konuda üç görüşe ayrılmışlardır.

²¹² Önceki Kaynak, c:II, s:408.

²¹³ Gazzâlî, **el-Mustesfa**, c:I, s:366.

1. Üçüncü bir görüş ortaya konulması kesinlikle caiz değildir. Bu görüş usûlcülerin cumhuruna aittir.²¹⁴ Bu görüş Gazzâli'nin el-Müstasfâ kitabında benimsediği görüştür.²¹⁵
2. Üçüncü bir görüş ortaya konulması kesinlikle caizdir. Bu görüşü Hanefîlerden bir grup, kalamcılar ve Zâhirîlerin bir kesimi savunmuştur.²¹⁶
3. İlk iki görüşün ardından ortaya konan üçüncü görüş ittifak edilen ilk iki görüşü ortadan kaldırıyorsa caiz değildir. Böyle bir durum sözkonusu değilse caizdir. Bu ayrıntı imam Şâfîden rivâyet edilmiştir.²¹⁷

Bu kâidedeki ihtilaf bu fıkhi meseleyi etkilemiştir. Gazzâli, Hanefîlerin itirazını şu ifadelerle zikretmiştir: ““Sahabe, bu kusurun, sahibine mali zarara neden olacağı konusunda icma etmiştir.²¹⁸ Ancak yöntemi hakkında ihtilaf etmiştir. Onlardan bazıları kısır olanın geri verilmesini gerekli görürken (birinci görüş) bazıları geri verilmesini yasaklamıştır. (ikinci görüş) İlişkiye girilmesi satıcı hakkında zarardır denirse biz de şöyle deriz: Kısır olanın geri verilebileceği Hz. Ömer ve Zeyd b. Sabit'ten (r.anhum) aktarılmıştır. İbni Ömer ise geri verilmesini yasaklanmıştır. Görüşlerinde icma oluşmamıştır. Bu konuda onlar dışında başkasından herhangi bir şey aktarılmamıştır. Konu hakkında sükûtun ve yaygın görüşün bulunması ile bize göre ihtilaf olan bir meseli hakkında üçüncü bir görüşün ortaya konulması icmaya

²¹⁴ Bkz. el-Hatip el-Bağdâdî, **el-Fakih ve'l-Mutefekkih**, c:I, s:435. eş-Şirazi, **et-Tebşira fi Usuli'l-Fıkıh**, s:387. el-Cüveynî, A., (2007). **et-Telhis fi Usuli'l-Fıkıh**, thk. Abdullah Gulem en-Nibali, Beyrut, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, c:III, s:90-91. es-Sem'ani, M., (1997). **Kavatiu'l-Edille fi'l-Usul**, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmail, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:I, s:487-488. Razi, **el-Mahsul**, c:IV, s:127-128. İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, s:430-431. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:I, s:268-269. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh**, s:326, Ebû'l-Hüseyin el-Basri, **el-Mutemed**, c:II, s:44-45.

²¹⁵ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustesfa**, c:I, s:366.

²¹⁶ Bkz. Sem'ani, **Kavatiu'l-Edille**, c:I, s:487-488, İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, s:430-431, Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:I, s:268-269.

²¹⁷ Razi, **el-Mahsul**, c:IV, s:128. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:I, s:269. İsfahânî, M., (1986). **Beyanu'l-Muhtasar şerh Muhtasar İbnü'l-Hacib**, thk. Muhammed Mazhar Beka, Mekke, Ummu'l-Kura Üniversitesi, c:I, s:590, Sübkî, **el-İbhac**, c:II, s:369.

²¹⁸ Bu icmadan Ebû'l-Hüseyin Kaddûri et-Tecrid kitabında bahsetmiştir, c:V, s:2454.

zarar vermez Zira onların konu hakkında ihtilaf etmeleri konunun ictihada açık olduğunu göstermektedir.²¹⁹

Yukarıda geçenlerden anlaşılan, Gazzâlî'nin Tahsînü'l-Meâhiz kitabındaki görüşü el-Müstasfâ kitabındaki görüşünden farklıdır. Konu hakkındaki tercih ettiği fihki görüş şudur: Konu hakkında icma olmaması nedeniyle cariye ile beraber olunması dul kadının (cariyenin) kusur nedeniyle geri verilmesinin önünde engel değildir. Bu görüş Şâfiî²²⁰ ve Mâliki²²¹ mezheplerine ait olup Hanbelîlerin de yaygın görüşü bu yöndedir. İmam Ahmed'din, beraber olunması geri verilmesine manidir diyen başka bir rivâyet daha vardır.²²² Hanefîlerin ise bu konudaki görüşleri şöyledir: Cariye satın alan ve onunla beraber olan biri daha sonra onda bir kusur olduğunu görse onu geri iade edemez. Bu görüş musannifin zikrettiği değil, Hanefî kitaplarında²²³ yer alan görüştür.

3.6 İstinbat Edilen Kâsır İletin Sıhhati

3.6.1 Meselenin Anlamı

Kıyas, cumhurun ittifak ettiği delillerden birisidir. Gazzâlî kıyası şu şekilde tanımlamıştır: “Aralarındaki ortak yön nedeniyle bir mesele hakkında hüküm veya sıfat isbat etmek veya iptal etmek amacıyla iki meseleyi karşılaştırmaktır.”²²⁴ Kıyas

²¹⁹ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:407-408.

²²⁰ Bkz. Müzenî, **Muhtasar el-Müzenî**, c:VIII, s:180. Mâverdi, **el-Havi**, c:V, s:246. Gazzâlî, **el-Vasit**, c:III, s:138. Zekeriya el-Anasari, (1313). **Esna'l-Metalib fi şerhi Ravzi't-Talib**, thk. Muhammed ez-Zuhri el-Gamravi, Mısır, el-Matbatu'l-Meymeniyye, c:II, s:73. Şirbînî, Ş. M., (1994). **Mugni'l-Muhtac ila Marifeti Meanî Alfazî'l-Minhac**, thk. Muhammed Halil İtani, Beyrut, Daru'l-Marife, c:II, s:448.

²²¹ Bkz. İmam Mâlik, **el-Mudevvene**, c:III, s:356. İbnü'l-Cellâb, U., (1987). **et-Tefri**, thk. Hüseyin b. Salim ed-Dehmani, Beyrut, Daru'l-Garbi'l-İslami, c:II, s:174. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdi, (2008). **el-İşraf ala Nüket Mesaili'l-Hilaf**, thk. Meşhur b. Hasan Âl Selman Ebû Ubeyde, Suudi Arabistan, Dar İbnu'l-Kayyim – Dar İbn Affân, c:II, s:485-486, İbn Abdülber, Y., (1978). **el-Kafi fi Fıkıh ehli'l-Medine**, thk. Muhammed Muhammed Ahid Madik el-Muritani, Suudi Arabistan, Mektebetu'r-Riyad el-Hadise, c:II, s:710.

²²² Bkz. Zerkeşi el-Hanbeli, M., (1993). **şerh ez-Zerkeşi**, thk. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah b. Cibrin, Suudi Arabistan, Mektebetu'l-Ubeykan, c:III, s:574, İbn Kudâme, **el-Kafi**, c:II, s:50. İbn Kudâme, Ş. A., (1347). **eş-Şerhu'l-Kebir**, thk. Muhammed Reşid Riza, Suriye, Matbatu'l-Menar, c:IV, s:88.

²²³ Bkz. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:V, s:2454. **Serahsî, el-Mabsut**, Kâsânî, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:282.

²²⁴ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:263.

yapılabilmesi için şu dört rüknün yerine gelmesi gerekir: Asıl, fūrû, illet ve hükümün illeti.²²⁵

İllet, şâriin hükmü bağladığı ve onun alameti saydığı sebeptir. İllet hakkında ya nas vardır ya da istinbat edilmiştir.²²⁶

Kâsır illetin sıhhati ifadesi ile; başka bir hükümle değil sadece asıl hükümle ilgili olan ve naslardan istinbat yoluyla elde edilen illetler kastedilir. Bu tür illetler sahih kabul edilir ve başka hükümleri ilgilendirme şartı koşulmaz. Aşağıda izah edileceği üzere bu görüş hakkında ihtilaf edilmiştir.

3.6.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Altın ve gümüşten faiz alınması nas ile haram kılınmıştır. Fadl ve nesie faizi olmak üzere her iki tür faiz de haramdır. Sahiheyde Ebû Said el-Hudri'den rivâyet edilen hadiste Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: “Misli misline olmadıkça altını altınla satmayın! Birini diğerinden zîyade yapmayın! Misli misline olmadıkça gümüşü de gümüşle satmayın! Birini diğerinden ziyade yapmayın! Bunlardan halen mevcut olmayanı mevcut olanla satmayın!”²²⁷

Gazzâli şöyle demiştir: “Altın ve gümüşteki faizin illeti bunların, malların asıl değerini belirleyen unsurlar olmasından kaynaklanmaktadır. Bunların kazançları haram yolla kazanılmıştır. Zira diğer malların değerleri bunlara göre belirlenir. Bundan ötürü bu ikisine özel konum verilmiştir...”²²⁸

3.6.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli bu meseleye Tahsînü'l-Meâhiz kitabında Hanefîlere karşı itirazını zikrettiği yerde şu ifadelerle yer vermiştir: “...diğeri ise şudur: Bu illet kâsırdır. Ancak hasım

²²⁵ Bkz. Önceki Kaynak, c:II, s:263.

²²⁶ Önceki Kaynak, c:II, s:528.

²²⁷ Buhari, ktp Bey' bab gümüşün gümüşle satılması, 2177, Müslim ktp Müsakat, bab Riba 1584

²²⁸ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:340-341.

onun bâtil olduğunu iddia etmiştir”²²⁹ Yani kâsır illetin bâtil olduğunu iddia etmiştir. Eğer bu kâsır illet bâtil ise burada altın ve gümüşün değeri bâtil olur.

Gazzâli ayrıca bu meseleye el-Müstasfâ kitabında da şu ifadelerle yer vermiştir: Kâsır illet sahihtir. Ebû Hanîfe onun bâtil olduğunu savunmuştur.”²³⁰

3.6.4 Tartışma ve Çıkarım

Usûlcüler, kıyasta illetin müteaddî/geçişli olmasını şart koşmuşlardır. Kâsır illetle ilgili ise onun hakkında nas olması ve hakkında ittifak edilmesi halinde cevazına hükmetmişlerdir.²³¹ Sebr, taksim, devir ve ilişki gibi istinbat metotlarıyla elde edilen illetin hükmü hakkında ise iki farklı görüş belirtmişlerir.

a) İstinbat edilen kâsır illet ile ta’lil caizdir, ancak elde edilen hüküm başka meseleye geçişi onu etkilemez. Bu görüş Gazzâli’nin²³² kabul ettiği görüştür. Mâliki ve Şâfiî mezhepleri de bu görüşü savunmuşlar ve Hanbelîlere göre de doğru olan görüş budur.²³³

b) İstinbat edilen kâsır illet ile ta’lil caiz değildir. Bu görüş Hanefî mezhebinin görüşü olup Hanbelîlerin de bir görüşü bu yöndedir.²³⁴ Gazzâli bu görüşe iki yerde cevap vererek reddetmiştir.

1- Tahsînü’l-Meâhiz kitabında şöyle der : “Gerek olmadığı için iptalini istersen; nassın ele almadığı konu üzerine hüküm bina edilemediği kabul edilen bir görüştür. Ancak biz de şöyle deriz : Nassın bulunduğu konu hakkında verilen hükmün illeti zikredilmiştir. Araştırmacı başlangıçta istifade edilecek geçişli bir illete mi yoksa

²²⁹ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:341.

²³⁰ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:268.

²³¹ Bkz. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu’l-Esrar**, c:III, s:462. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:367. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam**, c:III, s:216. Sübkî, **el-İbhac**, c:III, s:241. Zerkeşî, **el-Bahru’l-Muhit**, c:IV, s:116.

²³² Bkz. Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:341-342. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:268.

²³³ Bkz. Ebû’l-Hüseyn el-Basri, **el-Mutemed**, c:II, s:270. Cüveynî, **el-Burhan**, c:II, s:164. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam**, c:III, s:216. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:268. Gazzâlî, **Şifau’l-Galil**, s:573. Razi, **el-Mahsul**, c:V, s:312.

²³⁴ Bkz. Cessâs, **el-Fusul fi’l-Usul**, c:IV, s:138. Fenâri, Ş., (2006). **Fusulu’l-Bedai fi Usuli’s-Şerai**, thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, Daru’l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:401.

fazlalık ifade etmeyen geçişsiz bir illete mi ulaşacağını bilemez. Bu nedenle onun nazarında bu mesele boşla iştilal değildir,”²³⁵

2- el-Müstasfâ kitabında şöyle der: “Öncelikle araştırmacı illeti istinbat etmeye ve sıhhatine yönelik ya ima ya münasebet ya da mübhem maslahatı kapsayacak şekilde delil ortaya koymaya çalışır, ardından durumu değerlendirir, eğer nas âm ise hükmü geçişlidir değilse kâsırdır. Geçişlilik, sıhhat nedenlerinden biridir. Bir şeye tabi olan nasıl onu tashih edip düzeltir.”²³⁶

Bu meseledeki ihtilaf noktası, bir konu hakkında belli bir ifadenin olmayışıdır. Altın ve gümüşte faizin illeti, kıymet ve değer kaynağı olmasındandır. Bu illet kâsır bir illettir zira başkasını etkilemez. Gerçi âlimler altın ve gümüşte faizin varlığı konusunda ittifak etmişler, ancak onların dışındakilerin illeti konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu konuda birkaç görüş bulunmaktadır:

1-Birinci görüş: Altın ve gümüşte faizin illeti tartı ve türdür. Buna göre demir, çinko, kurşun, et, şeker vb. gibi tartılabilen aynı türe ait her malda faiz icra edilir. Bu mallar peşin veya vadeli kendi türleri ile fazla miktarda satılamazlar. Bu görüş Hanefî,²³⁷ ve Hanbelî²³⁸ mezhebine ait olup tabiinden²³⁹ bazıları da bu görüştedir.

2-İkinci görüş: Bunlardaki illette, genelde malların değerini belirleme kaynağı olmaları nedeniyle fiyat konusu galip gelmektedir. Bu da illetin kâsır illet olduğu ve başka malları ilgilendirmediği (geçişli olmadığı) anlamına gelir. Bu mallar sadece altın tozu ve eritilmiş altın/gümüş gibi kendi türlerini ilgilendirirler. Bu görüş imam

²³⁵ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:341-342.

²³⁶ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:305.

²³⁷ Bkz. Kâsâni, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:138. Dabbî, **el-Lübab**, s:283. Ebû'l-Fazl el-Hanefî, M., (1937). **el-İhtiyar litalili'l-Muhtar**, Mısır, Matbatu'l-Halebi, c:II, s:30. İbn Abdin, Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar ve Haşiyetu İbn Abdin , c:V, s:182.

²³⁸ Bkz. Zerkeşi el-Hanbeli, **şerh ez-Zerkeşi**, c:III, s:414, İbn Kudâme, **el-Mugni**,c:VI, s:54..

²³⁹ Bunu Hasen, Zühri, Nakai ve Hammad, Evzai, Sevri ve ishak Bkz. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:VI, s:55. Abdürrezzâk es-San'âni, Ebû Bekr b. Hemmâm, (2015). thk. Araştırma ve teknik bilgi Merkezi, Daru't-Ta'sil, Mısır, Daru't-Ta'sil, c:VIII, s:37. Celal el-Mehelli, **el-Mehelli ala Cemi'l-Cevami**, c:IV, s.425.

Malik²⁴⁰ ve Şâfiî'den²⁴¹ rivâyet edilen meşhur görüştür. Gazzâli'nin de kabul ettiği ve savunduğu görüş bu görüştür. Aynı zamanda bu görüş imam Ahmed'den²⁴² rivâyet edilen görüştür. Bu görüşü savunanlar kâsır illet sahihtir kabul edilebilir görüşünü savunurlar.

3-Üçüncü görüş: Burada illet mutlak fiyattır. Bu nedenle fiyata tabi herşeyde faiz oluşur. Bu imâmî Mâlik'in son görüşleridir.²⁴³

²⁴⁰ Bkz. Haraşi ve Adevi, Muhammed el-Haraşi Ebû Abdullah – Ali Adevi, (1317). **Haraşi ala Muhtasar Halil ile Haşiyetu'l-Advi**, Mısır, el-Matbatu'l-Emiriyetu'l-Kübra, c:V, s:56. Nefrâvi, **el-Fevakihu'd-Devani**, c:II, s:74.

²⁴¹ Nevevî, Y., (1991). **Ravzatu't-Talibin ve Umdetu'l-Muheyr eş-Şaviş**, Beyrut, el-MektEbû'l-İslami, c:III, s:380. Zekeriya el-Anasari, **Esna'l-Metalib**, c:II, s:22.

²⁴² Bkz. Zerkeşi, **şerh ez-Zerkeşi**, c:III, s:414. Merdâvî, A., (1956). **el-İnsaf fi Marifeti'r-Racih mine'l-Hilaf**, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkı, Mısır, Matbatu es-Sünnetü'l-Muhammediyye, c:V, s:12, İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:VI, s:54-56. İbn Kudâme, **el-Kafi**, c:II, s:53. **Zerkeşi el-Hanbeli**,

²⁴³ Bkz. İmam Mâlik, **el-Mudevvene**, c:III, s:394-395. Haraşi ve Adevi, **Haşiyetu'l-Advi ala'l-Haraşi**, c:V, s:56. Ayrıca Yahya b Said, Rabia, Leys, Zühri bu görüştedir, bkz İmam Mâlik, **el-Mudevvene**, c:III, s:396. Ahvezi itiraz etmiştir, c:V, s:309, Muhammed b Hasen bu görüştedir, bkz. Kâsâni, Bedaiu's-Sanai, c:VI, s:59, hanbelilerden de bunu diyenler olmuştur, bkz. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:VI, s:54-56, Ebu Hattab ve ibn Teymiye ile ibn Kayyim bunu tercih etmişlerdir, bkz. **İlamu'l-Muvakkiin**, c:II, s:137.

4. TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER ALAN İHTİLAF EDİLEN DELİLLERLE İLGİLİ USÛL GÖRÜŞLERİ

Cumhuru ulemânın, hakkında ihtilaf ettiği deliller şunlardır: İstihsan, istishab, maslaha-i mürsele, örf, bizden öncekilerin şeriatı, sahâbe-i kiramın görüşleri ve seddi zeraî'dir. Bunlardan mâli muâmelât konusunda zikredilenler şunlardır: İstihsan, istishab, maslahı-i mürsele ve örf.

4.1 İstihsan Delili

4.1.1 Meselenin Anlamı

Teşride esas olan, ahkâmın beyanında küllî kâide ve delillerle amel etmektir. Ancak küllî delil ve genel kâidelerin işleyişinin cüz'iyata genellenip tâim edilmesi, maslahatın oluşmasını geciktirebilir. Bu durum maslahatın celbi ve mefsedenin def'i konusunda şeriat ile uyuşan bir durum değildir. Bahsedilen bu durumların tahakkuku adına müctehidin, maslahatın oluşmadığı meselelerde genel kâidelerle amel etmeyi terketmesi ve maslahatın oluşacağı başka bir delili dayanak olarak alması gerekir ki bu da istihsan olarak bilinir. İstihsanın sözlük anlamı, bir şeyi güzel kabul etme manasındadır. Bu kelime çirkin sözcüğünün karşıt anlamlısıdır. Bu durumda istihsan yapılan şey diğer eşyalara göre daha güzel kabul edilmiş sayılır.²⁴⁴ Terim anlamı: Gazzâli istihsanın üç anlamı olduğunu ifade etmiştir:

1. Müctehidin rey ile istihsan ettikleri şeyler.
2. Delilin, müctehid nazarında değerini yükselttiği ancak onu ifade edemediği ve ortaya koyamadığı şeyler.

²⁴⁴ Bkz. Râzi, M., (1986). **Muhtaru's-Sahhah**, Beyrut, Mektebetu Lübnan, s:73, Fîrûzâbâdî, M., (2005). **el-Kamusu'l-Muhit**, thk. Muhammed Naim el-İrksusi, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, s:1189.

3. Bu tanımı Ebû Hanîfe'nin bazı öğrencileri zikretmişlerdir. Bu delilsiz bir ifade değildir. Aksine delile dayanmaktadır. İstihsan Kur'an veya sünnetten delile dayanarak nazirlerine göre bir meselenin hükmünden vazgeçmektir.²⁴⁵

Gazzâli birinci ve ikinci tanımı reddetmiş ve üçüncüsünü kabul etmiş ve şöyle demiştir: Bu anlamı inkar etmiyoruz ancak istinkarımız lafza ve bu türün diğer deliller arasında istihsan olarak isimlendirilmesine yöneliktir.²⁴⁶

Burada istihsanı tanımladıktan, üç anlamını açıkladıktan ve Gazzâli'nin konu hakkındaki görüşünü de beyan ettikten sonra Kur'an veya sünnetten delile dayanarak nazirlerine göre bir meselenin hükmünden vazgeçme anlamına gelen üçüncü tanımın anlamı ele alınacaktır.

4.1.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

İslam hukukçularının incelediği konular arasında, çağımızda şekilleri farklılık arzeden îne (iyne) satış sigası yer almaktadır. Kelime borç (selef) anlamındadır. İ'tâne'r-racülü: Birşeyi vadeli satın aldı manasındadır. Îne (iyne): Vadeli satış anlamına gelmektedir.²⁴⁷

Âlimler îne (iyne) kelimesinin terim anlamını birçok şekilde tanımlamışlardır:

Hanefî mezhebi: Bu satış türünün birçok şekli bulunmaktadır. Bir örneği şudur: Bir kişi başka birine onbeş lira borç verir, sonra ona on lira değerindeki bir elbiseyi onbeş liraya satar ve ondan onbeş lirayı alır, bu durumda o sadece on lira ödemiş olur ancak onbeş lira borçlanır. Diğer bir örneği de şudur: Kişi elindeki malı vâdeli olarak ikibin liraya satar, ardından aynı malı peşin olarak bin liraya satın alması için bir aracı gönderir, malı teslim alır ve malı ilk satıcıya bin liraya satar. Îne (iyne) satımı, vadeli

²⁴⁵ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:409-414

²⁴⁶ Önceki Kaynak, c:I, s:414.

²⁴⁷ Bkz. İbn Fâris, **Makayisu'l-Lüga**, c:I, s:327, İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c:VIII, s:23. Feyyûmi, **el-Misbahu'l-Munir**, c:I, s:69.

satılan bir malın alacaklıya, borcun ödenebilmesi için peşin para karşılığında daha düşük fiyata satılmasıdır.²⁴⁸

Mâliki mezhebi: Bu satım işleminde şahıs vadeli bir mal satın alır ve daha sonra aynı malı satıcıya satın aldığından daha düşük bir fiyata peşin veya daha kısa vadeli olarak satar.²⁴⁹

Şâfiî mezhebi: Şahıs malı yüksek fiyata vadeli olarak satın alır ve teslim eder, sonra peşin paraya daha düşük bir karşılıkla geri satın alır. Veya şahıs malı düşük bir karşılıkla peşin paraya satar ve malı teslim eder sonra bu ilk bedeli teslim alsın veya alsın o malı vadeli olarak yüksek fiyata geri satın alır.²⁵⁰

Hanbelî mezhebi : Şahsın peşin veya vadeli olarak sattığı ama teslim almadığı malı faizsiz peşin fiyatına satın almasıdır.²⁵¹

Gazzâli bu meseleden satım (bey') konusunu ele aldığı yerde şu ifadelerle bahsetmiştir: “Şahsın iki bin liraya vadeli satın aldığı malı peşin fiyatına bin liraya satmasıdır. Bize göre her iki akitte sahihtir. Ebû Hanîfe ise ikinci akdin bâtil olduğu görüşündedir. Malik ise her iki akid de bâtildir der.”²⁵²

Bu mesele fıkhi olarak nehyedilen îne (iyne) satım akdinin karşıt işlemine benzemektedir.

4.1.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli bu meseleye Hanefîlere karşı itirazını zikrettiği yerde “Bu mesele Hz Aişe'nin (r.anhe) ifadelerine bineaen istihsandır denirse..”²⁵³ ifadesiyle yer vermiştir. Hadisin

²⁴⁸ Bkz. İbn Abdin, Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar ve Haşiyetu İbn Abdin, c:IV, s:279.

²⁴⁹ İbn Cüzey, M., (2013). **el-Kavaninu'l-Fıkhiyye fi Talhis Mezheb el-Mâlikîyye**, thk. Macid el-Hemevi, Beyrut, Dar İbn Hazm, s:297. Rassa', M., (1993). **şerh Hudud İbn Arafa**, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfan – et-Tahir el-Mamuri, Beyrut, Daru'l-Garbi'l-İslami, s:367.

²⁵⁰ Bkz. Nevevî, **Ravzatu't-Talibin**, c:III, s:85-86.

²⁵¹ Bkz. Buhûti, **Keşşafu'l-Kina**, c:II, s:186. Buhûti, M., (2005). **Şerh Munteha'l-İradat**, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:II, s:158.

²⁵² Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:360-361.

²⁵³ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:363.

metni Said an Gandar an Şu'be an İshak an el-Aliyenin hanımı binti Eyfa' b Şurahbil'in rivayetidir: “Ben ve ümmü veled Zeyd b. Erkam, Hz Aişe'nin (r.anhe) yanına girdik. Ümmü Veled Zeyd, ben Zeyd b Erkam ile Ata'ya sekizyüz dirheme bir köle gönderdim sonda köleyi ondan altıyüz dirheme satın aldım dedi. bunun üzerine Hz Aişe (r.anhe) ona, ne kötü bir satış ve ne kötü bir ticaret yapmışsın. Zeyd b Erkam'a söyle tevbe etmezse Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) ile yaptığı cihadı boşa gider.”²⁵⁴

4.1.4 Tartışma ve Çıkarım

İslam hukukçularının tespitleri incelendiğinde istihsanın; müctehidin, bir meselenin hükmünü, âm hükümler arasından delile dayanarak istisna etmeleri olduğu görülecektir. Tüm usûl ekolleri, adına istihsan densin veya başka bir isimle adlandırılın işlemin yapılması üzerinde hemfikirdir. Bu nedenle modern dönem ilim insanları istihsan konusundaki ihtilafı iki aşamaya ayırmışlardır. 1-İstihsanın hakikatının net olmadığı aşama 2-İstihsanın hakikatının net olarak anlaşıldığı ve sonrasında nefsin heva ve hevesine ve reye göre harekeü edildiği aşama ki bu aşamada usûlcüler istihsanla amel edilmesi konusunda ittifak etmişlerdir.²⁵⁵ Bu durum, usûl âlimlerinin kitaplarında istihsanın hüccet olup olmayacağı konusunda görüş ayrılığının olmadığı anlamına gelmemektedir. Usûl âlimleri şer'i hükümlerin ispatında istihsanın hüccet oluşunun meşruluğu konusunda iki ekole ayırmışlardır.

²⁵⁴ Dârakutnî, A., (2004). **Sünen ed-Darakutni**, thk. Şuayb Arnavut – Hasan Abdulmunim Şelebi, Beyrut, Muessesetu'r-Risale. c:III, s:477, h:3002, Beyhakî, **es-Sünenü'l-Kübra**, ktp Bey, c:V, s:540, h:10799.

²⁵⁵ Mikdâdi, M., **el-İstihsan hakikatuh ve tetbikatuh inde eş-Şafiiye, Mecelletu dirasat ulumu's-Şeria ve'l-Kanun**, Ürdün Üniversitesi, c:XXXVII, s. 1, h:117.

1. İstihsan hüccettir :Bu görüşü Hanefî²⁵⁶ Maliki²⁵⁷ ve Hanbelîler²⁵⁸ savunmuştur. Ebû'l-Hitaba göre imam Ahmed b. Hanbel de bu görüştedir.
2. İstihsan hüccet değildir: Şâfiî mezhebi, nefsin heva ve hevesine göre hüküm verildiği için istihsanın hüccet olamayacağı görüşünü savunmuştur.²⁵⁹ İstihsanı reddetme nedenleri akıl yürütmeye dayanıyor olmasından kaynaklanmaktadır. İstihsanı kabul etmeme nedenleri arasında bu sayılabilir.²⁶⁰

Aralarında ki bu ihtilaf çok sayıda fıkhi meseleyi etkilemiştir. Bunlardan birisi de bahse konu bu meseledir. Bahse konu bu satış türü, îne (iyne) satışının tersi olmasına rağmen tanımdan da açıklandığı üzere Şâfiî mezhebi âlimleri her iki türü de îne (iyne) satışı içinde ele almışlar ve hükmünü tek saymışlardır.²⁶¹

Hanefî mezhebi : Hanefî mezhebi, îne (iyne) ve aksi yöndeki yapılan satışdaki ikinci akdin fâsid olduğunu savunmuşlar ve şöyle demişlerdir: Kim bir bedel karşılığı mal satar ve bedelini kabzetmeden o malı daha düşük bir fiyata geri satın alırsa bu ikinci satış sahih değildir.²⁶²

²⁵⁶ Bkz. Cessâs, **el-Fusul fi'l-Usul**, c:IV, s:223. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:II, s:190. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:III, s:4. İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve't-Tahbir**, c:III, s:382. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:IV, s:78.

²⁵⁷ Bkz. Ebû'l-Velid el-Bâci, **İhkâmu'l-Fusul**, s:687. Karâfi, **Şerhu Tenkihu'l-Fusul**, s:452. Şinkîfî, M., (1426). **Şerhu Meraki's-Suud- Nesru'l-Vurud ile adlandırılan**, c:II, s:570, Şâtîbî, **el-Muvafekat**, c:V, s:194.

²⁵⁸ Bkz. Ebû'l-Hattap, **et-Temhid**, c:IV, s:87-89. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh**, s:451. İbnü'l-Lehham, **el-Muhtasar fi Usuli'l-Fıkıh**, s:162. İbn Ukayl, **el-Vadih fi Usuli'l-Fıkıh**, c:II, s:101. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir**, c:IV, s:427. et-Tûfi, **Şerh Muhtasar er-Ravza**, c:III, s:197-198, İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir**, s:531.

²⁵⁹ Bkz. Şirâzî, **et-Tebisira fi Usuli'l-Fıkıh**, s:493. Şirâzî, İ., (1988). **Şerh el-Luma**, thk. Abdulmecid Türki, Beyrut, Daru'l-Garbi'l-İslami, c:II, s:969. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:409. Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:IV, s:390. Râzi, **el-Mahsul**, c:II, s:172.

²⁶⁰ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:413. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:68. Şirâzî, **et-Tebisira fi Usuli'l-Fıkıh**, s:494. Şirâzî, **Şerh el-Luma**, c:II, s:971. Şafii, **el-Umm**, c:VII, s:316. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:409-410.

²⁶¹ Bkz. Şafii, **el-Umm**, c:III, s:38-39. Müzenî, **Muhtasaru'l-Müzeni**, c:VIII, s:138. Mâverdi, **el-Havi**, c:II, s:287. Umrânî, **el-Beyan fi Mezhebi'l-İmam eş-Şafii**, c:V, s:331.

²⁶² Bkz. Şeybânî, **el-Asl**, c:V, s:205. Tahâvi, **Muhtasar et-Tahâvi**, c:III, s:113. Kaddûri, **et-Tecriid**, c:V, s:2513. Serahsî, **el-Mabsut**, c:XIII, s:127.

Mâlikî mezhebi: Mâlikî mezhebinin de görüşü ikinci îne (iyne) satışının yasak oyması yönündedir. Ancak Malikîler, bildiğim kadarıyla Gazzâli'nin ikinci meselede zikrettiği îne (iyne) satışının tersi olan satışdan bahsetmemişlerdir.²⁶³

Yazar istihsan kâidesini, Hanefîlerin Hz Aişe'den (r.anhe) rivâyet edilen aşağıdaki hadisin istihsanı ile alakalı Şâfilere karşı yaptıkları itirazdan bahsettiği yerde ele almıştır. el-Aliye binti Eyfa b Şerahbil şöyle demiştir : “Ben ve ümmü veled Zeyd b. Erkam, Hz Aişe'nin (r.anhe) yanına girdik. Ümmü Veled Zeyd, ben Zeyd b Erkam ile Ata'ya sekizyüz dirheme bir köle gönderdim sonda köleyi ondan altıyüz dirheme satın aldım dedi. bunun üzerine Hz Aişe (r.anhe) ona, ne kötü bir satış ve ne kötü bir ticaret yapmışsın. Zeyd b Erkam'a söyle tevbe etmezse Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) ile yaptığı cihadı boşa gider.”²⁶⁴ Bu meseleyi burada ele alma nedenim ve Gazzâli'nin açıkladığı anlamlardan üçüncü anlamı tercih etme nedenim; Hanefî mezhebinin tercih ettiği istihsanın delili sünnetten olmasıdır ki bu da Gazzâli'nin kabul ettiği ve el-Müstasfâ kitabında açıkladığı anlama uygundur. Ancak Hanefî mezhebinin istihsan için ortaya koyduğu Hz Aişe (r.anhe) delili, ikinci meselede bahsi geçen ve her iki akdin de bâtil olduğuna hükmeden Mâlikîlerin görüşüyle uyumludur. Eğer bu hadisin istihsanı yönünde bir yol izlemiş olsalardı akdin diğer yönünün de istihsanına karar vermeleri gerekirdi. yani bir yönünü alıp diğer yönünü terk etmemeleri gerekirdi.

Bu konu hakkında mutlaka bir görüş beyan etmek gerekirse, Hz Aişe'nin (r.anhe) bu konu hakkındaki hadisi ile alakalı hadis âlimleri görüşlerini bildirmişlerdir. Bazıları hadis için sahih derken bir kısmı zayıflığına hükmetmiş ve bazıları da metin ve sened olarak inkar etmiştir.²⁶⁵ Bu nedenle burada konu hakkında hüküm verilebilmesi için sözleşme taraflarının maksatlarına bakmak gerekmektedir.

²⁶³ Bkz. Mâlik, **el-Mudevvene**, c:III, s:144,160-163. Hattâb er-Ruaynî, Ş., (2002). **Mevahibu'l-Celil İşerh Muhtasar Halil**, Beyrut, Daru'l-Fikir, c:IV, s:392.

²⁶⁴ Daha önce tahriç edilmiştir

²⁶⁵ Bkz. İbn Abdülber, **el-İstizkar**, c:VI, s:372. Dârakutnî, **Sünen ed- Dârakutnî**, c:III, s:477.

4.2 İstishab Delili

4.2.1 Meselenin Anlamı

Fıkıh usûlu alimlerinin nazarında, ihtilaf edilen deliller arasında en yaygın olanı istishabdır. Bu delil klasik ve modern dönemde bu alanla iştigal eden ilim insanlarının yoğun ilgisine uğramıştır. Bu ilim insanlarının kaleme aldığı kitaplarda bu konunun hükümlerine değinen bir başlık ayrılmamış nâdir kitap bulunur. Aksine modern dönem ilim insanları bu konu ile ilgili müstakil kitaplar kaleme almışlardır. Bazı araştırmacılar da onun hakikatını, türlerini, hücciyet yönünü, ve onunla alakalı tüm hükümleri açıklayan doyurucu çalışmalar ortaya koymuşlardır.

İstishabın sözlük anlamı: Beraber olma ve bu bereberleğin devamını isteme anlamındadır.²⁶⁶ Terim anlamı: Gazzâli onu dört anlama ayırmış ve üçünü kabul etmiş ve birini reddetmiştir.

1. Hükmün nefyine veya delil ile sabit olanların bekâsına delil olmaksızın ilim ile delillendirmektir.
2. Tahsisi reddedinceye kadar umum istishab, neshi reddedinceye kadar nassın istishabı
3. Dinin, sübut ve devamına hükmettiği istishab
4. İhtilaf olan durumlarda icma-ı istishabı – Bu doğru kabul edilmemiştir.²⁶⁷

4.2.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Mesele, âzâd etme konusu içinde Gazzâli'nin şu ifadeleri ile yer almıştır: “Bir köleye ortak olan iki kişiden biri kendine düşen payını âzâd etmesi halinde, eğer bu şahıs

²⁶⁶ Fîrûzâbâdî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:I, s:91.

²⁶⁷ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:377-380.

fakir ve yoksul ise diğerk pay köle olarak kalır. Eğer hali vakti yerinde ise âzâd olması gerekir.

Bunun hayata geçmesi ile alakalı farklı görüşler bulunmaktadır.

- a) Hemen âzâd edilir. Sonra âzâd edilen kişi para cezası uygulanır.
- b) Cezalandırılması durdurulur ve güvence alınarak âzâd edilir.
- c) Güvence ile âzâd edilmesi sırasında isnad yoluyla âzâd edildiği görülür.

Ebû Hanîfe şöyle der: Hemen âzâd edilemez, ancak sahibi onu âzâd etme veya âzâd etmesi için kölenin ödeyeceyi parayı kazanma (istesga)²⁶⁸ tercihi sunulur. Âzâd edilen kişinin hali vakti yerinde ise bu durumda kendisine para cezası ödemesi gibi bir alternatif daha sunulur. Maddi imkanları kötü olması halinde ihtilaf, âzâd etme bedelini ödeyemeceğini isbat noktasında oluşmaktadır. Biz bunu kabul etmiyoruz, aksine geri kalan kısım âzâd edilmeden böyle bir seçeneğin sunulmasını reddediyoruz. Yoksa kişi yarısı hür diğerk yarısı da köle olarak kalır.”²⁶⁹

4.2.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli Tahsînü'l-Meâhiz kitabında bu mesele hakkında bir nas ortaya koymamıştır. Ancak bu meseleyi el-Müstasfâ kitabında açıklamış ve detaylandırmıştır. Aşağıdaki başlıkta Gazzâli'nin istishab delili ile amel etme nedeni ve bu fıkhi mesele ile alakası ele alınacaktır.

²⁶⁸ istis'a sözlük anlamı: Kölenin, köle olarak kalan kısmı için koşturması çalışmasıdır, bkz. İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c:V, s:273.

²⁶⁹ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:IV, s:439-440.

4.2.4 Tartışma ve Çıkarım

İlim insanları istishabın delil olarak alınmasının hükmü konusunda birçok görüşe ayrılmıştır. Öyle ki bazı usûlcüler bu mesele hakkında çok sayıda görüş ortaya koymuşlardır. Bu görüşlerden bazıları şunlardır:

a) İstishab sahih bir delildir. İstishab, var veya yok olan veya akli veya şer'i olsun nefiy ve isbatta onun gereklerine göre amel edilmemesi caiz bir hüccettir.

Bu görüş imam Mâlik ve talebelerinin çoğunun²⁷⁰ savunduğu görüştür. Ayrıca imam Ahmed,²⁷¹ Hanefi²⁷² ve Şâfiîlerin²⁷³ bir kısmı ile bazı Hambelîler²⁷⁴ ve Zâhirîler²⁷⁵ de bu görüştedir. Sebki; “Âlimlerin çoğu bu görüştedir”²⁷⁶ derken Bâci ise “Cumhur bu görüştedir”²⁷⁷ demiştir.

b) İstishab kesinlikle hüccet değildir. Bu görüşü savunanlar istishabın her türünü ve çeşidini delil olarak kullanılmasını temelden reddetmekte ve onunla amel edilmesinin sıhhatli olmayacağını savunmaktadırlar. Hanefîlerin çoğu bu görüştedir.²⁷⁸

²⁷⁰ Bkz. Ebû'l-Velid el-Baci, **İhkâmu'l-Fusul**, s:694. Karâfi, **Şerhu Tenkihi'l-Fusul**, s:447. İbn Cüzey, M., (2003). thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, **Takribu'l-Vusul ile İlmî'l-Usul**, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, s:393.

²⁷¹ Bkz. et-Tûfi, **Şerh Muhtasar er-Ravza**, c:III, s:148.

²⁷² Bkz. İbnü'l-Hümâm, **et-Tahrir fi Usuli'l-Fıkıh**, s:522, bunlar arasına Ebu Mansûr el-Mâturîdî vardır, bkz. İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve't-Tahbir**, 3/386. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, 3/662

²⁷³ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:217-223. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:IV, s:127. Sübkî, **el-İbhac**, c:III, s:183. Şirâzî, İ., (2012). **el-Luma fi Usuli'l-Fıkıh**, thk. Abdülkadir el-Hatib el-Hasani, Bahrayn, Mektebetu Nizam Yakup el-Hassa, s:20. Sem'âni, **Kavatiu'l-Edille**, s:122. et-Tûfi, **Şerh Muhtasar er-Ravza**, c:III, s:148. Râzi, **el-Mahsul**, c:VI, s:148. İbnü'l-Hâcib, **Şerhu'l-Adad**, c:II, s:284.

²⁷⁴ Bkz. Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ, **el-İdde**, c:IV, s:1265. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh**, s:488. İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve't-Tahbir**, c:III, s:386.

²⁷⁵ Bkz. Ebû'l-Hüseyn el-Basri, **el-Mutemed**. İbnü'l-Ferrâ, **el-İdde**, c:IV, s:1265. İbn Hazm, **el-İhkâm**, c:V, s:5.

²⁷⁶ Sübkî, **el-İbhac**, c:III, s:183.

²⁷⁷ Ebû'l-Velid el-Baci, **İhkâmu'l-Fusul**, s:694.

²⁷⁸ Bkz. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:III, s:662. İbnü'l-Hümâm, **et-Tahrir fi Usuli'l-Fıkıh**, s:522. İbn Nuceym, Z., (1999). **el-Eşbah ve'n-Nazair**, thk. Zekeriya Umeyrat, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, s:73. İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve't-Tahbir**, c:III, s:386. Râzi, **el-Mahsul**, c:VI, s:148. İbn Cüzey, **Takribu'l-Vusul**, s:393. İbnü'l-Hâcib, **Şerhu'l-Adad**, c:II, s:284.

c) Müctehidin izah ettiği ve Allah'ın beyan ettiği konularda müctehid için bir hüccettir.²⁷⁹

d) İstishab başkasına hüccet olamaz ancak o, özür beyanı ve definde kullanılabilir. Bu, Hanefî ilim insanlarının çoğunun amel ettiği görüştür. Bu durumu, mezhebin bazı araştırmacıları (muhakkikleri) açıklamışlardır.²⁸⁰

Bu konudaki ihtilaf bazı fihhi meselelerde kendini göstermektedir. Gazzâli Tahsînü'l-Meâhiz kitabında istishabla ilgili delil zikretmemiş olmasına rağmen aşağıda izah edileceği üzere istishab delili Şâfiî mezhebinin bu fihhi meselede kullandığı en önemli delillerden birisidir.

Âlimler, iki kişi bir köleyi sahip olması ve onlardan birisinin kendi hissesini âzâd etmesi halinde âzâd edilen bu hisselerin hür olacağı konusunda ittifak etmişlerdir. Âlimler arasındaki ihtilaf, kendi payına düşeni satmayan diğer ortağın hissesi ile alakalıdır.

Buradaki ihtilaf; kölenin âzâd olan hissesinin hürriyete kavuşması veya diğer ortağın onu âzâd etmesi için kölenin ödeyeceği parayı kazanmaya çalışması; kendi hissesini âzâd eden ortağın durumu ve geri kalan hisse için diğer ortağa ödenecek miktarın takdir edilmesi ile alakalıdır.

Eğer kendi payını âzâd eden ortağın maddi imkanları diğer ortağın payını da ödemeye imkan verecek düzeyde ise, İslam hukukçuları aşağıdaki görüşleri belirtmişlerdir.

1-Köle tamamen hürriyetine kavuşur. Kendi payını âzâd eden ortak diğer ortağın payına düşen bedeli de öder. Buradaki bedel şu şekilde takdir edilir: Ortaklardan birisi köleyi öldürmüş olsaydı diğer ortağa ödeyeceği ücret neyse o bedel takdir edilir.

Bu imam Şâfiî'nin görüşü olup ayrıca Evzâi, Sevri, Ebû Yusuf, Hanefilerden

²⁷⁹ Cüveyni Telkıs kitabında bunu tercih etmiştir, bkz. el-Cüveyni, **et-Telhis**, c:III, s:130. Sübkî, **el-İbhac**, c:III, s:183. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:IV, s:328.

²⁸⁰ Bkz. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:II, s:224-225. İbnü'l-Hümâm, **et-Tahrir fi Usuli'l-Fıkıh**, s:522. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:III, s:662-663. İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve't-Tahbir**, c:III, s:386. İbn Nuceym, **el-Eşbah ve'n-Nazair**, s:73.

Muhammed b. Hasen ile Ahmed b. Hanbel ve bazı Malikîler de bu görüşü savunmuştur.²⁸¹

2-Kendi payını âzâd etmeyen ortak, kendi hissesine düşen bedeli köleden almadan köle hürriyetine kavuşamaz. Bu imam Mâlik'ten rivâyet edilen yaygın görüş olup imam Şâfiî ve Zâhirîlerin de görüşü bu yöndedir.²⁸²

3-Burada tercih, payını âzâd etmeyen ortağa aittir. a) Payına düşen bedeli ödeyinceye kadar çalışmasını isteyebilir, b) Payını âzâd edebilir, c) Payını ilk âzâd eden ortağa iade edebilir. Bu görüşü Hanefi mezhebi âlimleri savunmuştur.²⁸³

Yukarıda zikredilen görüşler, kendi payını âzâd eden ortağın maddi imkanları iyi olması halinde âzâd etmeyen diğer ortağın durumu ile ilgili İslam hukukçularının görüşleridir.

Kendi payını âzâd eden ortağın, âzâd etmeyen ortağın payına düşen bedeli ödeyemeyecek kadar maddi imkanları iyi olmaması durumu ile alaka aşağıdaki görüşler belirtilmiştir:

1-Âzâd olma durumu sadece âzâd edilen pay için geçerli olup diğer ortağın payı daha önce olduğu gibi köle olarak kalmaya devam eder ve kölenin geri kalan payın bedilini kazanması için çalışması istenmez. Bu görüş cumhura (Malik, Şâfiî ve Ahmed) ait olup Hicaz âlimlerinin çoğu da bu görüştedir.²⁸⁴

2-Köle, kendi payını âzâd etmeyen ortağın bedelini ödemek için çalışır. Bu görüşü imam Ebû Hanîfe, Evzai, İshak ve diğer Kufe âlimleri savunmuşlardır.²⁸⁵

²⁸¹ Bkz. Kâsânî, **Bedaiu's-Sanai**, c:IV, s:76.

²⁸² Bkz. Dusûkî, M., (2006). **Haşiyetu'd- Dusûkî ala's-Şerhi'l-Kebir**, Beyrut, Daru'l-Fikir, c:IV, s:359, Şafii, **el-Umm**, c:VII, s:183. San'ânî, M., (2006). **Sübülü's-Selam şerh Bulugu'l-Meram**, thk. El-Albani, Ebû Abdurrahman Muhammed Nasiruddin, Beyrut, Daru'l-Mearif, c:IV, s:140.

²⁸³ Bkz. Kelvezânî, **el-Hidaye**, c:II, s:56.

²⁸⁴ Bkz. **Şirbînî Mugni'l-Muhtac**, c:IV, s:495. Şafii, **el-Umm**, c:VII, s:183.

²⁸⁵ Bkz. **Şerhu'l-Kaddûri**, s:309. San'ânî, **Sübülü's-Selam**, c:IV, s:140.

Bununla beraber bu âlimler kölenin özgürlüğüne kavuşması ile alakalı ilk âzâd eden ortağa müracaat etmesi konusunda kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Ebû Hanîfe kölenin âzâd eden birinci ortağa müracaat etmesine gerek yoktur derken bazıları o ilk ortağa müracaat etmesi gerekir demişlerdir. Hanefî mezhebi imamlarından Züfer ve bazı Basra âlimleri orta yolu tercih ederek “Âzâd eden ortağın imkânı varsa âzâd edilmeyen kısmın bedelini, âzâd etmeyen ortağa öder.” demişlerdir.²⁸⁶

Şâfiî mezhebi bu konu ile ilgili sünnet ve kıyas delili dışında istishab deliline dayanmışlardır. Şöyle ki; köle bir bütün olarak köle iken yarısı âzâd edilip diğer yarısı daha önce olduğu gibi köle olarak kalmaya devam eder, çünkü âzâd edilen kısım kölenin bir bütün olarak âzâd edilmesini gerektirmez. Böylece delil olarak istishab esas alınmıştır.²⁸⁷

Yazarın tercih ettiği görüş şudur: Ortaklardan birinin kendi payını âzâd etmesi halinde kölenin diğer kalan payı sahibinden satın almak için çalışması gerekmez. Köle hürriyetine kavuşmak için acele etmek istemesinin dışında, hissesini âzâd etmeyen ortağın payına düşen bedeli ödemek için çalışması gerekmez.

4.3 Mesâlih-i Mürsele Delili

4.3.1 Meselenin Anlamı

İslam dini, insan hayatının tüm yönlerini kapsayan, tüm zaman ve mekânda geçerliliği olan ve kulların maslahat ve yararlarını koruyan bir özelliğe sahiptir. Bilindiği üzere insan hayatının sürekli gelişmesinden kaynaklı olarak her asırda farklı gereksinim, problem ve ihtiyaçlar ortaya çıkmakta ve yenilenmektedir. Bu nedenle ilim insanlarının da ortaya çıkan ve yenilenen bu problemlere İslam dini çerçevesinde insanların yararına olacak şekilde çözüm ve cevap bulmak için çalışmaları gerekmektedir.

²⁸⁶ Bkz. Kelvezânî, **el-Hidaye**, c:II, s:55. San'ânî, **Sübülü's-Selam**, c:IV, s:140.

²⁸⁷ Bkz. Şafii, **el-Umm**, c:VII, s:138.

Maslahat: Celbil-maslaha ve def'îl-mefsede (faydanın sağlanması yanında zararın savulması,) olarak tanımlanmıştır.²⁸⁸ İlim insanların çoğu, mesâlih-i mürseleyi şu şekilde tanımlamışlardır: “Şari tarafından onaylandığına veya reddedildiğine ve bâtil olduğuna dair bir delil bulunmayan konulardır.”²⁸⁹ Bu tanımlı yapanlar belki de maslahatı ilk defa üç kısma ayıran imam Gazzâlî’yi takip etmektedirler. Gazzâlî konu ile alakalı şöyle demiştir: “Maslahat üç kısımdır. 1- Şari’in kabulüne şahadet ettiği kısım, 2- Şari’in butlanına şahadet ettiği kısım, 3- Şari’in ne kabul ne de butlanına şahadet etmediği kısım.”²⁹⁰ Şari’in ne kabul ne de butlanına şahadet etmediği kısım mesâlih-i mürsele olarak veya istislah olarak adlandırılır.²⁹¹

4.3.2 Tahsînü’l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Satış akdinin sıhhati için, satılan mal hakkında bilgi sahibi olunması şart koşulur. Bu ya malın görülmesi veya bilgisizliği ortadan kaldıracak şekilde malın tanımlanmasıyla gerçekleşir. Satış akdinin sıhhat şartları arasında, çekişmeyi ortadan kaldıracak şekilde satılan malın ve fiyatının belli olması bulunmaktadır. Bunlardan birisinin, taraflar arasında çekişmeye neden olacak şekilde meçhul olması halinde satış fesih edilir. Bu nedenle satılan malın müşteri tarafından mutlaka tür (buğday), çeşit (üretilen ülkenin belli olması) ve miktar (kilo/adet) olarak bilinmesi gerekir.²⁹²

İlim insanları satılan malın satış meclisinde hazır olmaması durumu ile alakalı ihtilaf etmişlerdir. İmam Şâfiî ve talebelerine göre satış işlemi esnasında mecliste bulunmayan malın niteliği belirtilmemişse bu işlem caiz değildir. İmam Şâfiî ve talebelerinin satış işlemi esnasında mecliste bulunmayan ve niteliği belirtilen malın satımının hükmü konusunda ihtilaf edilmiştir. Burada müellifin de ele aldığı mesele

²⁸⁸ Bkz. İbn Fâris, **Makayisu’l-Lüga**, c:III, s:303.

²⁸⁹ Bkz. İbn Kudâme, **Ravzatu’n-Nazir ve Cennetu’l-Menazir**, c:II, s:538. et-Tûfi, **Şerh Muhtasar er-Ravza**, c:III, s:206. Râzi, **el-Mahsul**, c:III, s:220. Karâfi, **Şerhu Tenkihu’l-Fusul**, s:446. İbn Cüzey, **Takribu’l-Vusul**, s:148. İbn Tilimsânî, A., (1999). **Şerhu’l-Meâlim fi Usuli’l-Fıkıh**, Beyrut, Alemü’l-Kütüp, c:II, s:473. Zerkeşî, **el-Bahru’l-Muhit**, c:VI, s:76. İsnevî, **Nihayetu’s-Sevl**, c:IV, s:385. Âmidî, **el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam**, c:IV, s:94. İsfahânî, **Beyanu’l-Muhtasar**, c:III, s:287. Şınkıtı, **Nesru’l-Verd**, c:II, s:183.

²⁹⁰ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:414.

²⁹¹ Önceki Kaynak, c:I, s:414.

²⁹² Bkz. Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı, (1983). **el-Mevsuatu’l-Fıkhiyye**, Kuveyt, Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı, c:IX, s:100.

budur. Bu konu satım (bey') konusu içinde Gazzâli'nin şu ifadeleri ile yer almıştır: "Satış esnasında bulunmayan malın satışı (bey' gâib) bâtıldır diyen el-Mansur'un bu görüşü ihtilâflıdır, zira Ebû Hanîfe sahihtir demiştir.."293

4.3.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Müçtehidin istislah kaynağına göre takdir ettiği maslahatlar, nasların kabulüne delâlet ettiği maslahatlar gibi değildir. Çünkü naslarla kabul edilen maslahatlar, mesâlih-i mürsele değildir. Aksine mesâlih-i mürseleler, kabulüne nasların direk delâlet etmediği maslahatlardır. Bu nedenle de İslami ilke ve kurallarla belirlenen içtihatla, istislah esas olarak belirlenir. Gazzâli istislah (mesâlih-i mürsele) delilini Tahsinü'l-Meâhiz kitabında Hanefilere itiraz ettiği yerde zikretmiştir.

Faydanın ağır basmasına bağlı olarak malın görülmesinden vazgeçilmesini şari'in istislahı binaen koyması uygun olurdu. Böyle bir meselede bağımsız davranılamaz. Bu nedenin ardından nasıl reyle bağlantı kurulur. Hadiste rüyet konusu ile alakalı çelişki bulunmamaktadır.

Konu hakkındaki icmaya dayanak noktası malın satış esnasında görülmemesinin risk içermesine rağmen onlara göre bu durum caiz bize göre ise fasittir... Konunun dayanak noktası olan riskin önüne geçilmesi makul olup dinin de hedefi budur... Ancak burada riskin bertaraf edilmesinden daha açık bir maslahat söz konusudur. Bu davranış fıkhıta kullanılan bir yöntemdir."294

Yukarıdaki ifadelerden imamın bu meselede mesâlih-i mürsele delilini esas aldığı ve Bu davranış fıkhıta kullanılan bir yöntemdir diyerek bunun nedenini açıkladığı anlaşılmaktadır. Özet olarak denilebilir ki Gazzâli, aşağıda izah edileceği üzere mesâlih-i mürseleyi kullanmada fıkhıtaki genel kuralları esas almıştır.

²⁹³ Gazzâli, **Tahsinü'l-Meâhiz**, c:II, s:267.

²⁹⁴ Önceki Kaynak, c:II, s:280-281.

4.3.4 Tartışma ve Çıkarım

Usûl âlimleri mesâlih-i mürseleyi hüccet olarak kullanma konusunda iki farklı görüşe ayrılmışlardır.

1. Mesâlih-i mürsele hüccet olamaz. Bu tür maslahatın delil veya talil olarak kullanılması kesinlikle caiz değildir. Bu görüş üzerinde Şafii ve Hanefi fıkıhçılarının ittifak ettiği aktarılan Âmedi'ye aittir.²⁹⁵
2. İstislah kesinlikle hüccettir. Bu, imam Malik ve diğerlerinin görüşüdür.²⁹⁶

Mesâlih-i mürsele delili meseleleri sürekli yenilenen ve İslam hukukunun esnekliğine delâlet eden delillerden sayılır. Gazzâli el-Müstasfâ kitabında bu meseleyi ayrıntılı olarak ele almış, ona belli kurallar koymuş ve onu mevhum²⁹⁷ usuller arasında saymıştır. el-Müstasfâ kitabındaki istislah konusu mevhum usuller arasında kabul edilerek incelendiğinde imam Gazzâli'nin istislah konusunu kabul etmediği izlenimi edinilebilir ancak işin doğrusu böyle değildir. Bu fiki mesele onun istislahı kabulüne bir şahittir.

Bu meseledeki ihtilaf alimlerin bu meseledeki görüşlerini etkilemiştir. İmam Şafii ve ve talebelerine göre satış işlemi sırasında bulunmayan ve nitelikleri belirtilmeyen malın satış işlemi sahih olmaz. İmam Şafii ve ve talebeleri satış işlemi sırasında

²⁹⁵ Âmidi şöyle der: Şafii ve Hanefi fakihleri buna itimat edilmemesi konusunda ittifak halindedir, Doğru olan da budur, sadece Malik bunu savunmaktadır, ancak rivayetlere bakıldığında onun da bunu her maslahat için savunmadığı görülmektedir, kati zaruri maslahatlar dışındakiler için söylememektedir, Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:IV, s:94, bu İbn Hacıb, İsfahani, İbn Kudame ve İbn Timlisani'nin tercihidir, bkz İsfahânî, **Beyanu'l-Muhtasar**, c:III, s:287. İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, c:II, s:540. İbn Tilimsânî, **Şerhu'l-Meâlim**, c:II, s:474, Cüveynî bunu Bakillani'ye nisbet etmiştir, bkz Cüveynî, **el-Burhan**, c:II, s:1113, İbn Burhan Şafii'ye nisbit etmiştir, bkz. Zerkeşi, **el-Bahru'l-Muhit**, c:VI, s:76, bkz. Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:II, s:476. Emir Pâdişah, **Teyşiru't-Tahrir**, c:III, s:315.

²⁹⁶ Bkz. Cüveynî, **el-Burhan**, c:II, s:1113-1114, Bu Şirazi, Bacı, Tufi, Serahsi, bu görüş Malikilerin de itimat ettiği görüştür, bkz. Şirâzî, **Şerh el-Luma**, c:II, s:845. Ebû'l-Velid el-Bacı, **İhkâmü'l-Fusul**, s:672. Ebû'l-Hattap, **et-Temhid**, c:III, s:371. et-Tûfi, **Şerh Muhtasar er-Ravza**, c:III, s:211. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:II, s:172, Karafi, zaruret veya ihtiyaç için olsun delillerin kati olduğunu esas alır, bkz. Karâfî, Ş. A., (1995). **Nefaisu'l-Usul fi Şerhi'l-Mahsul**, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud – Ali Muhammed Muavvad, Mekke, Mektebetu Mustafa Nizar el-Baz, c:IX, s:4272.

²⁹⁷ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:414.

bulunmayan ve nitelikleri belirtilen malın satış işlemi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Aslında yazarında burada kastedtiği konu bu konudur. İmam Şafii'nin bu konuda iki görüşü bulunmaktadır. a) Caizdir b) Caiz değildir. Bu görüş daha yaygındır.²⁹⁸ Mâlikî mezhebi; satış işlemi sırasında bulunmayan ve nitelikleri belirtilen ve bulunan ancak görülmesi zor olan malın satışının caiz olduğu görüşündedir.²⁹⁹ Hanbeli mezhebi alimleri de böyle bir malın, nitelikleri ve özellikleri belirtilerek satışının caiz olduğu görüşündedir.³⁰⁰ Hanefi mezhebi ise görülmeden alınıp satılan malın satış işleminin caiz olduğu ve müşteri malı gördükten sonra muhayyerlik hakkında sahip olduğu görüşündedir.³⁰¹

Gazzâli, satış işlemi sırasında bulunmayan malın satışının caiz olmadığı görüşünü tercih etmiş ve bu konuda mesâlih-i mürsele delilini kullanmıştır. Çünkü bu mesele hakkında kesin ve sabit bir nas bulunmamaktadır. Ayrıca Gazzâli bu görüşü tercih etme nedenini maslahatla çekişmesi olarak izah etmiştir. Bahsi geçen bu maslahatı hem Hanefi alimleri ve hem de Gazzâli tercih etmiş ancak her iki taraf da bunu kendi görüşünü desteklemek için kullanmıştır. Ben ise bu konuda; koydukları koşulları göz önünde bulundurarak, satış işlemi sırasında bulunmayan ve bilgisizliği ortadan kaldıracak şekilde nitelikleri belirtilen malın satış işlemi caizdir diyen cumhurun tercih ettiği görüşü tercih ediyorum. Özellikle günümüzde bu tarz satış işlemlerine gereksinim duyulmuş ve bu tür işlemler yaygınlaşmıştır. Üretilen ve satışa sunulan mallarla ilgili uluslararası kalite standartları ve bazı ölçütler konarak öne sürülen garar ve bilgisizlik gibi Gazzâli'nin cevap verdiği itirazların önüne geçilmektedir.

²⁹⁸ Bkz. Şafii, **el-Umm**, c:III, s:40. Müzenî, **Muhtasarı'l-Müzeni**, c:VIII, s:225,40. Mâverdi, **el-Havi**, c:V, s:18. Cüveyni, **Nihetu'l-Matlab**, c:V, s:6.

²⁹⁹ Bkz. Mâlik, **el-Mudevvene**, c:III, s:257. İbnü'l-Cellâb, **el-Basri, et-Tefri**, c:II, s:170. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdi, Ebû Muhammed b. Ali b. Nasr es-Sa'lebi el-Mâlikî, (2004). **et-Telkin fi'l-Fıkhi'l-Mâlikî**, thk. Ebû Uveys Muhammed b. Hubze el-Hasani, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:II, s:142.

³⁰⁰ İbn Kudâme, **el-Kâfi**, c:II, s:9. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:III, s:496. Kazvînî, **el-Muherrir fi Fıkıh**, c:I, s:291. İbn Muflih, B. İ., (1997). **el-Mubdi şerhu'l-Mukni**, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, Daru'l-Kütüp el-İlmiyye, c:IV, s:24. Merdâvî, **el-İnsaf**, c:IV, s:295.

³⁰¹ Bkz. Şeybânî, **el-Asl**, c:V, s:88. Kaddûri, **Muhtasar el-Kaddûri**, s:172. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:V, s:2213. Kâsâni, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:136. Neseffî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (2001). **Kenzu'd-Dekaik**, thk. Said Bekdaş, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Daru's-Sirac, s:414.

4.4 Örf Delili

4.4.1 Meselenin Anlamı

İslam hukukunda örf önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle bir kişinin, müftü olsun kadı olsun fakih sayılabilmesi için, içinde yaşadığı toplumun örfünü bilmesi şart koşulmuştur. Toplum içinde meydana gelen husumetleri ve problemleri çözen kadı ve müftünün toplumun örfü hakkında yeterli bilgiye sahip olması gerekir. Örf, toplumun yaşantısında yapmayı alışkanlık haline getirdiği söz ve davranışlardır.³⁰² Fakihler örf ve âdet kelimelerini aynı anlamda kullanmaktadırlar. Fakihlerin; bu mesele örf ve âdette bu şekilde sabittir ifadesinde geçen örf sözcüğü âdet kelimesinden farklı bir anlam ifade etmez. Aksine aynı anlamda kullanılmakta olup sadece sözcük, teyit amacıyla kullanılmaktadır.

Tanımdan da anlaşılacağı üzere örf; söz veya eylem yada genel veya özel (has / âm) olabilir. Bütün türlerde yanlış veya doğru (sahih veya fâsid) örfler olabilir.³⁰³

4.4.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Müşteri meyvesiz satın almaz; ya meyveyi ağacıyla beraber satın alır yada ağaçsız satın alır. Eğer meyveyi ağacıyla birlikte satın almışsa bu durumda olgunlaşmaya başlamadan önce satması caizdir. Yok eğer ağaçsız satın almışsa olgunlaşmaya başlamadan satması caiz değildir. Ancak burada o meyvenin olgunlaşmaya başlaması yeterli midir? Yoksa meyvenin diğer çeşitlerinin de veya diğer meyve türlerinin de olgunlaşmaya başlaması gerekir mi? Yoksa genelde beraber satılan birbirine yakın türlerden birinin olgunlaşmaya başlaması yeterli midir? Bu mesele hakkında ulemâ arasında ihtilaf vardır. Gazzâlî bu meseleden satış (bey') konusunu ele aldığı yerde şu ifadelerle bahsetmiştir: "Meyvenin mutlak manada satılması ağaç üzerinde kalma şartına bağlanmıştır. Bu nedenle ağaç çiçek açmadan önce satılması bâtıl, sonra satılması ise sahihdir. Ebû Hanîfe ise her iki halde de sahih olduğu görüşündedir."³⁰⁴

³⁰² Bkz. Zeydân, *el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıh*, s:237.

³⁰³ Bkz. Önceki Kaynak s:237.

³⁰⁴ Gazzâlî, *Tahsinu'l-Meahiz*, c:II, s:377-378.

4.4.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli, bu fıkhi meselede örf delilinin kullanılması için şöyle demiştir: “Aynı şekilde örf'e göre, meyvenin satımının onun varlığının anlaşılacağı ana kadar geciktirilmesi gerekir. Satıcının da örf'e göre üzerine düşeni yapması gerekir.”³⁰⁵

4.4.4 Tartışma ve Çıkarım

İlim insanların çoğu örfün, şer'i hükümlerin tespitinde kullanılan dini bir hüccet ve delil olduğu görüşünü savunmuştur. İlim insanların örf delilini kullandıkları fikhî meselelerin sayısı sayılamayacak kadar çoktur.³⁰⁶ Örf ve âdetin dinde kabul gören bir delil olması nedeniyle bir toplumdaki diğerine hükümleri değişen çok sayıda mesele vardır. Zira, insanların yaşadıkları bölge ve çevreye bağlı olarak çok farklı ve çeşitli örf ve âdetin muteber sayılabilmesi için bazı koşullar koymuşlardır. Bunu yaparken de dinin gaye ve maksatlarını korumayı, yanlış şer'i hükümlerin verilmesinin önüne geçmeyi ve onları değişimlere karşı muhafaza etmeyi hedeflemişlerdir. Bu koşullar şunlardır:³⁰⁷

1. Nassa muhalif olmaması.
2. Geneli ve çoğunluğu kapsamaması.
3. Sonradan ortaya çıkmaması ve hükmün inşası esnasında mevcut olması.
4. Kapsamının aksi yönünde söz ve eyleminin bulunmaması.

Bu mesele ile alakalı görüş ayrılığı hüccet olup olmaması ile alakalı değil, eylemin üzerine fikhî görüş bina edilebilmesi için onun örf sayılıp sayılmaması ile ilgilidir. Bu durum da zaman ve mekana göre değişiklik göstermektedir. Bunun etkisi bahse konu

³⁰⁵ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:377-378.

³⁰⁶ Bkz. Süyûtî, **el-Eşbah ve'n-Nezair**, s:182-183. Şirâzî, **el-Muhezzeb**, c:III, s:1021. Âmidî, **el-İhkâm fi Usulî'l-Ahkam**, c:III, s:112.

³⁰⁷ Bkz. İzzeddin b. Abdüsselam, A., (2000). **el-Kavâidu'l-Kübra**, Kavâidu'l-Enam ve Mesailihu'l-Ahkam diye adlandırılan, thk. Nezih Kemal Hammad – Osman Cuma Damiriyye, Beyrut, Daru'l-Kalem, c:II, s:178. Zeydân, **el-Veciz fi Usulî'l-Fıkıh**, s:241.

bu meselede kendini göstermektedir. Burada bahse konu mesele şudur: Eğer meyve, ürünün ağaçta kalması veya toplanması şartına bağlı olmaksızın mutlak manada satılması halinde satım neye göre gerçekleşir? Örfе göre ürünün ağaçta kalması şartı mı esas alınır yoksa toplanma zamanı mı esas alınır?

Şâfiî mezhebi: (musannifin bu konudaki metni şu şekildedir): Bu satış işlemi ürünün ağaçta kalması şartına bağlı olarak akdin mutlak olması nedeniyle bâtıldır.³⁰⁸

Mâliki mezhebi: Toplama şartı konulmaksızın olgunlaşmaya başlamadan ürünün mutlak satışı caiz değildir.³⁰⁹

Hanbelî mezhebi: Mutlak olarak veya ağaçta kalması şartıyla yapılan satım sahih değildir. İmam Ahmed'den rivâyet edilen başka bir görüş daha bulunmaktadır. Bu görüşe göre imam şöyle der: Toplanması kastedilmişse sahihdir ve hemen uyulması gerekir.³¹⁰

Hanefî mezhebi: Ürünlerin mutlak olarak veya toplanma şartıyla satılmasının hükmü aynıdır. Zira her iki halde de caizdir. Serahsî şöyle der: “Eğer ürünü mutlak olarak satın almışsa bize göre caizdir. Çünkü mutlak olarak gerçekleştirilen akidde satılan malın hemen teslim edilmesi gerekir. Bu ifade ile toplanma şartı ifadesi aynı anlamı ifade eder.³¹¹

İmam Gazzâlî örf karinesinin, lafzın gerektirdiği anlam, lafız karinesi gibidir çünkü örf, ürünün ağaçta kalması ile çelişmekten uzaktır. Bu nedenle örfün gerektirdiği anlamın uygulanması gerekir. Aynı şekilde örf meyvenin/ürünün olgunlaşınca kadar ağaçta kalmasını gerektirir. Bundan dolayı satıcının örfе uygun hareket etmesi gerekir.³¹²

³⁰⁸ Bkz. Mâverdi, **el-Havi**, c:V, s:191. Gazzâlî, **el-Vasit**, c:III, s:181.

³⁰⁹ Bkz. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdî, **el-İşraf ala Nüket Mesaili'l-Hilaf**, c:II, s:470. İbnü'l-Cellâb, el-Basri, **et-Tefri**, c:II, s:141-142. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdî, **et-Telkin**, c:II, s:147.

³¹⁰ Bkz. İbn Kudâme, **eş-Şerhu'l-Kebir**, c:IV, s:214. İbn Muflih, M., (2003). **el-Furu**, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:VI, s:201. İbn Muflih, **el-Mubdi**, c:IV, s:161.

³¹¹ Bkz. Serahsî, **el-Mabsut**, c:XII, s:195. Kâsânî, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:173.

³¹² Bkz. Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:378.

Buradan hareketle, Hanefiler ile cumhur arasındaki ihtilafın örfe deliline dayalı olduğu gör÷lmektedir.

5. TAHSİNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER ALAN DİLSEL USÛL KAİDELERİ İLE İLGİLİ USÛL GÖRÜŞLERİ

Dilsel usûl kâideleri birçok nedene dayalı olarak bölümlere ayrılmıştır. Bu nedenler: 1-Lafzın manasına bağlı nedenler (âm, has, müşterek) 2- Anlamın açık ve kapalı olmasına bağlı nedenler (açık ve açık olmayan) olarak bölümlere ayrılırlar. Hanefîlerin bu ana başlık altındaki alt başlıkları cumhurun başlıklarından farklıdır. Cumhurun taksimine göre açık kâideler başlığı altında zâhir ve nas alt başlıkları bulunurken Hanefîler bunu zâhir, nas, müfesser ve muhkem olarak ayırmışlardır. Cumhurun taksimine göre açık olmayan kâideler mücmel olarak adlandırılırken, Hanefîler bunu müşkil, mücmel ve müteşabih olarak ayırmışlardır. 3- Lafzın manaya uygun kullanılmasına bağlı nedenler (hakikat, mecaz), 4-Lafzın manaya delâlet keyfiyetine bağlı nedenler. Burada da Hanefî ve cumhur ilim insanları arasında bu bölümün alt başlıklarında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Cumhur mantuk ve mefhum olarak taksim etmiştir. Mantuku sarih ve gayri sarih (açık ve kapalı) sarihi de (açık) iktiza, ima ve işaret olarak alt başlıklara ayırmışlardır. Mefhumu da muvafakat ve muhalefet olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Hanefî mezhebi ise nas, işaret, iktiza ve delâletü nas olmas üzere dört bölüme ayırmıştır.³¹³ Burada bunlarla alakalı bir kısım meseleleri ele aldım

5.1 Kıyas Delili ile Âm Lafzın Tahsisi

5.1.1 Meselenin Anlamı

Gazzâli âm sözcüğünü şöyle tanımlar: “İkiden başlayarak daha fazla şeye bir yönden delâlet eden lafızdır.”³¹⁴ Başkaları ise onu şu şekilde tanımlamışlardır: “İstisnasız tek bir seferde ona ait şeyin tüm fertlerini ifade eden lafızdır.”³¹⁵ Ancak delil, Şari’in âmdan kastedtiği mananın genel mana değil başlangıç anlamı ifade ettiğini ortaya koyabilir. Yani ifade ettiği anlam tüm fertlerini değil, âm mananın bazı fertlerini kapsayabilir. Bu durumda hüküm bahse konu bu bazı fertleri içerir. İşte âm lafzın tahsisi ifadesinden kastedilen anlam budur. Usûlcülere göre tahsis veya has ifadesinin

³¹³ Bkz. Zeydân, *el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıh*, s:259.

³¹⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c:II, s:106.

³¹⁵ Bkz. Âmidî, *el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam*, c:II, s:286-267, Bayzâvî, *Minhacu'l-Vusul*, s:50. Mahlavi, *Teshilu'l-Vusul*, s:36. Âl Teymiyye, *el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh*, s:574.

anlamı şudur: “Kendi başına tek bir manayı ifade etmek için konan lafızdır.”³¹⁶ Bazıları da onu kasru’l-âm olarak isimlendirmişlerdir. Buna delâlet eden delile muhassas adı verilir. Bu meselede adı geçen muhassas kıyastır. Buna göre bu meseleden kastedilen anlam şudur: Âm lafzın kıyas deliline dayanarak tahsis edilmesi doğru mudur değil midir? Bu konuda görüş ayrılıkları bulunmakta olup bunlar tartışma ve çıkarım bölümünde ele alınacaktır.

5.1.2 Tahsînü’l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

İslam dini, insanın diğer mahlukatla olan ilişkilerine de düzenlemiş ve gerektiğinde kullanılmak üzere hükümler koymuştur. Bu anlamda dinin işaret ettiği konulardan birisi de bazı hayvanların veya onlara ait şeylerin alım satımının hatta onlardan yararlanılmasının yasaklanmasıdır. Bununla beraber din, bazı hayvan türlerini genel olarak helal sayarken bazı hayvanlara ise özel hükümler koymuştur. Öyleki bunların alım satımı ve onlardan yararlanılması meşru ihtiyaçlar dışında caiz değildir. Burada ki konulardan birisi de şudur: Köpek, ticareti ve kullanımı dinin haram saydığı hayvanlar arasına girer mi? Yoksa ihtiyaç olmasa bile köpeklerin eğitimi veya sahiplenilmesi veya ticareti caiz midir? Bu meselenin izahı satış konusu içinde Gazzâli’nin şu ifadeleri ile yer almıştır: “İbn-i Abbas’ın rivâyet ettiği şu hadise göre köpek satışı bâtıldır. “Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) köpek satımından elde edilen bedeli yasaklamış ve “Birisi sizden köpeğine karşılık ücret isterse avucunu toprakla doldurun”³¹⁷ buyurmuşlardır. Bu bir tehdittir. Ebû Hureyre de Allah Rasûlü’nün (sallallahu aleyhi ve sellem) “Köpek satımından elde edilen bedel helal değildir” buyurduğunu rivâyet etmiştir.”³¹⁸

5.1.3 Gazzâli’nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Kıyas ile tahsis konusu fıkıh usûlünde çok hassas meselelerden birisi olup gerçekten çok dikkatli analiz ve incelemeye ihtiyaç vardır. Zira konu içinde hüccet ve sübut

³¹⁶ Bkz. Serahsî, *Usulu’s-Serahsî*, c:I, s:125. İbn Nüceym, *Fethu’l-Gaffar bişerhi’l-Menar*, s:64-65.

³¹⁷ Ebû Davud, S., (2014). *Sünen Ebî Davud*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, el-Mektebetu’l-Asriyye, ktp Bey, bab Köpek ticareti c:III, s:179, h:3482. Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübra*, ktp Bey, bab Köpek ticaretinin yasaklanması, c:VI, s:9, h:11009.

³¹⁸ Önceden tahriç edilmiştir

açısından zanni, kesin tahsis içermekte ve delâlet ve mana açısından zanni, zanni tahsis içermektedir. Gazzâli bu usûli mebeleyi Hanefilere itiraz sadedinde tahsin kitabında şu ifadelerle yer vermiştir: “...burada kıyas delili ile âm lafzın sigasında bir tahsis sözkonusudur. Bu tahsis şudur: Av ve bekçi köpeyi kendisinden istifade edilen bir mal olup satımı yapılabilir.”³¹⁹

5.1.4 Tartışma ve Çıkarım

Kur’an ve mütavâtir hadisin kıyas ile tahsis edilmesi kat’î hükmün zanni delil ile tahsis edilmesidir. Kur’an ve sünnet sübut açısından kat’î hükmünde olup delâlet açısından görüş ayrılığı bulunmaktadır:

Cumhur, âm delâletin münferid olarak zanni delâletler olduklarına hükmetmişlerdir. Buna binaen âm hükmün zanni delil ile tahsisi âhâd haber ve kıyas gibidir.³²⁰

Hanefiler, âm hükmün fertlerine delâletinin, kat’î bir delâlet olduğunu, bu nedenle âm hükümlerin kat’î delil olmaksızın tahsis edilemeyeceğine hükmetmişlerdir. Hanefilere göre kat’î deliller Kur’an, mütevâtir ve meşhur hadislerdir.³²¹

Hanefiler, muttasıl muhassas delilin lafzi, müstakil ve karşılaştırılabilir olmasını şart koşmuşlardır.³²² Cumhur ise onun müstakil ve karşılaştırılabilir olup olmamasını değerlendirmemişlerdir.³²³

Âhâd haberin kıyas delili ile tahsis edilmesi konusunu ise usûlcüler müstakil ele almamışlardır. Ancak Kur’an ve mütevâtir sünnetin kıyasla tahsisi ile alakalı yukarıda geçen görüşlerden hareketle şunlar ortaya çıkmaktadır:

³¹⁹ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:466.

³²⁰ Bkz. İbn Kudâme, **Ravzatu’n-Nazir ve Cennetu’l-Menazir**, c:II, s:267.

³²¹ bu rivayet Hanefilerde meşhur olmuştur, bkz. Serahsî, **Usulu’s-Serahsî**, c:I, s:292. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu’l-Esrar**, c:II, s:11.

³²² Bkz. Şaşi, A., **Usulu’s-Şaşi**, thk. Abdullah Muhammed el-Halili, Beyrut, Daru’l-Kütüp, s:28, Leknevî, **Fevatihu’r-Rahamut**, c:I, s:312.

³²³ Bkz. Karâfî, **Şerhu Tenkihu’l-Fusul**, s:188. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:62.

Umum âhâd haberler kıyasla tahsis edilebilir. Bu görüş Malikî, Şâfîî ve Hanbelî usûlcülerinin cumhuruna aittir. Kur'an ve mütevâtir sünnetin kıyas ile tahsis edilebilmesi nedeniyle âhâd haberler de kıyas ile tahsis edilebilir.³²⁴

Hanefîlere göre de kıyas, âhâd haberlerin tahsisini güçlendirir. Çünkü âhâd haberlerin zanni delâleti onun kıyas ile tahsis edilebileceğini gösterir.³²⁵

Gazzâlî el-Mustasfâ kitabında iki zannî delilden en güçlü olanını tercih etme yoluna gitmiştir. Bu yönüyle kıyas zan ifade ettiği gibi âhâd haberler de zan ifade eder. Bu nedenle aralarında tercih yapmak gerekir. Bu, yazarın Kur'an ve mütevâtir hadislerin âm lafızlarının tahsisiyle ilgili görüşüdür. Bunların, rivâyet eden kişiye duyulan itimat nedeniyle âhâd haberlerle tahsis edilebileceğini savunmuştur. Bu nedenle âhâd haberlerin kıyasla tahsisi iki zanni görüşe karşılık gelir ve âhâd haberlerle alakalı meseleler göz önüne alınarak aralarında mutlaka tercih yapılması gerekir.³²⁶

Yukarıda geçen görüşlere göre bu mesele hakkında görüş ayrılıkları köpek satımının yasaklanması ile alakalı bu fıkhi meseleyi etkilemiştir.

Hanefî mezhebi: Hanefî âlimleri bekçi köpeğinin faydalanılan mal hükmünde olduğunu belirtmişler³²⁷ ve meseleyi buna kıyas etmişlerdir. Böylece âm lafzı kıyas delili ile tahsis etmişlerdir.

Şâfîî mezhebi: Şâfîîler, köpek satımının bâtil bir işlem olduğu görüşünü savunmuşlardır.³²⁸ Bu görüş Gazzâlî'nin bu konuda kabul ettiği görüştür.

³²⁴ Bkz. Râzi, **el-Mahsul**, c:IV, s:413. **El-İhkam**, c:II, s:168. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:III, s:199.

³²⁵ Bkz. Cessâs, **el-Fusul fi'l-Usul**, c:I, s:212. Serahsî, **Usulu's-Serahsî**, c:I, s:124, Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:I, s:373. İbnü'l-Hümâm, **et-Tahbir şerhu't-Tehrir**, c:VI, s:2688.

³²⁶ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, s:256.

³²⁷ Bkz. Şeybânî, M., (1403). **el-Hicce ala Ehli'l-Medine**, thk. Mehdi Hasan el-Keylani el-Kadiri, Beyrut, Alemu'l-Kütüp, c:II, s:754. Tahâvi, **Muhtasar et-Tahâvi**, c:III, s:94. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:V, s:2621.

³²⁸ Bkz. Şafii, **el-Umm**, c:II, s:253. Müzenî, **Muhtasaru'l-Müzeni**, c:VIII, s:188. Dabbî, **el-Lübab**, s:231.

Hanbelî mezhebi: Hanbelîler, eğitimli bile olsa köpek satımının bâtil bir işlem olduğunu savunmuşlardır.³²⁹

Mâlikî mezhebi: Mâlikilere diğer türler hariç sahiplenilmesine ve istifade edilmesine izin verilen köpeklerin satımı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bunların satılması mekruh derken bazıları caiz degildir demişlerdir.³³⁰

5.2 Sahabenin Görüşü ile Âm Lafzın Tahsisi

5.2.1 Meselenin Anlamı

Nas âm mana ifade edebilir ve onu tahsis edecek bir karine bulunabilir. Tahsise neden bu karinelere bazıları üzerinde görüş birliği varken bazılarında bulunmamaktadır. İşte sahâbe görüşü ile âm lafzın tahsisi de ihtilaf edilenler arasında yer almaktadır.

Sahâbe: “Süresi sınırlandırılmadan falan kişi falanın arkadaşıdır denebilecek bir süre Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) ile beraber olanlara verilen bir isimdir.”³³¹ Gazzâli bununla alakalı şöyle der: Bu isim Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) ile beraber bulunanlara verilir. Sahâbe denmesi için bir saat bile Allah Rasûlü’nün (sallallahu aleyhi ve sellem) sohbetinde bulunmuş olması yeterlidir. Ancak örf, sohbet ve arkadaşlığı çok olana bu adı tahsis etmektedir.³³² Meselenin anlamı; sahâbenin, gerek kendi rivâyetinde gerekse başka bir sahâbenin rivâyetinde umum teamüllerden farklı amel etmesidir. Buna göre onun sözleri âm lafzın tahsisi sayılır mı? Bu konu hakkında görüş ayrılığı bulunmakta olup konu tartışma ve çıkarım başlığı altında ele alınacaktır.

³²⁹ Bkz. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:IV, s:189. İbn Kudâme, **el-Kâfi**, c:II, s:7.

³³⁰ Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdi, **el-İşraf ala Nüket Mesaili'l-Hilaf**, c:II, s:509. İbnü Rüşd, **el-Beyan ve't-Tahsil**, c:VIII, s:82. Fendelâvi, Ebû'l-Hac Yusuf b. Dûnas, (1998). **Tehzibu'l-Mesalik fi Nusrati Mezhebi Mâlik ala Menheci'l-Adl ve'l-İnsaf fi Şerhi Mesaili'l-Hilaf**, thk. Ahmed b. Muhammed el-Buşihi, Fas, Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı, c:III, s:102.

³³¹ İbnü Emir Hac, **et-Takrir ve't-Tahbir**, c:IV, s:214.

³³² Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:270.

5.2.2 Tahsînu'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

İslam dini muâmelâtla ilgili helal ve haram konuları açıklamıştır. Bu konulardan birisi de görmeden yapılan satım işlemidir. Bu satım işleminde mal vardır ama alan kişi onu görmemiştir. Satış akdinin sıhhati açısından malın görülmesi hakkında fakihlerin bakış açıları farklıdır. Gazzâli bu meseleyi satım (bey') konusunda şu ifadelerle ele almıştır: “Görmeden gerçekleştirilen satım işlemi bâtıldır diyen Mansurun görüşü ihtilaflıdır. Zira Ebû Hanîfe'ye göre bu satış sahihtir.”³³³

5.2.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Selefiyle ve halefiyle usûl âlimleri, umum ifade eden lafızların tahsis edilmesinin caiz olduğu konusunda hemfikirdir. Bu konuda el-Minhac kitabı yazarının zikrettikleri şaz görüşler hariç kimse itiraz etmemiştir.³³⁴ Lafzın Sahâbe-i kiramın sözleri ile tahsisi ile alakalı ise ulemâ arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ulemanın bu konudaki görüşlerini zikretmeden önce Gazzâli'nin bu mesele ile ilgili metnini açıklamak istiyorum. Gazzâli Hanefîlerin itirazını şu ifadelerle zikretmiştir: Garar sözcüyü ile kendi aralarında yaygın olan garar satışı türlerinden birisi kastedilmiştir. Buna, İbn-i Mes'ud'un (r.a) “garar” kelimesini yorumlarken kullandığı şu ifadeler delildir: “O havadaki kuşun ve denizdeki balığın satışıdır”³³⁵ denirse biz de şöyle deriz: Garar sözcüyü genel bir ifade olup ihtimal dahilinde tahsis edilir. İbn-i Mes'ud'un (r.a) zikrettiği garar babından olup başka türü nefyeden açık bir ifade içermemektedir. Onun, “o garardır” dediği rivâyet edilseydi bu durumda onun garar türlerini ifade ettiği anlaşılabilirdi. Eğer bu onun tarafından yapılmış bir tahsis ise onun taklid edilmesi gerekmez.”³³⁶

³³³ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:267.

³³⁴ Bkz. Sübkî, **el-İbhac**, c:II, s:123.

³³⁵ Hadisin lafzı İbn Mesud'a aittir: (لا تشتروا السمك في الماء؛ فإنه غرر) İmam Ahmed, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, (2001). **Müsned İmam Ahmed b. Hanbel**, 3676, thk. Şuayb Arnavut – Adil Mürşid ve diğerleri, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, c:VI, s:197, h:3676. İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Absî, (1409). thk. Kemal Yusuf el-Hut, Suudi Arabistan, Mektebetu'r-Rüşd, bab Sudaki balın satımı c:IV, s:452, h:22050. Beyhakî, es-Sünenü'l-Kübra, ktp **Malın ayıbı nedeniyle geri verilmesi, bab Sudaki balığın satılmasının yasaklanması** c:V, s:555, h:10859.

³³⁶ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:272-273.

5.2.4 Tartışma ve Çıkarım

Usûl âlimleri bu meseleyi farklı ifadelerle tanımlamışlardır:

Bazıları “O, sahâbenin görüşlerine göre âm lafzın tahsis edilmesidir”³³⁷ derken, bazıları “O, sahâbenin sözlerine göre âm lafzın tahsis edilmesidir.”³³⁸ şeklinde tanımlamıştır. İmam Gazzâlî de onu “O, sahâbenin görüşlerine ve sözlerine göre âm lafzın tahsis edilmesidir”³³⁹ ifadeleriyle tanımlamıştır. “Umum ifadelerin râvinin görüşlerine göre tahsis edilmesidir.”³⁴⁰ Sözleriyle tanımlayanlar da olmuştur. bütün bu ifadelerin tamamı aynı manayı ifade eder. Tanımlar sahâbenin görüşü ifadesini öne çıkarmış olup burada isimlendirme şeklinin bir önemi yoktur.

Sahâbenin görüşleri ile âm lafzın tahsisi konusunda ilim insanları farklı görüşler belirtmişlerdir:

1-Fıkıh ve usûl âlimlerinin çoğunluğu,³⁴¹ Şâfiî³⁴² ve Mâlikî³⁴³ mezhepleri âlimlerinin çoğunluğu; sahâbenin görüşleri ile âm lafzın tahsisinin caiz olmadığı görüşündedir.³⁴⁴ Gazzâlî de bu görüşü savunmakta olup bu konuda şöyle demiştir: “Dokuz: Sahâbenin görüşleri umum lafza muhalif olması halinde, sahâbenin görüşlerine uyulması gereken hüccet olarak kabul edenlere göre umum lafzı tahsis eder. Biz böyle düşünmüyoruz..... İctihad yoluyla ona muhalefet edilmesi, onun tevili ve tahsisi caizdir. Hücceti, hüccet olmayan birşey için terk etmeyiz...”³⁴⁵

³³⁷ İbnü'l-Hacib seçmiştir, bkz. **Refu'l-Hacib an Muhtasar İbnü'l-Hacib**, c:III, s:342. ve İbn Muflih, bkz. İbn Muflih, **Usul'l-Fıkıh**, c:III, s:970, bkz. Âmidî, **el-İhkâm fi Usul'l-Ahkam**, c:II, s:6.

³³⁸ Bkz. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:II, s:528. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:369, İbn Ukayl, **el-Vadîh fi Usul'l-Fıkıh**, c:III, s:397.

³³⁹ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:163.

³⁴⁰ Bkz. Râzî, **el-Mahsul**, c:III, s:191.

³⁴¹ Onlara nisbet eden Âmidî'dir, **el-İhkâm fi Usul'l-Ahkam**, c:II, s:65.

³⁴² Bkz. Şirâzî, **et-Tebşira fi Usul'l-Fıkıh**, s:149 Râzî, **el-Mahsul**, c:III, s:191.

³⁴³ Bkz. Ebû'l-Velid el-Baci, **İhkâmu'l-Fusul**, c:I, s:274. **Refu'l-Hacib an Muhtasar İbnü'l-Hacib**, c:III, s:342. **Muhtasar İbnü'l-Hacib**, c:II, s:151.

³⁴⁴ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:16-149.

³⁴⁵ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:184-185.

2-Hanefilerin çoğu,³⁴⁶ Hanbelîlerin bir kısmı³⁴⁷ ve Şâfiî âlimlerinin bazıları;³⁴⁸ sahâbenin görüşleri ile âm lafzın tahsisinin caiz olduğunu savunmuşlardır. Bu bakış açısı sahâbenin görüşleri hüccettir bakış açısı üzerine mebnidir.³⁴⁹

Bu mesele hakkındaki görüş ayrılığı bahsi geçen bu meselede kendini göstermiştir. Hanefî mezhebi âlimleri; İbn Mes'ud'un (r.a) garar satışının yasak olduğunu ifade eden "O havadaki kuşun ve denizdeki balığın satışdır"³⁵⁰ sözlerinin âm lafzı tahsis ettiğini belirtmişlerdir.

Ancak İbn Mes'ud'un (r.a) bu ifadesi gararın tahsisi yönünde söylenmemiştir. Aksine o bu sözleriyle bu tür satışın garar satışlarından bir tür olduğunu veya onun izharını³⁵¹ veya türlerinden birinin tahsisini ifade etmek istemiş ve ona örnek vermiştir. Bu ifadeden anlaşılan budur. Kesinlikle onun hadisinden garar satışının başkası değil sadece İbn Mes'ud'un zikrettiği satışın bizzat kendisi olduğu anlamı çıkarılamaz. Ancak Gazzâlî şöyle demiştir: "Eğer bu ifade onun tarafından bir tahsis ise onun taklit edilmesi gerekmez. Zira bu konudaki icma, garar satışının sadece İbn Mes'ud'un zikrettiğinden ibaret olmadığı yönündedir."³⁵² Gazzâlî'nin buradaki ifadesi sahâbenin görüşü ile âm lafzın tahsisi usûl meselesi üzerine bina edilmiştir ki kendisi böyle olmadığı görüşündedir.

Bu fihki mesele hakkında fakihlerin görüşleri ise şöyledir:

Hanefî mezhebi: Görmeden bir malın satılması veya satın alınması caiz olup müşteri malı gördüğünde muhayyerdir.³⁵³

³⁴⁶ Bkz. Serahsî, **Usulu's-Serhasî**, c:II, s:5. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:I, s:71. Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:I, s:381.

³⁴⁷ Bkz. Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ, **el-İdde**, c:II, s:581. İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, c:II, s:146.

³⁴⁸ Bkz. Şirâzî, **el-Luma fi Usuli'l-Fıkıh**, s:20. Sem'âni, **Kavatiu'l-Edille**, c:I, s:161.

³⁴⁹ Bkz. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:II, s:174. Serahsî, **Usulu's-Serhasî**, c:II, s:105.

³⁵⁰ Daha önce tahriç edilmiştir.

³⁵¹ Bkz. Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:273.

³⁵² Önceki kaynak

³⁵³ Bkz. Şeybânî, **el-Asl**, c:V, s:88. Kaddûri, **Muhtasar**, s:172. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:V, s:2213. Kâsânî, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:136. Neseî, **Kenzu'd-Dekaik**, s:414.

Şâfiî mezhebi : İmam Şâfiî'nin bu konuda iki görüşü bulunmaktadır. Birinde caizdir derken diğesinde caiz değildir demektir. Yaygın olan görüşü caiz olmadığı yönündedir.³⁵⁴

Mâliki mezhebi: Satış esnasında bulunmayan veya var olan ama görülmesi zahmetli olan mallar nitelikleri belirtilerek satılabilir.³⁵⁵

Hanbelî mezhebi: Nitelikleri belirtilerek tanımlanan malın görülmeden satılması caizdir.³⁵⁶

Bu meselenin fihhi yönünden maslaha-i mürsele bölümünde bahsettim. Burada ise itiraz delili farklı olmasından dolayı zikrettim.

5.3 Fesâd ve Butlânın Nehyi Gerektirmesi

5.3.1 Meselenin Anlamı

Usûl âlimleri, fesâd ve butlânın nehyi gerektirip gerektirmediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. İhtilafın ve bu ihtilafın üzerine bina edilen aşağıdaki meselenin anlaşılması için önce fesâd ve butlânın, nehyi iktizası konusununun açıklanması gerekmektedir. Burada konu ile alakalı Gazzâlî'nin tanımlamalarını aktaralım:

Nehiy : Bir fiilin terk edimelisini gerekli kılan sözdür.³⁵⁷

Bâtl : Kelime, ibadetler için kullanıldığında fiil için kazanın sakıt olmadığı hallerdir. Kelime muâmelâtta kullanıldığı zaman ise hükmün uygulanmaması ve hükmün

³⁵⁴ Bkz. Şafii, **el-Umm**, c:III, s:40. Müzenî, **Muhtasarü'l-Müzeni**, c:VIII, s:225,40. Mâverdi, **el-Havi**, c:V, s:18. Cüveyni, **Nihetu'l-Matlab**, c:V, s:6.

³⁵⁵ Bkz. İmam Mâlik, **el-Mudevvene**, c:III, s:257. İbnü'l-Cellâb, **el-Basri, et-Tefri**, c:II, s:170. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdi, **et-Telkin**, c:II, s:142.

³⁵⁶ Bkz. İbn Kudâme, **el-Kâfi**, c:II, s:9. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:III, s:496. İbn Muflih, **el-Mubdi**, c:IV, s:24. Merdâvî, **el-İnsaf**,c:IV, s:295.

³⁵⁷ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:61.

verilmesine uygun sebep olmaktan çıkmasıdır.³⁵⁸ Bâtıl, sahih ifadesinin karşıt anlamıdır.

Fâsid : Cumhura göre bâtil kelimesinin müradifidir. Her ikisi de aynı anlamı ifade için kullanılır. Hanefîlere göre ise fâsid; sahih ve bâtilin üçüncü kısmıdır. Hanefî mezhebine göre fâsid; aslında meşru olan ancak vasıflarında eksiklik olan işlemlerdir. Bazıları onu şu şekilde tanımlamıştır: “Zatında meşru olan, ancak taşıdığı meşru olmayan vasıflar nedeniyle mevcut hükmün uygulanmasına engel teşkil eden ve o vasfın ondan kalkma ihtimali olan durumdur”³⁵⁹ Bu anlayışlar arasındaki farkın anlaşılmasının ardından meselenin anlamı anlaşılmaktadır.

5.3.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Satış akdinin sahih olabilmesi ve satışı gerçekleşen malın satıcının mülkiyetinden müşterinin mülkiyetine geçebilmesi için erkânının oluşması, şartlarının tamamlanması, amaç ve gayesinin tahakkuk etmesi gerekir. Böyle bir satış işleminin erkânında veya şartlarında eksiklik olması veya satış sözleşmesinin amaç ve gayesi ile çelişen şart ve durum içermesi halinde sözleşme fâsid sayılır. Peki böyle bir satış işleminde mülkiyet hakkı fâsid olur mu? Gazzâlî bu meseleyi satım (bey') konusunda şu ifadelerle ele almıştır: “Fâsid bir satış işlemi mülkiyet hakkı tanımaz. Kabz yani malın teslim alınması sonrası mülkiyet hakkı geçer diyenler olmuş ve elbise karşılığında içki satılması bâtil, içki karşılığında elbise satınmasının sahih olduğunu iddia etmişlerdir.”³⁶⁰

5.3.3 Gazzâlî'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Âlimler fâsid kavramının anlamı konusunda iki farklı görüşe ayrılmışlardır. Bu konuda cumhurun görüşü şu şekildedir: Fâsid kavramı bâtil anlamındadır. Hanefî mezhebi âlimleri ise fâsidin bâtilden farklı olduğunu ve fâsidin, bâtilin bir türü olduğunu savunmuşlardır. Bir konu hakkındaki hüküm ya sahihtir ya da gayri sahihtir. (sahih değildir) Gayri sahih ya bâtildir ya da fasittir. Buradan hareketle fâsidi, malın faizle

³⁵⁸ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:100.

³⁵⁹ Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:I, s:258-259.

³⁶⁰ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:442.

satılması gibi aslı meşru olan ancak vasıfları itibariyle meşru olmayan işlem olarak tanımlamışlardır. Bâtıl ise aslı ve vasfı itibariyle meşru olmayan işlemdir. Buna gere akid ya sahihtir ya fasittir ya da bâtıdır.³⁶¹ Gazzâli, Tahsînu'l-Meâhiz kitabında Hanefîlere itirazını ortaya koyduğu yerde fâsidin anlamını şu şekilde açıklamıştır: “Çünkü o haram kılınmış bir fasittir, şartları yerine getirilmişse akid yapılır, fesâd durumu sözkonusu ise terkedilir derler.”³⁶²

Gazzâli bu ifadeye şu şekilde cevap vermiştir: “Biz de deriz ki; terkedilmesinin vacip olduğu ile alakalı iki yolla ittifak edilmiştir. a) Aslından iptal edilmesi b) Tahsil edilmesi sonra kesilmesi. Aslından iptal edilmesi, fâsid nikahda olduğu gibi onun tamamen ortadan kaldırılması ve iptal edilmesidir. Bu daha doğrudur.”³⁶³

5.3.4 Tartışma ve Çıkarım

Bu mesele, bâtil ve fâsid akid ile alakalı cumhur ile Hanefî âlimleri arasındaki görüş ayrılığının bir meyvesi olarak sayılmastadır. Cumhur, bâtil akid ile fâsid akdi birbirinden ayırmamaktadır. Her iki akitte de, satış akdi sonrasında mülkiyetin el değiştirmesi gibi oluşması gereken sonuçlar oluşmayacağı görüşünü savunmaktadır. Hanefî âlimleri ise fâsid akde, sahih akid ile bâtil akid arasında bir derece vermektedirler. Bu akdi, vafında değil aslında meşru saymakta ve kabz sonrası fâsid akitte mülkiyetin el değiştireceğini savunmaktadırlar.³⁶⁴ Gazzâli'nin, çalışmanın konusu olan kitapta ifade ettiği üzere Şâfiî mezhebine göre fâsid satış akdi sonunda mülkiyet el değiştirmez. Ancak Gazzâli'nin el-Müstasfâ kitabında bu görüşe muhalif, yasak fesâdı iktiza etmez diyen başka bir görüşü daha bulunmaktadır. Kendisinin bu konudaki ifadesi şu şekildedir: “Satış, nikah ve faydalı işlerin yasaklanmasının hükmünün fâsid olup olmayacağı konusunda ihtilaf etmişleridir. Cumhur fâsid olacağını savunurken bir kısım âlimler, eğer yasak akdin bizzat kendisinde ise fesâdına

³⁶¹ Bkz. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:II, s:236. Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:I, s:122, bkz tafsili Ahkam Butlan ve Fesad ve Eseruhu, c:I, s:649, İbnü'l-Lahham, Alâüddin el-Ba'li, (1998). **el-Kavâid ve'l-Fevaidi'l-Usuliyye**, thk. Abdülkerim el-Fudayli, Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, s:110. Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:I, s:122. Benâni, **Haşiyetu'l-Benâni ala Şerhi Cemi'l-Cevami**, c:I, s:105. İsnevî, **Nihayetu's-Sevl**, c:I, s:75. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:95.

³⁶² Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:444.

³⁶³ Önceki kaynak

³⁶⁴ Bkz. İbnü'l-Hümmam, **el-Hidaye ve Fethu'l-Kadir**, c:VI, s:104. İbn Abdin, **Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar ve Haşiyetu İbn Abdin**, c:V, s:49.

değilse olmayacağına hükmetmişlerdir. Tercih edilen görüş ise fesâdını gerektirmeyeceği yönündedir.”³⁶⁵ Bu görüş esas alındığında görüşün, Hanefî mezhebinin görüşü ile ittifak ettiği görülmektedir ki bu görüş itiraz ettiği ve Tahsînü’l-Meâhiz kitabında delillerini güçlendirdiği görüştür.

Muâmelât bölümünde fesâda karşı nehiy delâleti konusu, üzerine birçok fıkhi hükümlerin bina edildiği büyük meselelerden sayılmaktadır. Gazzâlî’nin el-Müstasfâ kitabındaki görüşü Tahsînü’l-Meâhiz kitabındakinden farklıdır. Sadece bu kadar da değil diğer fıkıh kitaplarındaki görüşlerinden de farklı olup, mezhebi olan Şâfiî mezhebinin görüşlerine de muhaliftir. İmam, fıkıh kitaplarında nehyin fesâdı iktiza ettiğini savunur. Öyleki Bahru’l-Muhit yazarı ondan el-Vasid kitabında “Akid hakkındaki mutlak nehiy onun fesâdını gerektirir.” dediğini aktarır.³⁶⁶ Ayrıca el-Müstasfâ kitabında fesadını gerektirmediği konusunu tekrar teyit etmiş ve şöyle demiştir: “Yasak, onun fesadını gerektirmez, akdin ve ibadetin fâsid olduğu rükün ve şartlarının yerine gelmemesi ile anlaşılır.”³⁶⁷

Bu mesele hakkındaki görüş ayrılığının etkisi birçok fıkhi meselede ortaya çıkmaktadır. İmam Şâfiî gibi bazı âlimler nehyin, fesâdı iktiza ettiğini savunurken fâsid satış işleminde mülkiyet geçişi olmaz demişlerdir.³⁶⁸ Bu görüş Gazzâlî’nin Tahsînü’l-Meâhiz kitabında benimsediği görüştür. Mâlikîler de bu görüşü savunmuşlar ve “Sonunda mal teslim alınsın veya alınmasın fâsid satış işleminde mülkiyet nakli olmaz” demişlerdir.³⁶⁹ Hanbeliler de yaygın görüşlerinde bu görüşü savunmuşlar ve “Fâsid satış işleminde mülkiyet nakli olmaz” görüşünü savunmuşlardır.³⁷⁰ Fesâdı iktiza etmez diyenler ise Hanefî mezhebi âlimleridir. Fâsid

³⁶⁵ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:99-100.

³⁶⁶ Bkz. Zerkeşî, **el-Bahru’l-Muhit**,c:II, s:443.

³⁶⁷ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:104.

³⁶⁸ Bkz. Şafii, **el-Umm**,c:II, s:62. Müzenî, **Muhtasarü’l-Müzeni**, c:VIII, s:185,40. Cüveynî, **Nihetu’l-Matlab**, c:V, s:383.

³⁶⁹ Bkz. İbnü’l-Cellâb, el-Basri, **et-Tefri**, c:II, s:180. İbn Abdülber, **el-Kafi fi Fıkıh ehli’l-Medine**, c:II, s:73. Fendelâvi, **Tehzibu’l-Mesalik**, c:III, s:81. Karâfi, **el-Furûk**, c:II, s:164. Hattâb er-Ruaynî, **Mevahibu’l-Celil**,c:IV, s:361-380.

³⁷⁰ Bkz. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:IX, s:572. İbnü’l-Lahham, **el-Kavâid ve’l-Fevaidi’l-Usuliyye**, s:152. Merdâvî, **el-İnsaf**, c:III, s:432.

satış işleminde, satılan malı kabzedip teslim alan kişi onun sahibi olur görüşünü savunmuşlardır.³⁷¹

5.4 Zâhir

5.4.1 Meselenin Anlamı

Fıkıh usûlü âlimleri zâhir kavramını diğer kavramlarla beraber nasların anlamının ne derece kapalı veya açık olduğunu ifade etmek için kullanmışlardır. Gazzâli zâhir kavramını şu ifadelerle tanımlamıştır: “Zâhir, tevil içeren lafızlardır.”³⁷² Hanefiler ise zâhiri şu ifadelerle tanımlamışlardır: “Duyulmasıyla nassın ifade ettiği mananın doğrudan anlaşıldığı ifadelerdir.”³⁷³ Yani kastedilen mana, dışarıdan herhangi bir müdahaleye gerek kalmadan doğrudan anlaşılan ifadelerdir.³⁷⁴

5.4.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Yerini kaybetmesi veya imkansızlık gibi nedenlerden ötürü bazen insan malını muhafaza edemeyebilir. Ancak böyle durumlarda bazen başkası onun malını muhafaza imkanına sahip olabilir.

Buradan hareketle İslan dini malın korunması ve muhafaza edilmesi adına vedîa işlemine ve bunun karşılığında ücret alınmasına cevaz vermiştir. Böyle durumlarda malın muhafazasında büyük ecir vardır. Kul, kardeşinin yardımına koştuğu sürece Allah da onun yardımına koşar. Gazzâli bu meseleyi vesâyet konusu içerisinde şu ifadelerle ele almıştır: “Malı kabul eden /mûda’ vedîaya teaddi nedeniyle sahip çıkmaz ve sonra bu teaddiden vazgeçerse tazminat hakkı onun hilafına ortadan kalkmaz. Vedîaya teaddi eden mûda’ malın muhafazasını garanti etmiştir ve asıl olan bu güvencinin devam etmesidir.”³⁷⁵

³⁷¹ Bkz. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:III, s:2570. Kâsâni, **Bedaiu’s-Sanai**,c:V, s:299.

³⁷² Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:48.

³⁷³ Serahsî, **Usulu’s-Serhasî**, c:I, s:163.

³⁷⁴ Bkz. Leknevî, **Fevatihu’r-Rahamut**, c:II, s:19. İbn Nüceym, **Fethu’l-Gaffar bişerhi’l-Menar**, s:349-395.

³⁷⁵ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:III, s:107-108.

5.4.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Şer'i hitap, anlama delâlet etmesi açısından birbirinden farklı seviyelerdedir. Kat'i delâlet tek bir anlama işaret ederken muhtemel delâlet ise racih ve mercuh manalar içerir. Zâhir delili Gazzâli'nin Tahsînu'l-Meâhiz kitabında ele aldığı meseleler arasında yer almaktadır. Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) (على اليد ما أخذت حتى ترد) "Kişi aldığını geri verinceye kadar ondan sorumludur"³⁷⁶ hadisini açıkladığı yerde bu delili güçlendirme sadedinde muhaliflerinin dilinden "işte bu zâhirdir" ifadesini kullanmıştır.³⁷⁷

5.4.4 Tartışma ve Çıkarım

Fıkıh usûlü âlimleri, delâlet ilmine önem vermişlerdir. Bu ilimle şer'i nasların hükümlere delâletini kasetmişlerdir. "Zâhir kavramının kullanımı da buradan doğmuş ve kitaplarında bu konuya yer vermişlerdir. Ancak fıkıh usûlü âlimleri arasında zâhir türleri hakkında görüş ayrılığı oluşmuştur. Fıkıhçılar nazarında hitap sigası; zâhir, nas, müfesser, muhkem ve bunların tersi hafi, müşkil, mücmel, müteşabih gibi bölümlere ayrılmıştır.³⁷⁸

Cumhur ise lafzı, anlama işaret ettiği delâlet açısından zâhir ve nas ile mücmel ve müteşabih olarak ayırmıştır.³⁷⁹

Zâhirin hükmü; lafız âm veya habs olsun ortaya çıkan ve akla gelen anlamıyla kesinlikle amel edilmesi vaciptir. Çünkü din ve dil açısından lafzın anlamının delil olmadan zâhir anlamından başka bir anlama yorumlanmaması gerekir. Delil olması halinde tevil veya tahsis veya nesh ile ifade ettiği diğer anlam esas alınır. Genel manada helal olan ticarete; faizin nehyedilmesi, insanın yanında bulunmayan bir şeyi satması ve garar satışı tahsisi buna örnek verilebilir.³⁸⁰ Gazzâli, Allah Rasûlü'nün

³⁷⁶ İbn Ebû Şeybe, c:II, s:41. Dâremî, h:2596. İbn Mâce, h:2400. Tirmizî, h:1266.

³⁷⁷ Gazzâli, **Tahsinu'l-Meâhiz**, c:III, s:109:

³⁷⁸ Bkz. Serahsî, **Usulu's-Serhasî**, c:I, s:163.

³⁷⁹ Bkz. Salih, M. E., (1993). **Tefsir en-Nusus fi'l-Fıkhi'l-İsami**, Beyrut, el-MektEbû'l-İslami, c:I, s:141.

³⁸⁰ Bkz. Teftâzânî, **et-Telviḥ ala't-Tevdih**, c:I, s:124. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:I, s:136. Hallâf, **İlm Usuli'l-Fıkıh**, s:163. Salih, **Tefsir en-Nusus**, c:I, s:146. Zühaylî, **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, c:I, s:318.

(sallallahu aleyhi ve sellem) (على اليد ما أخذت حتى ترد) “Kişi aldığı geri verinceye kadar ondan sorumludur”³⁸¹ delilini muhalif görüşler karşısında güçlendirmek için “bu hadisin delâleti, zâhir bir delâlettir demiştir. Bu meseleye binaen, bu fikhi mesele üzerine terettüp eden etkiler için Şâfiî mezhebi; “malı kabul eden /mûda’ vedîaya teaddi nedeniyle ona sahip çıkmaz ve sonra bundan vazgeçerse tazminat hakkı ortadan kalkmaz.”³⁸² görüşünü savunmuştur. Aynı zamanda bu görüş Hanbeli mezhebinin de görüşüdür.³⁸³ Hanefî mezhebi ise tazminat hakkının ortadan kalkacağını savunmuştur.³⁸⁴ Gazzâlî’nin muhaliflere karşı görüşünü güçlendirmek için sunduğu hadis deliline göre tazminat sabit kalmaktadır. Bu lafzın zâhir anlamı ancak muhtemel anlam içeren başka bir ifade ile ortadan kalkabilir. Muhtemel anlamın varlığı inkar edilemez aksine tazminatın bâki kalmasını ifade eden zâhir anlam inkâr adildir. Anlaşıldığı üzere hadis teville açıktır, ancak bu görüşün diğer görüşlere tercih edilmesi daha uygundur. Zira muhalif görüşü temsil eden Hanefîler bu zâhir görüş dışındaki görüşleri güçlendirecek herhangi bir delil sunmamışlardır. Bu nedenle zâhir görüşten daha güçlü veya bu delili geçersiz sayacak başka bir delil ortaya konuncaya kadar zâhir görüş esas alınır.³⁸⁵

5.5 Nas

5.5.1 Meselenin Anlamı

Bazı usûl âlimleri nassı sözlük anlamına göre tanımlamışlardır. Serahsi nassı şöyle tanımlamıştır. “Nas: Konuşmacının sözlerinden anlaşılan ve bir karîne yardımıyla açıklığı artan ifadelerdir. Bu durum lafzın sîgasından değil bizzat konuşandan kaynaklanır.”³⁸⁶ Hanefî usûlcileri nassı şu şekilde tanımlamışlardır: Bağlamının açık bir şekilde asıl mânasına delâlet ettiği, bununla birlikte te’vil ve tahsis ihtimali taşıyan, zâhire nisbetle daha fazla açık olan ve risâlet döneminde neshe kapalı bulunmayan

³⁸¹ İbn Ebû Şeybe, c:II, s:41. Dâremî, h:2596. İbn Mâce, h:2400. Tirmizî, h:1266..

³⁸² Bkz. Mâverdi, **el-Havi**, c:VII, s:124. İbn Sübki, Tekmiletu’l-Mecmu, c:XIV, s:149.

³⁸³ Bkz. İbn Kudâme, el-Kâfi, c:II, s:209.

³⁸⁴ Bkz. İbn Nüceym, **el-Bahru’r-Raik şerh Kenzu’d-Dekaik**, c:VII, s:277, Kelvezânî, **el-Hidaye**, c:III, s:216..

³⁸⁵ Bkz. Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:III, s:108-109.

³⁸⁶ Serahsî, **Usulu’s-Serhasî**, c:I, s:164.

lafızdır.³⁸⁷ Bu tanım, cumhura göre zâhir kavramının tanımıdır. Cumhura göre nas, tevil ihtimali içermez. Bu da Hanefîlerdeki müfesser ve muhkemin karşılığıdır. Bu nedenle Gazzâli nassı, “tevil içermeyen” ifadesiyle tanımlamıştır.³⁸⁸

5.5.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Fakihler, müşterinin kusuru öğrenmesi halinde musarrat koyununun hükmü konusunda ihtilaf etmişlerdir. Müşteri geri verme muhayyerliğine sahip midir? Muhayyerliğin sabit olduğu kabul edilirse, müşteri sağdığı süte karşı satıcıya ne vermesi gerekir? Gazzâli bu meseleyi satım (bey') konusunda şu ifadelerle ele almıştır: “Koyunun, sütü biriktirilerek satılması (musarrat) Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) aşağıdaki hadisine binaen muhayyerliğin sabit olmasına nedendir. (من اشترى من امرأة؛ فهو بخير النظرين بعد أن يحلبها ثلاثاً، فإن رضيها أمسكها، وإن سخطها ردها ورد معها صاعاً من تمر) “Her kim sütü biriktirilmiş bir koyun satın alırsa üç gür muhayyerdir. ondan razı olursa tutar ve dilerse bir ölçek kuru hurma ile beraber iade eder.”³⁸⁹ Hadisin nassı açık olup tevil gerektirmemektedir.³⁹⁰

5.5.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Naslardaki açık delâlet, harici bir işleme gerek bırakmadan nassın kendi bağlamında asıl manaya işaret etmesi gerekir. Eğer nas tevil ihtimali taşıyor ve bağlamından kastedilen asıl mana o mana değilse bu durum zâhir olarak adlandırılmıştır. Eğer nas tevil ihtimali taşıyor ve bağlamından kastedilen asıl mana o mana ise bu durum da nas olarak adlandırılmıştır. Gazzâli Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) hadisini zikretmiş, ardından da bu metnin tevil içermeyen açık nas olduğunu belirtmiş ve şöyle demiştir: Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: (من اشترى من امرأة؛ فهو بخير النظرين بعد أن يحلبها ثلاثاً، فإن رضيها أمسكها، وإن سخطها ردها ورد معها صاعاً من

³⁸⁷ Bkz. Cessâs, *el-Fusul fi'l-Usul*, c:I, s:59. Alâuddin el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrar dipnotu*, c:I, s:48. Hallâf, *İlm Usulî'l-Fıkıh*, s:163. Salih, *Tefsir en-Nusus*, c:I, s:149. Zühaylî, *Usulu'l-Fıkhi'l-İslami*, c:I, s:318.

³⁸⁸ Gazzâli, *el-Mustasfa*, c:II, s:48.

³⁸⁹ Buhari, *el-Camiu's-Sahih*, ktp Bey, bab isterse Musarrayı geri iade eder, c:III, s:71, h:2151. Müslim, *Sahih Müslim ktp Bey bab Musarranın hükmü* s:1158, h:1524, Ebu Hureyrenin rivayeti ve Müslimin lafzı

³⁹⁰ Gazzâli, *Tahsinu'l-Meahiz*, c:II, s:421.

(تمر) “Her kim sütü biriktirilmiş bir koyun satın alırsa üç gür muhayyerdır. ondan razı olursa tutar ve dilerse bir ölçek kuru hurma ile beraber iade eder.”³⁹¹ Hadisin nassı açık olup tevil gerektirmemektedir.³⁹²

5.5.4 Tartışma ve Çıkarım

Nassın hükmü, zâhirin hükmü gibi asıl kastedilen mana ile amel etmektir. Ancak has olması durumunda tevil, âm olması durumunda tahsis ve nesh içermektedir. Ancak bu ihtimaller zâhirde daha azdır.³⁹³ Gazzâlî musarrat koyun meselesinde bu usulî görüşü esas almıştır. Bu konudaki delili de Allah Rasûlü’nün (sallallahu aleyhi ve sellem) bu hadisidir: (من اشترى مصراة؛ فهو بخير النظرين بعد أن يحلبها ثلاثا، فإن رضيها أمسكها، وإن سخطها) “Her kim sütü biriktirilmiş bir koyun satın alırsa üç gür muhayyerdır. ondan razı olursa tutar ve dilerse bir ölçek kuru hurma ile beraber iade eder.”³⁹⁴ Hadisin nassı açık olup tevil gerektirmemektedir.³⁹⁵

Bu usûl meselesine binaen; Şâfî mezhebi; koyunun sütünün biriktirilerek satılmasını (musarrat) muhayyerlik nedeni olarak kabul etmişlerdir.³⁹⁶ Mâlikî mezhebi de; koyunun sütünün biriktirilerek satılması (musarrat) satıcı lehine muhayyerliğin sabit olmasına neden olan bir kusurdur demiştir.³⁹⁷ Hanbelî mezhebi ise koyunun sütünün biriktirilerek satılması (musarrat) satıcı lehine koyunun elde tutulması veya iade edilmesi muhayyerliğinin sabit olmasına nedendir demiştir.³⁹⁸ Hanefî mezhebi ise, Ebû Hanîfe ve Muhammed b. el-Hasen³⁹⁹ şu görüşü savunmuşlardır: Kim sütlü

³⁹¹ Daha önce tahriç edilmiştir.

³⁹² Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:421.

³⁹³ Hallâf, **İlm Usulî’l-Fıkıh**, s:164. Salih, **Tefsir en-Nusus**, c:I, s:153. Zühaylî, **Usulu’l-Fıkhi’l-İslami**, c:I, s:321.

³⁹⁴ Daha önce tahriç edilmiştir.

³⁹⁵ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:421.

³⁹⁶ Bkz. Şâfî, **el-Umm**, c:VII, s:185. Dabbî, **el-Lübab**, s:243. Mâverdi, **el-Havi**, c:V, s:236.

³⁹⁷ Bkz. İmam Mâlik, **el-Mudevvene**, c:III, s:309. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdî, **el-İşraf ala Nüket Mesaili’l-Hilaf**, c:II, s:481. İbn Abdülber, **el-Kafi fi Fıkıh ehli’l-Medine**, c:II, s:707.

³⁹⁸ İbn Kudâme, **el-Kâfi**, c:II, s:4. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:IV, s:102. İbn Muflih, **el-Mubdi**, c:IV, s:80.

³⁹⁹ Muhammed b el-Hasen Şeybani, alim, müfessir muhaddis dilci, Vasıt kentinde 131 yılında doğmuş ve Kufe de yetişmiştir, Ebu Hanife’nin öğrencisidir, ondan etkilenmiş ve fıkıh ondan öğrenmiş ardından Kadı ebu Yusuf’tan tamalamıştır, Süfyan Sevri ve Evzaiden ders almıştır. Malik b Enes’i Medinede ziyaret etmiştir, Rarun Reşid döneminde kadılık yapmıştır, ez-Zehebi, **Siyeru Alamu’n-Nubela**, c:IX, s:135.

olduğuna inanarak bir koyun veya inek veya deve satın alır ve bir iki sefer sağdıktan sonra öyle olmadığı anlaşırsa bu durumda aldığı malı bu ayıbından dolayı iade eder. Ebû Yusuf ise; bir ölçek hurma ile beraber hayvanı geri verir ve süt de kendinde kalır demiştir.⁴⁰⁰ Cumhurun görüşlerini bina ettikleri hadis, sahih bir hadistir. Buna ek olarak nas da tevil içermeyen sarih ve açık bir nasdır. Nassın hükmü; tevili yönünde bir delil olmaması halinde onunla amel edilmesini gerektirir.⁴⁰¹ Buna binaen tercih edilen görüş cumhurun görüşüdür.

5.6 Mücmel

5.6.1 Meselenin Anlamı

Mücmel sözcüğünün sözlük anlamı, mecmu ve toplam manasındadır. Ecmele’ş-şey : Ayrı ayrı olan şeyleri topladı bir araya getirdi. Feyrumi; “Ecmeltü’ş-şey-e icmalen cümlesi ile alakalı; Ayrıntıya girmeden genel olarak topladım anlamındadır der. Mücmel sözcüğü icmal masdarından türetilmiş olup kapalı ve ayrıntısız anlamındadır. Ecmelehu : ebhemehu”⁴⁰²

Hanefî usûlcülerine göre mücmel; Sözün sahibi (mücmil) tarafından bir açıklama yapılmadıkça kendisinden kastedilen mânanın anlaşılacağı lafızdır. Çünkü lafız, sözün anlaşılmasını sağlayacak lafız veya hal karinelerden yoksundur. Eğer söz sahibi açıklarsa bu durumda müfesser olur.⁴⁰³ Gazzâli ise onu şu şekilde tanımlamıştır: İki

⁴⁰⁰ Bkz. Tahâvi, **Muhtasar et-Tahâvi**, c:III, s:58-59. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:V, s:/2436. Serahsî, **el-Mabsut**, c:XIII, s:38.

⁴⁰¹ Bkz. Salih, **Tefsir en-Nusus**, c:I, s:153. Zühaylî, **Usulu’l-Fıkhî’l-İslami**, c:I, s:321.

⁴⁰² Bkz. Feyyûmi, **el-Misbahu’l-Munir**, c:I, s:134. Bkz. İbn Fâris, **Makayisu’l-Lüga**, c:I, s:481.

⁴⁰³ Bkz. Serahsî, **Usulu’s-Serhasi**, c:I, s:168. Bkz. İbnü’l-Hâcib, **Şerhu’l-Adad**, c:II, s:158. İbnü’n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu’l-Kevkebi’l-Munir**, c:III, s:413. Râzî, **el-Mahsul**, c:III, s:231. İsnævî, **Nihayetu’s-Sevl**, c:I, s:189. Cüveynî, **el-Burhan**, c:I, s:419. Âmidi, **el-İnkâm**, c:III, s:8. Karâfî, **Şerhu Tenkihu’l-Fusul**, s:37, 274. Ebû Ya’lâ b. el-Ferrâ, **el-İdde**, c:I, s:142. İbn Kudâme, **Ravzatu’n-Nazir ve Cennetu’l-Menazir**, s:180. Cürçani, **et-Tarifât**, s:108. Şevkânî, **İrşadu’l-Fuhul ila Tehkiki’l-Hak min İlmi’l-Usul**, s:167. Hallâf, **İlm Usuli’l-Fıkh**, s:173. Salih, **Tefsir en-Nusus**, c:I, s:276. Zühaylî, **Usulu’l-Fıkhî’l-İslami**, c:I, s:340, Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu’l-Esrar**, c:I, s:54. Tefâtânî, **et-Telvih ala’t-Tevdih**, c:I, s:126..

anlamada gelebilecek bir lafız olup anlamı ne dildeki kullanımı ne de örfteki kullanımı ile ortaya çıkmaz.⁴⁰⁴

5.6.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Gazzâli bu meseleyi satım (bey') konusunda şu ifadelerle ele almıştır: “Satış esnasında bulunmayan malın (bey' gaib) satış işlemi bâtıldır diyen el-Mansur'un, görüşü ihtilafıdır zira Ebû Hanîfe sahih olduğunu savunmuştur.”⁴⁰⁵ İmam Şâfiî ve talebeleri, nitelikleri belirtilmeyen gâib malın (satış esnasında bulunmayan) satışı sahih değildir görüşünü savunmuşlardır. Ancak, İmam Şâfiî ve talebeleri, nitelikleri belirtilen gaib malın satış hükmü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Burada da yazarın kasdettiği mesele bu meseledir.

5.6.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli bu meseleyi, (نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن بيع الغرر) “Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) garar (aldatma) satışını yasaklamıştır.”⁴⁰⁶ hadisinin anlaşılmasında ortaya çıkan ihtilaf nedenlerine değindikten sonra Hanefîlerin itirazlarını ele aldığı yerde zikretmiş ve bu konuda şöyle demiştir: “Garar sözcüğünün anlamı meçhul ve mücmel bir kelime olduğu iddia edilirse, bu durumda mutlaka garar miktarının belirtilmesi gerekir...”⁴⁰⁷

5.6.4 Tartışma ve Çıkarım

Lafızlardaki mübhemlik derecesi farklılık gösterir. Bazılarındaki gizlilik diğerlerine göre daha fazla olabilir, bu nedenle mübhem bazı türlere ayrılır.

Ancak usûl âlimleri bu taksimde ihtilaf etmişlerdir. Hanefîler delâleti açık olmayan mübhem lafzı dört mertebeye ayırmışlardır: Hafî, müşkil, mücmel ve müteşabih. Bunların gizlilik derecesi birbirinden farklı olup en gizliden başlayarak gizlilik

⁴⁰⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c:I, s:345.

⁴⁰⁵ Gazzâlî, *Tahsinu'l-Meahiz*, c:II, s:267.

⁴⁰⁶ Müslim, *Sahih Müslim*, ktp Bey', bab Hasa ve garar satışının batıl oluşu, c:III, s:1153, h:1513.

⁴⁰⁷ Gazzâlî, *Tahsinu'l-Meahiz*, c:II, s:268.

derecesine göre sıralamaları şu şekildedir: En gizlisi müteşabih sonra mücmel sonra müşkil sonra hafidir.⁴⁰⁸

Kelamcıların cumhuru ise mübhemi mücmel ve müteşabih olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Çoğunluğun bakış açısı bu şekildedir. Ancak bazıları mübhemin sadece mücmelden ibaret olduğunu savunmuştur. Müteşabihin onun türleri arasında olduğunu savunanlarla birlikte öyle olmadığını savunanlar da bulunmaktadır.⁴⁰⁹

Bu fıkhi mesele ile ilgili olan tür mücmeldir. Lafzın mücmel olma nedeni ise ya lafzın iki manadan birine ait olduğunu gösteren bir karinenin olmaması nedeni ile lafzın her iki mana için müşterek olmasından kaynaklanır. Bu durumda, eşit seviyedeki anlamlarda karmaşıklık yaşanır. Bunu şu kelimeler örnek verilebilir: Ayn (göz): Bu kelime hem görme eyleminin yapıldığı organ anlamına hem de pınar anlamına gelir. Casus, zeheb ve mevâli kelimeleri bu türden kelimelirdir. Ayrıca lafzın mücmel olma nedeni de sözcüğün sözlük anlamındaki gariplikten kaynaklanır. Mücmelin hükmü ile alakalı ise; bizzat kaynağın kendisinden lafzın anlamı ile alakalı resmi açıklama yapılmıyaya kadar onun manası hakkında birşey söylenemez. Bazı mücmel âyetlerin nüzülünde de bu durum yaşanmıştır. Bu gibi durumlarda sahâbe âyetin anlamı ya başka bir âyetle ya da Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) ifadeleri ile açıklanmıyaya kadar beklemişlerdir. Çürkü ne lafzın bağlamından ne de harici karinelere lafzın kastedtiği anlam anlaşılmamaktadır. Bu durumda konunun açıklanması adına sözü söyleyene muracaat etmek gerekmektedir. Şari tarafıdan mücmel lafzı açıklayan bir beyan sadır olur ancak mücmelin anlaşılmasına yeterli olmazsa bu durumda mücmel müşkile dönüşür. Bu müşkilin izalesi adına istihad kapısı aranır.⁴¹⁰ Burada fıkhi mesele konusunda mücmel üzerine terettüp eden etki ise garar

⁴⁰⁸ Bkz. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:I, s:165. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:I, s:52. Salih, **Tefsir en-Nusus**, c:I, s:299. **İlm Usuli'l-Fıkıh**, s:169. Zühaylî, **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, c:I, s:312.

⁴⁰⁹ Bkz. Adad, **Şerhu metmi İbnü'l-Hâcib** c:II, s:58. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:I, s:345. Râzî, **el-Mahsul**, c:II, s:221. Âmidî, **el-İhkâm**, c:III, s:8. Karâfî, **Şerhu Tenkihu'l-Fusul**, s:37, 274. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu'l-Kevkebi'l-Munir**, c:III, s:413. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul İla Tehkiki'l-Hak min İlmî'l-Usul**, s:167. Salih, **Tefsir en-Nusus**, c:I, s:326. Zühaylî, **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, c:I, s:312,245.

⁴¹⁰ Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:I, s:168. Tefâtânî, **et-Telvih ala't-Tevdih**, c:I, s:127. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu'l-Kevkebi'l-Munir**, c:III, s:414. İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, s:181. S:175. Salih, **Tefsir en-Nusus**, c:I, s:298. Zühaylî, **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, c:I, s:341.

sözcüğünün mücmel anlam ifade etmesidir. Bu meseleye binaen fakihler gaib satış işlemi hakkında ihtilaf etmişler ve bu nedenle bazı âlimler onu garar satışı içinde değerlendirmişlerdir. Ancak ben bu konuyu fihri açıdan masâlih-i mürsele başlığı altında ele aldım. Burada ele alma nedenim ise Hanefî mezhebinin, bu lafzın mücmel olduğu yönünde öne sürdüğü delillere binaen bu görüşün muteber olmasıdır. Ancak Gazzâli bu lafzın mücmel olmadığını savunmuş ve şöyle demiştir: “...Bu kelime ikili diyaloklarda çokça kullanılan bir kelime olup söylendiğinde manası anlaşılmaktadır... Evet gararın farklı yönleri bulunmaktadır ve pazarlıklardaki karineler onu bazı yönlerden tahsis edebilir. Lafzın mücmel oluşuna delâlet etmediği için umum bağlamda değerlendirilmiştir. Ayrıca umum bağlamdaki lafızlar mücmel olarak değerlendirilemez.”⁴¹¹ Bu, Gazzâli’nin, bu lafzın mücmel olduğu iddiasına karşı itirazıdır.

5.7 Mefhûm--i Muhalefet

5.7.1 Meselenin Anlamı

Mefhûm : Lafzın sözde zikri geçmeyen mânaya delâlet etmesidir.⁴¹² İki kısma ayrılır.

1. Mefhûm-i muvâfakat: Lafzın, mantukun hükmüne delâlet etmesidir. Yani nasda zikredilen hükmün, sırf dil unsuruna dayanarak hükmün illetindeki ortaklık nedeniyle lafzın sükût ettiği konuya uygun düşmesidir.” Burada sırf dil unsuruna dayanarak ifadesi ile; dili bilen herkesin herhangi bir inceleme ve ictihada gerek kalmadan sözü anlaması kastedilir. Delâlet yoluyla elde edilen hüküm, lafızdan değil nassın manasından eldi edilir. Bazıları bunu (delâlet-ü delâlet), bazıları ise (fahve’l-hitâb) olarak adlandırmışlardır. Çünkü fahve’l-kelem onun anlamıdır. Şâfiî âlimleri ise onu (mefhum-i muvâfakat) olarak adlandırmışlardır. Çünkü söylenmeyen (meskût an) lafzın delâleti söylenen (mantuk) lafzın delâletine muvafiktir. Bu durumda meskût an hükümde maktuka muvafik olur.⁴¹³

⁴¹¹ Gazzâli, *Tahsinu’l-Meahiz*, c:II, s:269.

⁴¹² Şenkîti, *Müzekkeretü usulü fıkah* s:281.

⁴¹³ Bkz. Âmidi, *el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkam*, c:III, s:95-97. Zeydân, *el-Veciz fi Usuli’l-Fıkah*, s:336-337.

2. Mefhûm-i muhalefet: Lafzın, söylenenin aksine olarak söylenmeyene delâlet ettiği anlamdır. Yani söylenmeyen (meskût anh) hükmünün, söylenenin (mantuk) hükmüne muhalif olmasıdır. Söylenmeyen ikinci sabit hükmü de Mefhûm-i muhalefet veya delilü'l-hitap olarak adlandırılır. Bu mana ile alakalı Âmedi⁴¹⁴ şöyle der: “Mefhûm-i muhalefet: Lafzın, söylenmeyen hakkındaki anlamının, söylenene muhalif olmasıdır. Bu aynı zamanda delilü'l-hitap olarak da adlandırılır. Delilü'l-hitap denme nedeni ise, hükme hitap yoluyla ulaşılmış olmasıdır.”⁴¹⁵

Mefhûm-i muhalefeti kabul edenler onu birçok türe ayırmışlardır. Bunların en önemlileri şunlardır:⁴¹⁶

1. Mefhûmu's-Sıfa: Belli bir sığata bağlı lafzın hükmünün, o sıfat dışındaki diğer sıfatlarda bu hükmün olmadığına delâlet etmesidir. Buradaki sıfat ifadesiyle şart, gaye ve aded dışındaki mutlak manadaki bağlılık kastedilmektedir.
2. Mefhûmu's-Şart: Belli bir şarta bağlı lafzın hükmünün, o şartın bulunmadığı durumlardaki hükmün, bulunduğu durumlardaki hükmün aksine sabit olmasıdır. Hükmün şarta bağlı olması o hükmün o şart var olduğunda var olmasını ve o şart olmadığına da o hükmün olmamasını gerektirir.
3. Mefhûmu'l-Gaye: Belli bir gayeye bağlı lafzın hükmünün, o gayeden sonraki hükmünün öncekine muhalif olduğuna delâlet etmesidir.
4. Mefhûmu'l-Aded: Belli bir sayıya bağlı lafzın hükmünün, bu sayı dışındaki diğer sayılarda bulunmayacağına delâlet etmesidir. Yani hükmün belli bir sayıya bağlanması, o sayı dışındaki sayılarda hükmün oluşmaması anlamına gelir.

⁴¹⁴ Seyfuddin ebu'l-Hasan Ali b. ebi Ali b. Muhammed b. Salim b. Muhammed âmidi Taglubi Hanbeli Şafii, fakih, usul alimi, Diyarbakır'ın Amad kentinde doğmuş ve oraya nisbet edilmiştir, Bağdat'a gitmiş ve orada kıraat ilmini okumuş hanbeli iken Şafii olmuş ve Ebu Kasım b Fazlan ile beraber bulunmuş, ihtilaf fikhî çalışmış daha sonra Kahireye geçmiş ve orada ders okutmüştür, ö. 631, Sübkî, **Tabakatu's-Şafiiyeti'l-Kübra**, c:VIII, s:306.

⁴¹⁵ Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:III, s:99.

⁴¹⁶ Bkz. Zeydân, **el-Veciz fi Usuli'l-Fıkıh**, s:341.

5. Mefhûmu'l-Lakab: Belli bir isme bağlı lafzın hükmünün, bu isim dışında kalanların hükmünün ona muhalif olduğuna delâlet etmesidir. Buradaki belli bir isim ile sıfat dışındaki (Zeyt kalktı) örneğinde olduğu gibi özel veya (Koyunlara zekat düşer) örneğinde olduğu gibi cins isimler kastedilir.

5.7.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Bu konu satım (bey') konusu içinde Gazzâli'nin şu ifadeleri ile yer almıştır: (من باع نخلة قبل أن تؤبر فثمرتها تندرج تحت البيع، ولا تندرج بعد التأبير Kim tozaklama yapılmadan bir hurma ağacı satarsa meyvesi satışa dahildir. Tozaklamadan sonra satışa dahil değildir. Ebû Hanîfe her iki halde de dahil olduğunu söylemiştir.⁴¹⁸ Burada iki durum arasındaki farkta bağlayıcı durum Allah Rasûlü'nden (sallallahu aleyhi ve sellem) rivâyet edilen şu hadistir: (من باع نخلة بعد أن تؤبر فثمرتها للبائع؛ إلا أن يشترطها المبتاع) Kim tozaklama yapıldıktan sonra bir hurma ağacı satarsa (o yılın) meyvesi satıcıya aittir. Müşteri alırken şart koşmuşsa meyveler alıcındır.⁴¹⁹

Bu mesele mefhûmu's-sıfa konusu kapsamına girmektedir ki o; belli bir sığata bağlı lafzın hükmünün, o sıfat dışındaki diğler sıfatlarda bu hükmün olmadığına delâlet etmesidir. Buradaki mefhûm-i muhalefet şudur: Tozaklama yapılmayan hurma ağacının meyvesi satıcıya ait değildir.

5.7.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli bu meseleyi manası ile Hanefilere itiraz sadedinde Tahsînü'l-Meâhiz kitabında yukarıda geçen hadisi delil olarak kullanarak şu ifadelerle zikretmiştir: “Bu hadise göre, tozaklama yapılmadan satılan hurma ağacı ile alakalı bir anlaşmazlık vuku bulmuştur. Bu hadiste teâruz bulunmaktadır.”⁴²⁰ denirse bizde şöyle deriz: “Adının zikredilmesiyle birşeyin tahsis edilmesi, bahsi geçen o tahsis dışındaki şeyler hakkındaki hükmü nefyeder, böyle olmasaydı tahsis olmaz ve hükmün bir sığata

⁴¹⁷ Tozaklama, bkz. Râzî, **Muhtaru's-Sahhah**, c:II, s:574.

⁴¹⁸ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:381.

⁴¹⁹ Buhârî, **el-Camiu's-Sahih**, ktp el-Müsekat, bab Kişinin tarladan geçiş hakkı, c:III, s:115, h:2379. Müslim, **Sahih Müslim**, ktp bey, bab meyveyi hurma ağacı, c:III, s:1173, h:1543, Gazzâlî anlamı bozmayacak şekilde lafzı değiştirmiştir.

⁴²⁰ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:382.

bağlanmasının da bir anlamı olmazdı.”⁴²¹ Bu ifadeler mefhûm-i muhalefetin tanımının aynısıdır.

5.7.4 Tartışma ve Çıkarım

Usûl âlimleri mefhûm-i muhalefet hakkında iki farklı görüşe ayrılmışlardır:

1- Cumhuru fukahaya göre mefhûmu'l-lakab dışındaki bütün mefhûm-i muhalefetler hüccettir. Mefhûmu'l-Lakab hüccet değildir. Bu nedenle Gazzâlî şöyle demiştir :
“Mefhumu kabul edenler onun bâtil olduğuna karar vermişlerdir.”⁴²²

Burada; Mefhûm-i muhalefeti hüccet olarak kabul edenlerin, onu herhangi bir şarta ve kayda bağlı olmaksızın hüccet olarak kullandıklarını dikkat çekmek gerekir. Aksine onun hüccet olarak kullanılabilmesi için aşağıda belirtilen bazı şartlar öne sürmüşlerdir.⁴²³

- a. Söylenmeyende (meskût anh) öncelik veya denklik olmaması gerekir. Aksi halde hükmün söylenmeyende (meskût anh) sabit olması gerekir. Bu durumda da mefhûm-i muhalefet değil mefhûm-i muvafakat olur.
- b. Ondan daha üstün birşeyle çelişmemesi gerekir. Eğer karşısına daha güçlü bir delil çıkarsa onunla amel edilmesi ve mefhumun terkedilmesi gerekir.
- c. Zikredilen tahsisin galip konumda olmaması gerekir.
- d. Ortaya konan kaydın, söylenmeyen (meskût anh) hükmün hilafının ispatı dışında başka bir faydası olmaması gerekir. Eğer onun uzaklaştırma ve mimmetterlık gibi veya başka bir faydası varsa bu durumda hüccet olmaktan çıkar.

⁴²¹ Önceki kaynak,.

⁴²² Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c:II, s:209.

⁴²³ Bkz. Hin, M. S., (1982). *Eseru'l-Kavâidi'l-Usuliyye fi'ihtilafi'l-fukeha*, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, s:178.

e. Ortaya konan kaydın bağımsız zikredilmesi gerekir. Eğer başka birşeye bağlı olarak zikredilmişse bu durumda mefhum olmaktan çıkar.

f. İlgili konu hakkında sorulan bir soruya veya hadiseye cevap olmaması gerekir.

2- Gazzâli'nin el-Müstasfâ kitabındaki ifadesine göre⁴²⁴ Ebû Hanîfe bunların hepsini inkar etmiştir.⁴²⁵

Gazzâli mefhûmu's-sıfâ'dan özellikle bahsetmiş ve çalışmanın konusu olan meseliyede şu ifadelerle yer vermiştir: Dördüncü derece : (في الغنم السائمة زكاة) "Sâime koyuna zekat vardır"⁴²⁶ ve (من باع نخلة مؤبرة فثمرها للبائع) "Kim tozaktama yapıldıktan sonra bir hurma ağacı satarsa (o yılın) meyvesi satıcıya aittir."⁴²⁷ Bu örneklerde olduğu gibi o önce âm ismin, ardından da özel sıfatın zikredilmesidir. Örneklerde koyun ve hurma ağacı âm olarak zikredilmiştir, eğer hüküm umumi olmuş olsaydı sonrasında istidrake geke kalmazdı. Ancak işin doğrusu herhangi bir karine olmadan bu tahsis anlaşılmalıdır. Bu nedenle sonuç istidrak nedenine bağlı kalmaktadır. Belki de tahsise neden olan, bizim bilmediğimiz bir sebep bulunmaktadır."⁴²⁸

İşte bu Gazzâli'nin mefhûm-i muhalefet hakkındaki görüşüdür. Ancak Tahsînü'l-Meâhiz kitabının detaylı olarak incelenmesinin ardından, imam Gazzâli'nin Tahsînü'l-Meâhiz kitabında, el-Müstasfâ kitabında yer alan mefhûmu's-sıfâ'nın hüccet olamayacağı konusundaki usûl görüşüne muhalefet etteğini gördüm. Kitabında mefhûmu's-sıfâ'yı isbat adına akli, nakli ve dilsel delilleri sıraladıktan sonra şöyle demektedir: "Zikredilmesiyle tahsis edilen bir şey tahsis edilen o konu dışındakilerin hükmünün nefyine delâlet eder. Böyle olmasaydı tahsisin bir anlamı kalmazdı. Ancak hükmün tahsis edilen şeyin sıfatına izafeti gereksizdir..."⁴²⁹ Belkide bu görüş onun ilk görüşü olup daha sonra ondan vazgeçmiş ve bu durumu da el-Müstasfâ kitabında açıklamıştır. Bilindiği üzere el-Müstasfâ kitabı onun yazdığı son eseridir. Veya imam Tahsînü'l-Meâhiz kitabında kendi usûl görüşünü değil Şâfiî mezhebinin

⁴²⁴ Bkz. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:II, s:252-253.

⁴²⁵ Bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:200.

⁴²⁶ Buhârî, **el-Cami es-Sahih**, ktp: Zekat, bab: Koyunların zekatı, c:III, s:317, h:1454.

⁴²⁷ Daha önce tahriç edilmiştir.

⁴²⁸ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:210.

⁴²⁹ Önceki kaynak.

görüşünü savunmuş olabilir. Veya imam tahsise neden olan bir sebep veya karine bulmuş olabilir.

Bu hurma ağacının tozaklanma meselesinde tercih edilen görüşe gelince mefhûm-i muhalefet deliline binain cumhurun görüşü tercih edilmiştir.

6. TAHSÎNÜ'L-MEÂHİZ KİTABI MUÂMELAT BÖLÜMÜNDE YER ALAN TEÂRUZ VE TERCİH İLE İLGİLİ USÛL GÖRÜŞLERİ

İlim insanların kullandığı ifadeler arasında teâruz ve teâdül kavramları yer almaktadır. Bazı ilim insanları bu iki kavramı dilsel farklılıktan ötürü birbirinden farklı tanımlamışlardır. Teâdül kelimesinin sözlük anlamı; Eşitlik, bir şeyin başka bir şeye miktar veya tür olarak denk olması manisindedir. Teâruz ise; mani, engel olma halidir. Bunlardan biri de teâruzu'l-beyyinatır. Çünkü biri diğeri ile çelişir ve uygulanmasına mani olur.⁴³⁰

Bunun yanında usûl âlimlerinin çoğunluğu teâdül sözcüğünü teâruz anlamında kullanmışlardır. Çünkü teâruz, delilin gücüne göre ancak teâdül sonrası gerçekleşir. Eğer deliller çelişir ve ilk bakışta iki taraftan birinin diğeri üzerinde bir üstünlüğü ortaya çıkmazsa aralarında teâdül yani eşitlik ve denklik meydana gelir.⁴³¹ Teâruz kavramının usûlcüler tarafından yapılan çok tanımlamaları bulunmaktadır. Burada sadece “Teâruz, birbirinin hükmüne mani olacak şekilde iki delilin karşı karşıya gelmesidir.”⁴³² tanımı tercih edilmiştir.

Burada uculcülerin genelinin görüşleri istikametinde bir yol izleyerek dil yönüyle değil kavram yönüyle kelimelerin eş anlamlı olduklarını kabul ederek teâdül ve teâruz kavramlarını birbirinden ayırmadım.

⁴³⁰ Bkz. Feyyûmi, **el-Misbahu'l-Munir**, c:II, s:542,551.

⁴³¹ Bkz. Tefâtânî, **et-Telviḥ ala't-Tevdih**, c:III, s:38. Zühaylî, V., (1986). **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, Beyrut, Daru'l-Fikir, c:II, s:1171, Râzî, **el-Mahsul**, c:V, s:505. Benâni, **Haşiyetu'l-Benâni ala Şerhi'l-Celal el-Mehelli ala Cemi'l-Cevami**, c:II, s:357. İsnevî, **Nihayetu's-Sevl**, c:III, s:183. Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:II, s:189. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:VI, s:108,109,112. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:273.

⁴³² Bkz. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:VI, s:109, Ondan Şevkani aktarmıştır, ancak bazıları onu Şevkaniye nisbet etmişlerdir, **İrşadu'l-Fuhul ile Tahki'l-Hak Min İlmi'l-Usul**, s:273.

6.1 Umûm Naslar Arasındaki Teâruz

6.1.1 Meselenin Anlamı

Külli deliller arasında ve cüz’i deliller arasında hakiki bir teâruzu bulunmamaktadır. Var olduğu zannedilen teâruz ilk bakışta akla gelen zâhiri bir teâruz olup inceleme ve araştırmanın ardından bu teâruz ortadan kalkmaktadır. Çünkü külli ve cüz’i delillerin kaynağı Allah teâlâdır. Çünkü teâruz çelişki, ihtilaf ve çatışma demektir ki böyle bir durumun akıllı bir insandan vuku bulması imkansızdır. Öyleyse bu hal âlim, habir ve hakîm olan Allan’tan nasıl vuku bulabilir. İşte bu durumu Kur’an-ı Kerim şu ifadelerle izah etmiştir: (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا) “Hâlâ Kur’an’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.”⁴³³ Ancak çoğu zanni delillerde zâhiri bir teâruz vuku bulmaktadır.⁴³⁴ Bir âm lafız ile diğer âm lafız arasında teâruz bulunması halinde buradaki soru, bu iki umum lafzın teâruzu caiz midir ve bu durumda tercih delili kullanılır mı? Bir grup ilim insanı caiz değildir çünkü iki lafzın teâruzu şüphe oluşmasına neden olur demişlerdir. Gazzâli bu durumla alakalı şöyle demiştir: “Bu görüş yanlıştır, aksine bu durum caizdir. Zira bu durum ilk dönem insanları için bellidir ancak aradan uzun zaman geçmesi ve delillerin soluklaşması nediniyle bize göre gizli ve kapalıdır. Bu nedenle de onlar hakkında delil talep edilmesi veyu tercihde bulunulması bizim için meşakkatli ve zordur. Bizler, bize ulaşanlardan sorumluyuz ve bu konuda da imkânsız diye birşey yoktur.”⁴³⁵

6.1.2 Tahsînü’l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Konu satım konusu içinde Gazzâli’nin şu ifadeleri ile yer almıştır: “Satış esnasında bulanmayan malın satışı (bey’ gâib) bâtıldır diyen el-Mansur’un bu görüşü ihtilafıdır. Zira Ebû Hanîfe sahihtir demiştir.”⁴³⁶

⁴³³ Nisâ, 4/82

⁴³⁴ Bkz. Emir Pâdişah, **Teysiru’t-Tehrir**, c:III, s:161. Şirâzî, **el-Luma**, s:70. İbnü’n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu’l-Kevkebi’l-Munir**, c:IV, s:599.

⁴³⁵ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:174.

⁴³⁶ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:267.

6.1.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli bu usûl meselesini Hanefilere itiraz ettiği yerde şu ifadelerle zikretmiştir: “Onlar, (وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا) “Oysa Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır.”⁴³⁷ âyetini delil olarak almışlar ve bu âyet gâib malın (satış esnasında bulunmayan mal) satışını helal kılmakta, garar satımını ise yasaklamakta ve bâtil kılmaktadır, demişlerdir. Bunların her ikisi de âm lafızlar olup, burada aynı konuda iki umumi lafız teâruz etmiş olup tercih yapılması gerekir...”⁴³⁸

6.1.4 Tartışma ve Çıkarım

Usûl âlimleri, umum lafızlar arasında teâruz olması konusunda iki görüşe ayrılmışlardır:

1-Akli yada nakli olsun veya biri akli diğeri nakli olsun iki kat’i delil arasında teâruz olmaz. Çünkü bu durum iki karşıt hükmün bir araya gelmesini veya ortadan kalkmasını gerektirir, zira birinin diğeri tercih edilmesi imkansızdır,. Bu nedenle de kat’i delillerde tercih durumu söz konusu değildir. Teâruz, akli ya da nakli olsun veya biri akli diğeri nakli olsun zanni delillerle sınırlı olup bunlar arasında tercih yapılır. Bazı usûlcüler ise iki âm delil arasında tercih olmaksızın teâruzun olamayacağını savunurlar.⁴³⁹

2- İki kat’i ve iki umumi lafız delilleri arasında teâruz olabilir, ancak tekrar ettiğine dair herhangi bir delil bulunmaması halinde iki fiil arasında teâruz olmaz. Çünkü fiiller umumi değildir.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Bakara, 2/275

⁴³⁸ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:281.

⁴³⁹ Bkz. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu'l-Kevkebi'l-Munir**, c:IV, s:605,607,627. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:247-275.

⁴⁴⁰ Bkz. Teftâzânî, **et-Telvih ala't-Tevdih**, c:III, s:39. Benâni, **Haşiyetu'l-Benâni ala Şerhi Cemi'l-Cevami**, c:II, s:357,361. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:VI, s:108. Karâfî, **Şerhu Tenkihu'l-Fusul**, s:420. İbnü'l-Hacib, **Muhtasar İbnü'l-Hacib**, c:II, s:310. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh**, s:448. Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir, s: 387. Bedrân, **el-Medhel ile Mezhebi Ahmed**, s:197. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu'l-Kevkebi'l-Munir**, c:IV, s:605. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:274. Zühaylî, **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, c:II, s:1175, Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:137,393. Âmidî, **el-İhkâm**, c:IV, s:241. Râzî, **el-**

Teâruzun gerçekleşmesi için bazı şartların tahakkuk etmesi gerekir. Bu şartlardan birisinin oluşmaması halinde tercih yapılması gerekir. Bu şartlar şunlardır:

1- Deliller arasında güç dengesi bulunmalıdır: Teâruzda iki delilin de eşit güçte olması gerekir. Örneğin her iki delilin de âyet veya mütevâtir haber veya âyet ve mütevâtir haber yada iki âhâd heber veya kıyas ve kıyas gibi iki zanni delil olması gerekir. Eğer ikisinden birisi kat'î diğeri zanni ise bunlar arasında teâruz olmaz çünkü kat'î delil zanni delile üstündür. Çünkü zanni delil kat'înin bulunması halinde ortadan kalkar. Örneğin âyet ve âhâd haber gibi. Bunlar arasında teâruz bulunmaz, ancak teâruz delâlet yönüyle ortaya çıkar. Mütevatir ve âhâd haber arasında teâruz olmaz çünkü kat'î delil doğrudan öncelenir. Burada kat'î delil ittifakla mütevâtir haberdir.⁴⁴¹ Ayrıca nas ve icma arasında da teâruz oluşmaz. Böyle bir durumda delâletin belirlenmesi nedeniyle icma öncelenir. Nas ve kıyas arasında da teâruz oluşmaz. Böyle bir durumda nas öncelenir. İcma ile kıyas arasında da teâruz oluşmaz. Böyle bir durumda icma öncelenir. Sahih hadislerle zayıf veya merdûd hadis arasında da teâruz oluşmaz. Zira zayıf veya merdûd hadis zaten delil veya hüccet olarak kabul edilmez.⁴⁴²

2-Deliller arasında konu, yer ve zaman birliği bulunmalıdır: teâruzun olması için iki delilin de aynı konu hakkında olması gerekir. Delillerden biri helal diğeri haram hakkında olması gibi konu farklılığı olması halinde teâruz oluşmaz.⁴⁴³

Mahsul, c:V, s:532. Cüveynî, **el-Burhan**, c:II, s:1143. Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:II, s:189. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:III, s:136. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, s:IV, s:77.

⁴⁴¹ Eğer zâhir kitap ve sünnet ile velişmesi durumunda alimler bu ihtilaf etmişlerdir: bazıları Kur'an öncelenir çünkü onun önceliği vardır demişlerdir. Hz Muazır hadisine göre "Allah'ın kitabı ile hükmederim, onda bulamazsam Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) ifadelerine bakarım. Diğerleri ise sünnet öncelenir çünkü o Kur'an'ın açıklayıcısıdır demişlerdir. Bu görüş imam Ahmed'den rivayet edilmiştir. Kendisi sünneti kitabın müfessiri olması yönüyle öncelerdi. Cüveynî, **el-Burhan**, c:II, s:1185. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:VI, s:109. Sübkî, **Cemu'l-Cevami**, c:II, s:373. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:III, s:162. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu'l-Kevkebi'l-Munir**, c:IV, s:60.

⁴⁴² İbnü'n-Neccar şöyle demiştir: Genelde deliller icma yoluyla düzenlenir, önce mütevatir hadis kitapları sonra derecesine göre âhâd hadisler (sahih, hasen, zayıf, sahabe sözü, kıyas) İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir**, c:IV, s:600-601.

⁴⁴³ Bkz. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:IV, s:77. Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:II, s:189. Emir Pâdişah, **Teysiru't-Tehrir**, c:III, s:136. Benâni, **Haşiyetu'l-Benâni ala Şerhi Cemi'l-Cevami**, c:II, s:357,361. Âl Teymiyye, **el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh**, s:448. İbn Kudâme, **Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir**, s:387. İbnü'n-Neccar, **Muhtasar et-Tahrir şerhu'l-Kevkebi'l-Munir**, c:IV, s:607. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:274.

Bu meseleyi fikhi açıdan daha önce mesâlih-i mürsele başlığı altında ele almıştım. Konuyu burada yeniden ele alış nedenim, imam Gazzâli'nin delilini birçok yönden güçlendirmek istemesidir.

Bey' âyetine teâruz ettiğini söylediği delili şu hadistir: (نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم) (عن بيع الغرر "Allah Rasûlü (sallallahu aleyhi ve sellem) garar (aldatma) satışını yasaklamıştır."⁴⁴⁴ Bu birinci şart içine girmektedir ancak Gazzâli muhalif görüşler karşısında delilini güçlendirme sadedinde âyet ve hadis arasında teâruz bulunmadığını açıklamış ve "bunların delilleri ittifakla tahsis edilmek üzere arzedilir, zira tüm satışlar helal olmadığı gibi tüm garar satışları da haram kılınamaz" demiştir. Kendisinin bu konudaki ifadesi şu şekildedir: "Has ile âm üzerinde hüküm verilir, daha özelle de daha umûm olanlar hakkında hüküm verilir. Satış (bey') sözcüğü, garar satışı ve diğerlerini kapsayan bir ifadedir. Garar (aldatma) satışı ifadesi, bu kavram ile anlatılan bazı satışları ilgilendirir. Bu nedenle de "ebak satışı" (taş atımı satışı) "havadaki kuşun satışı" ifadeleri kullanılmıştır. Bunlar hakkındaki hüküm de garar satışının genel hükümlerinden çıkarılmıştır. Bu nedenle iki umumun arası eşitlenemez."⁴⁴⁵ Gazzâli'den aktardığım bu ifadeler, has ile âm hakkında ve daha has ile daha âm olanlar hakkında hüküm verilebilir şeklinde birden fazla usûl meselesi ortaya konabilir.

6.2 Helal ve Haram Arasındaki Teâruz

6.2.1 Meselenin Anlamı

Bir konunun hükmü hakkında biri helal diğeri haram olduğuna delâlet eden birbiriyle çelişen iki nas bulunması halinde bunlar arasında tercih yapma yoluna gidilir mi? Eğer tercih yapılacaksa helal yönünde mi yoksa haram yönünde mi tercih yoluna gidilecektir.? Bu konu tartışma ve çıkarım bölümünde açıklanacaktır.

Bedrân, *el-Medhel ile Mezhebi Ahmed*, s:197. Hallâf, *İlm Usuli'l-Fıkıh*, s:230, Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhit*, c:VI, s:109. Gazzâlî, *el-Mustasfa*, c:II, s:137. Cüveynî, *el-Burhan*, c:II, s:1143. Âmidî, *el-İhkâm*, c:IV, s:241. Râzî, *el-Mahsul*, c:V, s:532.

⁴⁴⁴ Daha önce tahriç edilmiştir.

⁴⁴⁵ Gazzâlî, *Tahsinu'l-Meahiz*, c:II, s:282.

6.2.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Konu satım konusu içinde Gazzâli'nin şu ifadeleri ile yer almıştır: “Eğer bir müd acve hurması ve bir dirhem, iki müd acve hurması karşılığında satılırsa bize göre bu satış bâtildir, çünkü hurmanın hurma ile benzer malların satışında teabbudilim şartının vuku bulması gerekir burada bu şart yerine gelmemiştir.”⁴⁴⁶

6.2.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli bu meseleyi Tahsînü'l-Meâhiz kitabında şu ifadelerle zikretmiştir: “Aksine riba konusunda biri helal diğeri haram olduğunu gösteren iki nas teâruz ederse haram hükmü ağır basar.”⁴⁴⁷ İmam bu ifadesiyle Hanefî mezhebinin şu görüşüne cevap vermektedir: “Miktarları belli olan takaslı satışlardan malın biri haram diğeri helal olması durumunda, iki müd hadisine atfen helal olan tercih edilir....”⁴⁴⁸

6.2.4 Tartışma ve Çıkarım

Usûl âlimleri tercih konusunda dört farklı görüşe ayrılmışlardır.

1. Harama delâlet eden nas helale delâlet eden nassa tercih edilir. Bu görüş Hanefî, Mâlikî, Şâfî ve Hanbeli mezheplerinin usûl âlimlerinin cumhuruna aittir.⁴⁴⁹
2. Helale delâlet eden nas harama delâlet eden nassa tercih edilir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ Gazzâli, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:364-365.

⁴⁴⁷ Gazzâli, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:367.

⁴⁴⁸ Gazzâli, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:366

⁴⁴⁹ Bkz. Cessâs, **el-Fusul fi'l-Usul**, c:II, s:269-300. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:III, s:94. Ebû'l-Velid el-Baci, **İhkâmü'l-Fusul**, s:672. Şirâzî, **el-Luma**, c:I, s:662. Râzî, **el-Mahsul**, c:V, s:439. Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:IV, s:295. Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ, **el-İdde**, c:III, s:1041. Şevkânî, **İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul**, s:246.

⁴⁵⁰ Bkz. İbnü'l-Hâcib zikretmiş ve el-Adad şerh etmiştir, İbnü'l-Hâcib, **Şerhu'l-Adad**, c:II, s:315. Âmidi, **el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam**, c:IV, s:259-260.

3. Aralarında tercih yapılmaz. Bu görüş Gazzâlî'nin el-Müstasfâ diğer kitaplarında tercih ettiği görüştür.⁴⁵¹
4. Asıl nasdan nakil yapan nas tercih edilir. Eğer asıl nas helale delâlet ediyorsa haram olduğuna delâlet eden nas tercih edilir. Eğer asıl nas harama delâlet ediyorsa helal olduğuna delâlet eden nas tercih edilir. Bu görüşü İbn Hazm ez-Zâhiri savunmuştur.⁴⁵²

Bu ihtilafın etkisi acve hurmasının fazlasıyla beraber satılmasında kendini göstermiştir. Âlimler bu konuda ihtilaf etmişler ve alttaki görüşleri savunmuşlardır:

Şâfiî mezhebi: Bir müd acve hurması ile bir dirhem iki müd acve hurması karşılığında satılması bâtil bir akittir.⁴⁵³

Mâliki mezhebi : Mutlak manada yasak olduğu görüşündedir. Riba içeren türlerin aynı türden bir malla satılması halinde türlerden birinin başka bir tür olması veya onunla beraber bulunması caiz değildir. Bu diğer türün riba içerip içermemesi konuyu etkilemez.⁴⁵⁴

Hanbelî mezhebi: Yasak ve haram olduğu görüşünü savunmuşlardır. Riba içeren bir malın birbirine karşı satılması ve bunlardan birinde veya her ikisinde (müd ve dirhem ile müd ve dirhem veya iki müd veya iki dirhem) gibi kendi türü dışında başka bir malın bulunması caiz değildir.⁴⁵⁵

Hanefî mezhebi: Caiz olduğunu savunmuşlar ve İki dirhem ve bir dinarın, iki dinar ve bir dirheme satılması caizdir demişler ve her iki türü de diğer türden kabul etmişlerdir. Onbir dirhem, on dirhem ve bir dinara satılması caizdir. On dirhem aynı türe karşılık

⁴⁵¹ Bu ifade Kazî ibi Bekir Bakıllani ve Bacin'in ifadesidir, bkz. Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:398. Zerkeşî, **el-Bahru'l-Muhit**, c:VI, s:170. Ebû'l-Velid el-Baci, **İhkâmu'l-Fusul**, s:672.

⁴⁵² Bkz. İbn Hazm, **el-İhkam**, c:II, s:30.

⁴⁵³ Bkz. Müzenî, **Muhtasaru'l-Müzeni**, c:VIII, s:174. Mâverdi, **el-Havi**, c:V, s:113. Cüveyni, **Nihetu'l-Matlab**, c:V, s:76.

⁴⁵⁴ Bkz. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdi, **el-İşraf ala Nüket Mesaili'l-Hilaf**, c:II, s:463. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdi, **et-Telkin**, c:II, s:149. Fendelâvi, **Tehzibu'l-Mesalik**, c:III, s:40. Abderî, **et-Tac ve'l-İklil**, c:VI, s:126.

⁴⁵⁵ Bkz. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:IV, s:28. C:I, s:320. İbn Muflih, **el-Furu**,c:VI, s:305.

olup dinar da dirheme karşılıktır.⁴⁵⁶ Bu mesele faiz konusuyla alakalı olması nedeniyle çok önemli bir konudur.

Gazzâli'nin aktardığına göre Hanefî mezhebinin tercih konusunda itimat ettiği usûl görüşleri çalışma konusu olan şu görüştür: Bir konunun hükmü hakkında biri helal diğeri haram olduğuna delâlet eden birbiriyle çelişen iki nas bulunması halinde helal olan tercih edilir.

Gazzâli'nin, Hanefîlerin zikrettiği bu görüşü el-Müstasfâ kitabında teyit ettiği görülmektedir. Kendisi bu konuda şöyle demektedir: “İfadeden onun tercih edildiği zannedilmektedir, ancak o ikisinden birisinin tercihi değildir. Onların zannettiği gibi haram helale tercih edilemez, çünkü bunların her ikisi de iki şer’i hüküm olup râvi rivâyetinde bu ikisi hakkında aynı tonda doğru bilgi vermiştir.”⁴⁵⁷ Konu dikkatli incelendiğinde bu görüşün, fihhi konu hakkında herhangi bir rivâyet olmaması durumunda geçerli olduğu anlaşılmastadır. Bu konu hakkında herhangi bir nas bulunmamakta olup icthadi bir konudur. Gazzâli görüşünü Tahsînü'l-Meâhiz kitabı riba bölümünde şu ifadelerle kayıt altına almıştır: “Aksine riba konusunda biri helal diğeri haram olduğunu gösteren iki nas teâruz ederse haram hükmü ağır basar.”⁴⁵⁸ Bunun nedenini de riba konusunda ihtiyatlı olunması gerektiği ile açıklamıştır.

6.3 Hakikat ve Mecaz Arasındaki Teâruz

6.3.1 Meselenin Anlamı

Daha önce işaret edildiği gibi kullanım yönüyle kelime ya hakikattir ya da mecaz.

Hakikat: Sözcüğün, dilde konulduğu anlamda kullanılmasıdır. Konuşmacı kelimeyi kullandığı zaman dilde kendisine yüklenen anlamda kullanır. Gündüzü aydınlatan

⁴⁵⁶ Bkz. Kaddûri, **Muhtasar el-Kaddûri**, s:192. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:V, s:2360. Kâsâni, **Bedaiu's-Sanai**, c:V, s:191.

⁴⁵⁷ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:284.

⁴⁵⁸ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:367.

yıldıza güneş, geceyi aydınlatan yıldıza ay ve konuşan canlıya da insan denmesi buna örnek verilebilir.⁴⁵⁹

Mecaz : Gazzâli ve diğer ilim insanları onu şu şekilde tanımlamışlardır: Kelimenin dilde kendine yüklenen manada kullanılmamasıdır. Konuşmacı bir sözcük kullanır, ancak o sözcüğün dilde ona yüklenen asıl anlamının dışında var olan başka bir anlamını kasteder ve bu asıl anlam ile mecaz anlam arasında bir alaka ve ilişki vardır. Güzel kadına güneş, güzel yüzlü çocuğa ay yüzlü, cesaretli erkeğe aslan denmesi buna örnek verilebilir.⁴⁶⁰ Bir sözcüğün anlamının hakikat mı yoksa mecaz mı olduğu konusunda teretddüt yaşanması halinde mecaz olduğuna dair bir kanıt ortaya konuncaya kadar hakikat olarak kabul edilir.⁴⁶¹

6.3.2 Tahsînü'l-Meâhiz Kitabında Yer Alan Fıkhi Mesele

Mülkiyet hakkına el konulması gibi tecavüz ve saldırıya maruz kalması halinde genel hükümler uygulanır. Farklı mezheplerin fıkıh âlimleri o kişinin, malına gelecek zarara karşı tazminat ödenmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. Bu konu fıkıh kitaplarında gasp olarak adlandırılmıştır. “Başkasının malına haksız olarak el koymaktır.”⁴⁶² Gasp konusu Tahsînü'l-Meâhiz kitabında Gazzâli'nin şu ifadeleri ile yer almıştır : “Onun hilafına bizde taşınmaz mallar gasba karşı güvence aldındadır.”⁴⁶³

6.3.3 Gazzâli'nin Bahse Konu Usûl Meselesi ile İlgili Metni

Gazzâli, Hanefîlerin itirazlarına şu şekilde cevap vermiştir : “Buna karşı delil Allah Rasûlü'nün (sallallahu aleyhi ve sellem) şu beyanlarıdır: “Kim birisinin bir karış yerini gasbederse kayamet gününde o yer onun boynuna yedi kat olarak dolanır.”⁴⁶⁴ Burada

⁴⁵⁹ Bkz. Cessas, **El-Fusul**, c:I, s:46. Gazzâli, **el-Mustasfa**, c:I, s:341. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:I, s:175. Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:I, s:61.

⁴⁶⁰ Bkz. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:I, s:172. **Nihayetu's-Sevl**, c:I, s:334. Zühaylî, **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, c:I, s:292, Gazzâli, **el-Mustasfa**, c:I, s:342. Leknevî, **Fevatihu'r-Rahamut**, c:I, s:211,212.

⁴⁶¹ Alâuddin el-B:uhârî, **Keşfu'l-Esrar**, c:II, s:40,70. **Nihayetu's-Sevl**, c:I, s:278. Serahsî, **Usulu's-Serhasi**, c:I, s:171. Zühaylî, **Usulu'l-Fıkhi'l-İslami**, c:I, s:295.

⁴⁶² Kâsânî, **Bedaiu's-Sanai**, c:VII, s:143.

⁴⁶³ Gazzâli, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:641-642.

⁴⁶⁴ Buhârî, **el-Camiu's-Sahih**.ktp: Yaratılışın başlaması, bab Yedi yeryüzü c:IV, s:107, h:3198, Müslim, **Sahih Müslim**, ktp.el-Müsekat, bab: Zulmün haram oluşu ve yeryüzünün gazabı, c:III, s:1230, h:1610.

kişiyi gaspçı olarak isimlendirmiştir. Eğer bu ifadenin bazı rivâyetlerde olduğu gibi (kim bir yer çalarsa) şeklinde rivâyet edildiği kabul edilerek mecaz olduğu iddia edilse biz de deriz ki; lafızlarda asıl olan hakiki anlamıdır. Mecaz olduğunu iddia ede, bu görüşüne delil sunarık ispat etmesi gerekir.⁴⁶⁵

6.3.4 Tartışma ve Çıkarım

Hakikatla ilgili hükümlere göre; herhangi bir karineye dayanmaması ve manada asıl olanın hakikat olaması nedeniyle, hakikat mecaza tercih edilir. Bu nedenle usûl meselesine göre sözcükte asıl olan, herhangi bir karineye dayanmayan mecazın gerçek ve hakiki anlamına hamledilmesidir.

Gazzâli el-Müstasfâ kitabında bu meseleye şu ifadelerle yer vermiştir: “Lafız, hakikat ve mecaz arasında kalırsa, mecaz anlam kastedildiğine dair bir delil ortaya konuncaya kadar hakiki anlam esas alınır.”⁴⁶⁶ Bunu usûlcülerin çoğunluğu teyit etmektedirler.⁴⁶⁷ Hanefî mezhebi görüşünü Gazzâli’nin zikrettiği “Kim birisinin bir karış yerini gasbederse kayamet gününde o yer onun boynuna yedi kat olarak dolanır.”⁴⁶⁸ hadisi üzerine bina etmiş ve bu lafız mecaz anlam ifade etmektedir demiştir.⁴⁶⁹ Gazzâli’nin delilini bina ettiği ve itirazlara karşı delilini güçlendirdiği usûl meselesi işte bu meseledir. Bu nedenle Şâfi mezhebi taşınmazların gasba karşı garanti altında olduğu görüşünü savunmuştur.⁴⁷⁰ Mâlikîlerde bu yönde görüş bildirerek taşınmazlar gasba karşı güvence altındadır demişlerdir.⁴⁷¹ Hanbeliler de taşınmazlar gasba karşı güvence altındadır diyerek bu görüşü savunmuşlardır.⁴⁷² Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf’a ait başka bir görüş şu şekildedir : Taşınmazlar gasba karşı güvence altına alınmazlar.⁴⁷³ Gazzâli, Hanefîlerin bu itirazının nedeninin, Hanefîlerin hadiste geçen “Kim birisinin bir karış

⁴⁶⁵ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:642.

⁴⁶⁶ Gazzâlî, **el-Mustasfa**, c:II, s:35.

⁴⁶⁷ Bkz. Serahsî, **Usulu’s-Serahsi**, c:I, s:171. Zühaylî, **Usulu’l-Fıkhi’l-İslami**, c:I, s:295, Alâuddin el-Buhârî, **Keşfu’l-Esrar**, c:II, s:40,70. **Nihayetu’s-Sevl**, c:I, s:278.

⁴⁶⁸ Daha önce tahriç edilmiştir.

⁴⁶⁹ Gazzâlî, **Tahsinu’l-Meahiz**, c:II, s:641-642.

⁴⁷⁰ Bkz. Müzenî, **Muhtasarü’l-Müzeni**, c:VIII, s:217. Mâverdi, **el-Havi**, c:VII, s:166.

⁴⁷¹ Bkz. İmam Mâlik, **el-Mudevvene**, c:IV, s:189. İbnü’l-Cellâb, el-Basri, **et-Tefri**, c:II, s:274. Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdi, **el-İşraf ala Nuket Mesaili’l-Hilaf**, c:III, s:126.

⁴⁷² Bkz. İbn Kudâme, **el-Kafi**, c:II, s:222. İbn Kudâme, **el-Mugni**, c:V, s:179.

⁴⁷³ Bkz. Kaddûri, **et-Tecrid**, c:VII, s:3350. Serahsî, **el-Mabsut**, c:XI, s:73.

yerini gasbederse...” ifadenin anlamını mecaz kabul etmeleri olarak belirtmekte ve kim mecaz olduğunu iddia ederse buna delil sunması gerekir demektir.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Gazzâlî, **Tahsinu'l-Meahiz**, c:II, s:642.

7. SONUÇLAR

Mâlum olduğu üzere yeryüzünde hayat devam ettiği ve dünya kalıcı olduğu sürece fıkıh usûlü ilmine ve uygulamalarına ihtiyaç devam edecektir. Bununla beraber insanların ferdi ve sosyal hayatları ile ilgili Allah'ın emrettiği hükümleri, fıkıh usûlü ilmine vakıf olan ve fûrûların hükümlerini usûllere dayanarak elde etme yetisine sahip olan usûlcüler aracılığıyla öğrenme gereksinimi asırlar boyunca devam edegelmiştir. Bu ihtiyaç ictihada duyduğumuz ihtiyaç gibidir. Bu kapının kapatılmasının mümkün olmadığı gibi bu kapının herkese açılması da mümkün değildir. Fıkıh usûlü konularını inceledikten, farklı meseleleri arasında dolaştıktan ve çok sayıda örneklerine muttali olduktan sonra aşağıda belirtilen çok önemli ve faydalı sonuçları çıkarabiliriz:

1. İmam Gazzâlî fıkıh usûlünde sahip olduğu hüner ve sanatını, fıkhi delillendirme ve fıkhi cedel ile fıkhi mezhebini destekleme konusunda kullanmıştır.
2. Mâlî muâmelat konusunda yer alan usûl meselelerinin sayısı yirmi meseleye ulaşmaktadır. Bunlardan bazıları ittifak edilen delillerle, bazıları ihtilaf edilen delillerle, bazıları dilsel usûl kâideleri ile bazıları da teâruz ve tercih ile ilgilidir. Bunların ayrıntıları şu şekildedir:
 - a. İttifak edilen delillerle ilgili usûl meselelerinin sayısı altıdır. Bunlar; şaz kıraatların delil alınması, umûmî belvâ konularında haber-i vâhid ile amel etmenin hükmü, Medine ehlinin uygulamalarına muhalefet etmesi halinde âhâd haberlerle amel etme, kıyasa muhalefet etmesi halinde âhâd haberler, üçüncü görüşün ihdasına cevaz verilmesi, istinbat edilen kâsır illetin sıhâti.
 - b. İhtilaf edilen delillerle ilgili usûl meselelerinin sayısı dörttür: istihsan, istishab, maslahat-ı mürsele, örf
 - c. Dilsel usûl kâideleri ile ilgili usûl meselelerinin sayısı yedidir: Kıyas delili ile âm hükmün tahsis edilmesi, Âm hükmün, sahabenin sözü ile tahsis edilmesi, nehyin fesâd ve bâtıl olmasını gerekli kılması, zâhir, nas, mücmel, mefhum-i muhalefet

- d. Teâruz ve tercih ile ilgili usûl meselelerinin sayısı üçtür: Umum arasındaki teâruz, yasak ve mubah arasındaki teâruz, hakikat ve mecaz arasındaki teâruz.
3. 3. İmam Gazzâlî'nin ihtilaf nedenlerini zikrettiği ve konuyu tartıştığı yerde usûlden kaynaklanan ihtilafları zikretmediği fıkhi meseleler bulunmaktadır. Bunlara, şaz kıraatların delil alınması örnek verilebilir.
4. 4. İşin teorik tarafını temsil eden el-Müstasfâ kitabında yer alan bazı meseleler ile işin pratik tarafını temsil eden Tahsînü'l-Meâhiz kitabında yer alan meseleler arasında bazı farklılıklar bulunabilmektedir. Bunlara, nehiy fesedı gerekli kılmaz meselesi örnek verilebilir.

Araştırmacılara, eserleri hala rafların esiri olan çok değerli âlimlerimizin miraslarının gün yüzü görmesi adına o eserler için daha fazla araştırmaya yapmalarını tavsiye ediyorum. Ayrıca araştırmacıların, yeni gün yüzü gören Tahsînü'l-Meâhiz kitabı ile ilgilenmelerini ve şer'î ilim talebelerinin nazarlarını bu kitaba yönlendirmelerini öneriyorum. Bildiğim kadarıyla elimizdeki bu çalışma bu kitap üzerine yapılmış ilk araştırma olma özelliğine sahiptir.

Bu çalışmanın tamamlanmasını nasip eden Allah'a hamederim. çalışmanın tamamlanması adına elimden gelen gayreti göstermeye çalıştım. Bu konuda mükemmel olduğumu veya ona yaklaştığımı iddia etmiyorum ancak doğruya ulaşma adına elimden gelen gayret ve çabayı göstermeye çalıştım.

وصلی الله وسلم علی سیدنا محمد وعلی آله وصحبه وسلم. وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین

KAYNAKLAR

- Âbadi, Ş. İ., (1992). el-Muhezzeb fi Fıkıh el-İmam eş-Şafii, thk. Muhammed ez-Zuhayli, Suriye, *Daru'l-Kalem*.
- Âbadi, Ş. İ., (2012). el-Luma fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Abdülkadir el-Hatib el-Hasani, Bahrayn, *Mektebetu Nizam Yakup el-Hassa*.
- Âbadi, Şi, İ., (1983). et-Tefsira fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Muhammed Hasan Hitu, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.
- Abderî, H., (1994). et-Tac ve'l-İklil limuhtasar Halil, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Âfiye, A., (1993). İbrahim Ebû İshâk, *Mecelletü Dâvetü'l-Hak er-Ribat*, sayı: 295.
- Âl Teymiyye, M., (Şihâbuddîn İbn Teymiyye), (1964), el-Misvedde fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, *Matbatu'l-Medeni*.
- Âlûsî, Ş. M. Ş. (1995). Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim ve's-Sabi'l-Mesânî, thk. Ali Abdulbari Atiyya, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Âmidi, A., (1982). el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam, thk. Abdürrezzâk Afifi, Beyrut, *el-Mektebû'l-İslami*.
- Aynî, B. M., (2000). el-Binaye şerhu'l-Hidaye, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- B Dûnas, F., (1998). Tehzibu'l-Mesalik fi Nusrati Mezhebi Mâlik ala Menheci'l-Adl ve'l-İnsaf fi Şerhi Mesaili'l-Hilaf, thk. Ahmed b. Muhammed el-Buşihi, Fas, *Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı*.
- b. Hanbel, A., (2001). Müsned İmam Ahmed b. Hanbel, 3676, thk. Şuayb Arnavut – Adil Mürşid ve diğerleri, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Bayzâvî, N., (2008). Minhacu'l-Vusul ila İlmi'l-Usul, thk. Şaban Muhammed İsmail, Beyrut, *Dar İbn Hazm*.
- Bedevi, A., (1972). Muellafatu'l-Gazzâlî, Suudi Arabistan, *Vikaletu'l-Matbuat*.
- Benâni, A., (2020). Haşiyetu'l-Benani ala Şerhi'l-Celal eel-Mehelli ala Cemi'l-Cevami, thk. Muhammed Abdülkadir Şahin, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Beyhakî, A., (2003). es-Sünenü'l-Kübra, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.

- Broklman, K., (1968). Tarih eş-Şuub el-İslamiyye, tercüme: Nebih Emin Faris – Munir el-Balebki, Beyrut, *Daru'l-İlm ilimelayin*.
- Buhârî, M., (2002). thk. Muhammed Züheyr b. Nasır, Beyrut, *Dar Tavku'n-Neca*.
- Buhûtî, M., (2003). Keşşafu'l-Kina an Metni'l-İkna, thk. İbrahim Ahmed Abdulhamid, Suudi Arabistan, *Dar Alemu'l-Kütüp*.
- Buhûtî, M., (2005), Şerh Munteha'l-İradat, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Cessâs, A., (1994). el-Fusul fi'l-Usul, Kuveyt, *Kuveyt Vakıflar Bakanlığı*.
- Cüdey, A., (1997). Teysir Usuli'l-Fıkıh, Beyrut.
- Cürcânî, A., (1993). et-Tarifât, thk. Muhammed Sadik el-Minşavi, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Cüveynî, A., (1979). el-Burhan fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Abdulazim ed-Dib, Katar, *Katar Üniversitesi*.
- Cüveynî, A., (2007). et-Telhis fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Abdullah Gulem en-Nibali, Beyrut, *Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye*.
- Cüveynî, A., (2007). Nihayetu'l-Matlap fi Dirayeti'l-Mezhep, Katar, *İslami İşleri ve Vakıflar Bakanlığı*.
- Dabbî, A., (1995). el-Lübab fi'l-Fıkhi'ş-Şafii, thk. Abdulkerim b. Sanitan el-Ömeri, Medine Münevvere, *Daru'l-Buhârî*.
- Dârakutnî, A., (2004). Sünen ed-Darakutni, thk. Şuayb Arnavut – Hasan Abdulmunim Şelebi, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Dusuki, M., (2006). Haşiyetu'd-Dusuki ala'ş-Şerhi'l-Kebir, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.
- Dusûkî, M., (2006). Haşiyetu'd-Dusuki ala'ş-Şerhi'l-Kebir, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.
- Ebû Ya'lâ, (1990). el-İdde fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübareki.
- Ebû'l-Ayneyn, B., (1999). Tarihu'l-Fıkhi'l-İslami ve Nazariyyetu'l-Mulkiyye ve'l-Ukud, Mısır, *Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye*.
- Ed-Dimaşki, İ., (2004). Tabakatu'l-Fukaha eş-Şafiiyyin, thk. Enver el-Baz, Mısır, *Daru'l-Vefa*.

- Ed-Dimaşki, Ş., (1991). İlamu'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Alemin, Muhammed Abdüsselam İbrahim, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Ed-Dimaşki,Ş., Muhammed en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr, thk. Ali Muhammed ed-Dabba, Suudi Arabistan, *el-Mektebetu't-Ticariyyetu'l-Kübra*.
- El-Anasari, Z., (1893). İbn Muhammed b. Zekeriya, 1313, Esna'l-Metalib fi şerhi Ravzi't-Talib, thk. Muhammed ez-Zuhri el-Gamravi, Mısır, *el-Matbatu'l-Meymeniyye*.
- El-Anasari, Z., İbn Muhammed b. Ahmed b. Zekeriya, el-Guraru'l-Behiyye şerh et-Tuhfeti'l-Verdiyye, Mısır, *el-Matbatu'l-Meymeniyye*.
- El-Ansâri, A, A., (2002). Fevatihu'r-Rahamut şerh Müslimü's-Subut, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Ba'li, A., (1998). el-Kavâid ve'l-Fevaidi'l-Usuliyye, thk. Abdulkerim el-Fudayli, Beyrut, *el-Mektebetu'l-Asriyye*.
- El-Bâci, S., (1989). İhkâmu'l-Fusul fi Ahkami'l-Usul, thk. Abdullah Muhammed el-Cebburi, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- El-Bağdâdi, A., (1996). el-Fakih ve'l-Mutefekkih, thk. Adil b. Yusuf el-Azzazi, Suudi Arabistan, *Dar İbn el-Cevzi*.
- El-Bağdâdi, A., (2004). et-Tecrid, thk. Fıkıh ve iktisat çalışmaları merkezi, Mısır, *Daru's-Selam*.
- El-Bağdâdi, K, A., (2008). el-İşraf ala Nüket Mesaili'l-Hilaf, thk. Meşhur b. Hasan Âl Selman Ebû Ubeyde, Suudi Arabistan, *Dar İbnu'l-Kayyim – Dar İbn Affan*.
- El-Basri, A., (1994). el-Havi'l-Kebir fi Fıkıh Mezhebi'l-İmam Eş-Şafii, thk. Ali Muavvad - Adil Ahmed Abdulmevcud, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Basri, M., (1983). el-Mutemed fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Halil el-Mis, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Basri, M., (1986). et-Tabekatu'l-Kübra, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Basri, U., (1987). et-Tefri, thk. Hüseyin b. Salim ed-Dehmani, Beyrut, *Daru'l-Garbi'l-İslami*.
- El-Buhârî, M. E., (1996), Teysiru't-Tehrir, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.

- El-Buhârî, A., (1994). Keşfu'l-Esrar, thk. Muhammed el-Mutesim billah el-Bağdâdî, İstanbul, *Daru'l-Kütüp el-Arabiyye*.
- El-Celal, Ş., (2005). el-Bedru't-Tali fi Halli Cemi'l-Cevami, thk. Ebû'l-fida Murteda Ali b. Muhammed ed-Dagistani, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- EL-Ceylâli M., (2002). el-Kavâidu'l-Usuliyye inde'l-İmam eş-Şatıbı min hilal kitabihi el-Muvafekat 55, Mısır, *Dar İbn Affan*.
- El-Cezeri, İ., (1987). el-Kamil fi't-Tarih, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kadi, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Emîr, S, M., (2006). Sübülü's-Selam şerh Bulugu'l-Meram, thk. El-Albani, Ebû Abdurrahman Muhammed Nasıruddin, Beyrut, *Daru'l-Mearif*.
- El-Gırnâtî, M., (2003). thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Takribu'l-Vusul ile İlmi'l-Usul, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Hacci, A., (2004). Buhus fi İlmi Usuli'l-Fıkıh, Beyrut, *Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye*.
- El-Hanbeli .A., (1968). el-Mugni, Mısır, *Mektebetu'l-Kahire*.
- El-Hanbeli, A., (1971). el-Muhtasar fi Usuli'l-Fıkıh ala Mezhebi el-İmam Ahmed b. Hanbel, thk. Muhammed Mazhar Beka, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Hanbeli, A., (1986). Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbarin min Zeheb, thk. Abdülkadir Arnavut – Muhammed Arnavut, Beyrut, *Dar İbnü Kesir*.
- El-Hanbeli, A., (1994). el-Kafi fi Fıkıh el-İmam Ahmed b. Hanbel, thk. Muhammed faris – Musid Abdulhamid es-Sadeni, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Hanbeli, M., (1993). Muhtasar et-Tahrir Şerhu'l-Kevkebi'l-Munir, thk. Muhammed ez-Zuhayli – Nezih Hammad, Suudi Arabistan, *Suudi Arabistan Vakıflar Bakanlığı*.
- El-Hanbeli, Ş., (1927). eş-Şerhu'l-Kebir, thk. Muhammed Reşid Riza, Suriye, *Matbatu'l-Menar*.
- El-Hanbeli, Ş., (1999). Usul'l-Fıkıh, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhan, Suudi Arabistan, *Mektebetu'l-Ubeykan*.
- El-Hanbeli, Ş., (2003). el-Furu, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.

- El-Hanefi, (1993). el-Cevahiru'l-Mudie fi Tabakati'l-Hanefiyye, Bakistan, Dar Mir Muhammed Kütüphanesi, İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Absî, 1409, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Suudi Arabistan, *Mektebetu'r-Rüşd*.
- El-Hanefi, K., (1986). Bedaiu's-Sanai fi Tertibi'ş-Şerai, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Hanefi, K., (2015). et-Tahrir fi Usuli'l-Fıkıh el-Cami beyne Istilahi'l-Hanefiyye ve'ş-Şafiiyye, thk. Muhammed Abdulaziz Abdulhalik, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Hanefi, M. A., (1937). el-İhtiyar litalili'l-Muhtar, Mısır, *Matbatu'l-Halebi*.
- El-Hanefi, Ş., (1983). et-Takrir ve't-Tahbir ala Tahriri'l-Kemal b. el-Hammam, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Hanefi, Z., (1936). Fethu'l-Gaffar bişerhi'l-Menar, Mişkatu'l-Envar fi Usuli'l-Menar olarak tanınır, Hevaşi'l-Bahravi, Mısır, *Matbatu Mustafa el-Halebi*.
- El-Hanefi, Z., (1997). el-Bahru'r-Raik şerh Kenzu'd-Dekâik, thk. Zekeriya Umeyrat, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Hasani, N., (2007). Ricalu'l-Fikri ve'd-Dave, Beyrut, *Dar İbn Kesir*.
- El-Hasen, K., (2004). el-Hidaye ala Mezhebi'l-İmamEbî Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani, thk. Abdullatif Hemim – Mahir Yasin el-Fahl, Kuveyt, *Muessesetu Giras*.
- El-Hasen, Ş, M., (1403). el-Hicce ala Ehli'l-Medine, thk. Mehdi Hasan el-Keylani el-Kadiri, Beyrut, *Alemu'l-Kütüp*.
- El-Hasen, Ş, M., (2012). el-Asl, thk. Muhammed Buynukaln, Katar, *Vakıflar ve İslami işleri Bakanlığı*.
- El-Haşimi, T, M., (2009). el-Kavâidu'l-Usuliyye inde İbn Teymiyye ve Tatbikatihe fi'l-Muamelati't-Taklidiyye ve'l-İktisadiyyati'l-Muasira, Suudi Arabistan, *Dar er-Rüşd*.
- El-Humeyri , (1994). el-Mudevvene, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Humeyri, (1985). el-Muvatta, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Mısır, *Dar İhyau't-Turasi'l-Arabi*.
- El-Hüseyni, Z, M., (1994). İthafu's-Sade el-Muttekin bişerhi İhyai Ulumi'd-Din, Mısır, *el-Matbatu'l-Meymeniyye*.

- El-İfrîki, M., (1994). Lisânü'l-Arab, thk. Emin Muhammed Abdülvehhâb ve Muhammed es-Sadik el-Ubeydi, Beyrut, *Dar İhyau't-Turasi'l-Arabi*, 11/221.
- El-Kefevî, E., (1992). el-Külliyat, thk. Adnan Derviş – Muhammed el-Mısri, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- el-Kelvezani el-Hanbeli, M., (1985). et-Temhid fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Mufid Muhammed Ebû İşme, Suudi Arabistan, *Ummu'l-Kura Üniversitesi*, Mekke, bilimsel araştırma ve İslam mirasını yaşatma merkezi, 1/6.
- El-Kurtubi, M., (1988). el-Beyan ve't-Tahsil ve'ş-Şerh ve't-Tevcih ve't-Talil fi'l-Mesaili'l-Mustehrece, thk. Muhammed Hacci, Beyrut, *Daru'l-Garbi'l-İslami*.
- El-Kurtubi, Y., (1978). el-Kafi fi Fıkıh ehli'l-Medine, thk. Muhammed Muhammed Ahid Madik el-Muritani, Suudi Arabistan, *Mektebetu'r-Riyad el-Hadise*.
- El-Makdisi, A., (2002). Ravzatu'n-Nazir ve Cennetu'l-Menazir, thk. Abdulkerim en-Nemle, Beyrut, *Muessesetu'r-Reyyan*.
- El-Mâlikî, K, A., (2004). et-Telkin fi'l-Fıkhi'l-Mâlikî, thk. Ebû Uveys Muhammed b. Hubze el-Hasani, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Mâlikî, M., (1992). el-Kabes fi Şerhi Muvatta Mâlik b. Enes, thk. Muhammed Abdullah Kerim, Beyrut, *Daru'l-Garbi'l-İslami*.
- El-Mâlikî, M., (1999). el-Mahsul fi Usuli'l-Fıkıh, Hüseyin Ali el-Yedri – Said Fude, Ürdün, *Daru'l-Beyarık*.
- El-Mâlikî, M., (2003). Ahkamu'l-Kur'ân, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Mâlikî, M., (2013). el-Kavaninu'l-Fıkhiyye fi Talhis Mezheb el-Mâlikîyye, thk. Macid el-Hemevi, Beyrut, *Dar İbn Hazm*.
- El-Mâlikî, N, A., (1995). el-Fevakihu'd-Devani, Suriye, *Daru'l-Fikir*.
- El-Mâlikî, O., (2000). Şerhu'l-Adad ala Muhtesaru'l-Munteha'l-Usuli, thk. Fadi Nasif – Tarık Yahya, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Mâlikî, Y., (1993), el-İstizkar el-Cami limezahibi Fukeha'l-Amsar ve Ulemai'l-Aktar, thk. Abdulmuti Emin Kaleci, Beyrut, Dar Kuteybe, *Dar el-Vai*.
- El-Mâlikî, Z.,(1900), şerh ez-Zürkani ala'l-Muvatta, thk. Taha Abdurrauf Sa'ad, Mısır, *el-Matbatu'l-Hayriyye*.

- El-Mısri, A., (1999). Şerhu'l-Meâlim fi Usuli'l-Fıkıh, Beyrut, *Alemü'l-Kütüp*.
- El-Mısri, İ., (1998). Muhtasar el-Mezni fi Furu eş-Şafiiyye, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- El-Mısri, Z. M., (1993). şerh ez-Zerkeşi, thk. Abdullah b. Abdurrahamn b. Abdullah b. Cibrin, Suudi Arabistan, *Mektebetu'l-Ubeykan*.
- El-Mukri, F., (2007). el-Misbahu'l-Munir fi Garibi's-Şerhi'l-Kebir, thk. Abdulazim eş-Şinnavi, Mısır, *Daru'l-Mearif*.
- El-Murtaza, Z. M., Muhammed b. Abdirrezzak Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus, thk. Bir grup araştırmacı, Kuveyt, *Matbatu'l-Kuveyt*.
- El-Muttalibi, M., (2001). el-Umm, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib, Mısır, *Daru'l-Vefa*.
- El-Yemeni, U. Y., (2000). el-Beyan fi Mezhebi'l-İmam eş-Şafii, thk. Kâsım Muhammed en-Nuri, Suudi Arabistan, *Daru'l-Minhac*.
- En-Nişaburi, M., (1992). Sahih Müslim, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut, *Dar İhyau't-Turasi'l-Arabi*.
- Er-Rafii, K., (2013). el-Muherrir fi Fıkıh el-İmam eş-Şafii, thk. Neşet b. Kemal el-Mısri, Mısır, *Daru's-Selam*.
- Er-Ruaynî, Ş., (2002). Mevahibu'l-Celil lişerh Muhtasar Halil, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.
- Er-Rûmi, M., (2017). Miratu'l-Usul fi Şerhi Mirkati'l-Vusul, thk. Ebû'l-Munzir Cemal Ebû'l-İz, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Es-Sakenderi, K., (2003). şerh Fethu'l-Kadir al'l-Hidaye şerh Bidayetu'l-Mubtedi, thk, Abdürrezzâk Galip el-Mehdi, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Es-San'âni, A., (2015). thk. Araştırma ve teknik bilgi Merkezi, *Daru't-Ta'sil*, Mısır.
- Es-Sebti, K. İ., (1983). Tertibu'l-Medarik ve Tekribu'l-Mesalik, Fas, *Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı*.
- Es-Sebti, K., (1995). Nefaisu'l-Usul fi Şerhi'l-Mahsul, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud – Ali Muhammed Muavvad, Mekke, *Mektebetu Mustafa Nizar el-Baz*.
- es-Sicistani, S., (2014). Sünen Ebî Davud, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, *el-Mektebetu'l-Asriyye*.

- Es-Sûdûnî, (1992). Tacu't-Teracum, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut, *Daru'l-Kalem*.
- Eş-Şafîî, C., (1990). Nihayetu's-Sevl şerh Minhacu'l-Vusul, thk. Abdülkadir Muhammed Ali, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Eş-Şafîî, Ş, M., (1994). Mugni'l-Muhtac ila Marifeti Meani Alfazı'l-Minhac, thk. Muhammed Halil İtani, Beyrut, *Daru'l-Marife*.
- Eş-Şafîî, İ., (2000). el-Kavâidu'l-Kübra, Kavâidu'l-Enam ve Mesailihu'l-Ahkâm olarak adlandırılır, thk. Nezih Kemal Hammad – Osman Cuma Damiriyye, Beyrut, *Daru'l-Kalem*.
- Eş-Şihne, A., (1973).Lisanu'l-Hukkam fi Marifeti'l-Ahkam, Mısır, *Matbatu el-Babi el-Halebi*.
- Et-Tahâvi ,A., Muhtasar thk. Ebû'l-Vefa el-Afgani, Hindistan, *Lecnetu İhyau'l-Mearifi'n-Numaniyye*.
- Et-Temimi, S, A., (1962). el-Ensab, thk. Abdurrahman b. el-Meleme el-Yemani ve diğerleri, Heyder Abad, *Daru'l-Mearif el-Osmaniyye*.
- Et-Teymi, R, F., (1997). el-Mahsul, thk. Taha Cabir Fayyaz el-Ulvani, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Et-Tunusi, R, M., (1993). şerh Hudud İbn Arafa, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfan – et-Tahir el-Mamuri, Beyrut, *Daru'l-Garbi'l-İslami*.
- Felemban, H., (2000). Haberu'l-Vahid iza halefe Ehli'l-Medine, B.A.E, *bilimsel araştırma ve İslam mirasi yaşatma merkezi*.
- Gavci, V.S., (2013). el-Kafi fi'l-Fıkhi'l-Hanefi, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Gazzâlî, M., (1997) . el-Vasit fi'l-Mezhep, thk. Ahmed Mahmûd İbrahim.
- Gazzâlî, M., (1961). Miyaru'l-İlm fi fenni'l-Mantık, thk. Süleyman Dünya, Mısır, *Daru'l-Mearif*.
- Gazzâlî, M., (1971). Şifau'l-Galil fi Beyan eş-şebah ve'l-Muheyyel ve Mesaliki't-Talil, thk. Hamed el-Kubeysi, Bağdat, *Matbatu'l-İrşad*.
- Gazzâlî, M., (2015). el-Müstasfâ min İlmi'l-Usul, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.

- Gazzâlî, M., (2018). Tahsinu'l-Meahiz, thk. Muhammed b. Ali Semhan Musfir – Abdulhamid b. Abdullah b. Nasır el-Mecelli, Kuveyt, *Esfar Matbaası*
- Gazzâlî, M., (2019). İhyâü Ulûmi'd-Dîn, thk. Daru'l-Minhac liddirasat ve't-Tahkik el-İlmi Merkezi Bilimsel Kurulu, Suudi Arabistan, *Daru'l-Minhac*.
- Haci Halife, M., (1941). Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kütüp ve'l-Funun, thk. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Beyrut, *Dar İhyau't-Turasi'l-Arabi*.
- Hallâf, A., (1996). İlm Usuli'l-Fıkıh, Kahire, *Daru'l-Fikir el-Arabi*.
- Hamevî, Ş., (1985). Gamzûu Uyuni'l-Besair fi şerhi el-Eşbahi ve'n-Nezair, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Haraşi, M., Adevi, A., (1897). Haraşi ala Muhtasar Halil ile Haşiyetu'l-Advi, Mısır, *el-Matbatu'l-Emiriyyetu'l-Kübra*.
- Hemevi, Ş., (1995). Mücemü'l-Buldan, Beyrut, *Dar Sadır*.
- Herevî, M., (2001). Tehzibu'l-Lüga, thk. Muhammed Avad Murib, Beyrut, *Dar İhyau't-Turasi'l-Arabi*.
- Hin, M. S., (1982). Eseru'l-Kavâidi'l-Usuliyye fi'ihtilafi'l-fukeha, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Hudarî, M. B., (1969). Usulu'l-Fıkıh, Mısır, *el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübra*.
- İbn Abdin, M., (2003), Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar, thk. Adil Ahmed Abdulmrvud – Ali Muhammed Muavvad, Mısır, *Alemu'l-Kütüp*.
- İbn Asâkir, A., (1995). Tarih Dimaşk, thk. Amr b. Garame el-Ammuri, Suriye, *Daru'l-Fikir*.
- İbn Fâris, A., (1979). Makayisu'l-Lüga, thk. Abdüsselam Harun, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.
- İbn Hallikân, Ş., (1972). Vefiyyatu'l-Ayan ve Enbau'z-Zaman, thk. İhsan Abbas, Beyrut, *Dar Sadır*.
- İbn Hazm, (1983). el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkam, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, *Dar el-Afak el-Cedide*.
- İbn Muflih, B., (1997). el-Mubdi şerhu'l-Mukni, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.

- İbn Nüceym, Z., (1999). el-Eşbah ve'n-Nazair, thk. Zekeriya Umeyrat, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- İbn Ukayl, A., (1999). el-Vadih fi Usuli'l-Fıkıh, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- İbnü'l-Cevzi, A., (1995). el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluki ve'l-Umem, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- İbnü'l-Hâcib, C., (1985). Munteha'l-Vusul ve'l-Emel fi İlme el-Usul ve'l-Cedel, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- İsfahânî, M., (1986). Beyanu'l-Muhtasar şerh Muhtasar İbnü'l-Hacib, thk. Muhammed Mazhar Beka, Mekke, *Ummu'l-Kura Üniversitesi*.
- Kaddûri, A., (1997). Muhtasar el-Kadduri, thk. Kamil Muhammed Muhammed Avida, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Karâfi, Ebû'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. İdris b. Abdirrahman el-Mâlikî, el-Furûk Envarü'l-Burûk fi Envai'l-Furûk, Mısır, *Alemu'l-Kütüp*.
- Karâfi, Ş., (2004). Şerhu Tenkihi'l-Fusul, thk. Daru'l-Fikir'de Araştırma ve Çalışma Ofisi, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.
- Kuds, A., (1950). Letâifu'l-İşarât ala Teshili't-Turukat li-nazmi'l-Verekat, Mektebetu ve Matbatu Mustafa el-Babi el-Halebi ve Oğulları.
- Kur'ân-ı Kerim.*
- Mahlavi, M, A, A, İ., (2007). Teshilu'l-Vusul ile İlmi'l- Usul, Suudi Arabistan, *el-Mektebetu'l-Mekkiyye*.
- Mansûr, M., el-İstihsan hakikatuh ve tetbikatuh inde eş-Şafiyye, Mecelletu dirasat ulumu's-Şeria ve'l-Kanun, *Ürdün Üniversitesi*, 37, s. 1, 117.
- Mecdüddin, F., (2005). el-Kamusu'l-Muhit, thk. Muhammed Naim el-İrksusi, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Medeni, M, B., (2000). el-Mesail elleti benaha Mâlik ala ameli Ehli'l-medine, *B.A.E, bilimsel araştırma ve İslam mirasi yaşatma merkezi*.
- Medkûr, M, S., (1964). Mebahisu'l-Hukum inde'l-Usuliyin, Mısır, *Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye*.

- Medkur, M, S., (1973). Menahicu'l-İctihad fi'l-Ahkami'l-Fıkhıyye ve'l-Akaidıyye, Kuveyt, *Kuveyt Üniversitesi*.
- Menâvi, A., (1990). et-Tavkif ala Muhimmati't-Tearif, thk. Abdulhamid Salih Hamdan, Mısır, *Alemu'l-Kütüp*.
- Merdâvî, A., (1956). el-İnsaf fi Marifeti'r-Racih mine'l-Hilaf, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkı, Mısır, *Matbatu es-Sünnetü'l-Muhammediyye*.
- Molla Fenâri, Ş, M., (2006). Fusulu'l-Bedai fi Usuli's-Şerai, thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Musaytır, S., İthafu'n-Nubela bibeyani tesmiyeti'l-Ulema, *el-Mektebetu's-Şamile ez-Zehebiyye*.
- Neciri, M., Mecelletu'l-Vayi'l-İslami, s. 532.
- Nedvi, A, A., (1993). el-Kavidu'l-Fıkhıyye mefhumuha ve neşetuha ve tetavvuruha ve dirasetu muellafatiha edilletuha muhimmetuha tetbikatuha, Suriye, *Daru'l-Kalem*.
- Nemle, A., (1996). İthaf Zevi'l-Besair bişerhi Ravzati'n-Nazir, Suudi Arabistan, *Daru'l-Asime*.
- Nesefî, A., (1998). Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Tevil, thk. Yusuf Ali Bedivi, Beyrut, *Daru'l-Kelim et-Tayyip*.
- Nesefî, A., (2001). Kenzu'd-Dekaik, thk. Said Bekdaş, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, *Daru's-Sirac*.
- Nevevî, Y., (1991). Ravzatu't-Talibin ve Umdetu'l-Muheyr eş-Şaviş, Beyrut, *el-MektEbû'l-İslami*.
- Râzi, M., (1986). Muhtaru's-Sahhah, Beyrut, *Mektebetu Lübnan*.
- Safedi, S, H., (2000). el-Vafi bilvefiyyat, thk. Ahmed Arnavut ve Türki Mustafa, Beyrut, *Dar İhyau't-Turas*.
- Salih, M, E., (1993). Tefsir en-Nusus fi'l-Fıkhı'l-İsami, Beyrut, *el-MektEbû'l-İslami*.
- Sem'âni, M., (1997). Kavatiu'l-Edille fi'l-Usul, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Senûsî, M., Makale: (fi İadeti'l-İtibar limefhumi'l-Fıkh) *İslam on line web sitesi*

- Serahasî, A., (1993). Usulu's-Serhesi, thk. Ebû'l-Vefa el-Afgani, Heyder Abad, *Lecnetu Ühyau'l-Mearif el-Osmaniyye*.
- Serahsî, M., (1993). el-Mabsut, Beyrut, *Daru'l-Marife*.
- Seyf, A., (2000). amel ehli'l-Medine beyne Mustalihati Mâlik ve Arai'l-Usuliyin, *B.A.E, Daru'l-Buhus ve İhayai't-Turas*.
- Sübki, A., (1991). el-Eşbah ve'n-Nezair, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud – Ali Muhammed Muavvad, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Sübki, A., (1964). Tabakatu'ş-Şafiiyeti'l-Kübra, thk. Mahmûd Muhammed Et-Tanahi – Abdulfettah el-Hulu, Mısır, *Faysal İsa el-Babi el-Halebi*.
- Sübki, A., (1993). Kitap Kadau'l-Ereb fi Esileti Halep, thk. Muhammed Alim Abdulmecid el-Afgani, Suudi Arabistan, *el-Mektebetu't-Ticariyye*.
- Sübki, T., (1995). el-İbhac fi şerhi'l-Minhac, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Süyûtî, C., (1967). Husnu'l-Muhadara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Mısır, *Daru'l-Kitabi'l-Arabi*.
- Şâsi, A., (2003). Usulu'ş-Şâsi, thk. Abdullah Muhammed el-Halili, Beyrut, *Daru'l-Kütüp*.
- Şâtibî, İ., (1997). el-Muvafekat, thk. Meşhur b. Hasan Âl Selman, Mısır, *Dar Übn Affan*.
- Şeli, N., (2008). el-Aklu'l-Fıkhi, Mısır, *Daru's-Selam*.
- Şevkâni, M., (1427). Neylu'l-Avtar min Esrari Munteka'l-Ahbar, thk. Muhammed Subhi Hellak, Suudi Arabistan, *Dar İbn el-Cevzi*.
- Şevkâni, M., (2007). el-Bedru't-Tali bimehasin min badi'l-Karni's-Sabi, thk. Halil Mansûr, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Şevkâni, M., (2011). İrşadu'l-Fuhul ila Tehkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul, thk. Muhammed Subhi Hellak, Beyrut, *Dar İbn Kesir*.
- Şirâzî, İ., (1988) Şerh el-Luma, thk. Abdulmecid Türki, Beyrut, *Daru'l-Garbi'l-İslami*.
- Takiyyuddin O., (2011). Şerhu Müşkili'l-Vasit, thk. Abdulmunim Halife Ahmed Bilal – Muhammed Bilal b. Muhammed Emin, Suudi Arabistan, *Dar Kunuz İşbilya*.

- Teftâzânî, S, M., (1905). et-Telviḥ ala't-Tevdiḥ, thk. Zekeriya Umeyrat, Beyrut, *Daru'l-Kütüp el-İlmiyye*.
- Tûfî, N, S., (1987). Şerḥ Muhtasar er-Ravza, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Umrâni, M., (2001). el-İnba fi Tarihi'l-Hulefa, Mısır, *Daru'l-Afaki'l-Arabiyye*.
- Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı, (1983). el-Mevsuatu'l-Fıkhıyye, Kuveyt, *Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı*.
- Zafîri, M, S., (2002). Mustalahat el-Mezahibu'l-Fıkhıyye ve EsrarU21-Fıkhî'l-Mermuz el-Alam ve'l-Kütüp ve'l-Ara ve't-Tercihat, Beyrut, *Dar İbn Hazm*.
- Zehebî, Ş, M., (1985). Siyeru Alamu'n-Nubela, thk. thk. Şuayb Arnavut başkanlığında bir grup araştırmacı, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*, 6/398.
- Zehebî, Ş, M., (1990). Tarihu'l-İslam, Mısır, *Daru'l-Kitabi'l-Arabi*.
- Zerkeşî, B, M., (1994). el-Bahru'l-Muhit fi Usuli'l-Fıkh, thk. Abdülkadir Abdullah el-Ani, Mısır, *Daru'l-Kütüp*.
- Zeydan, A., (2015). el-Veciz fi Usuli'l-Fıkh, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Zeydân, A.,(1996). el-Medhal lidirasiti'ş-Şeriatî'l-İslamiyye, Beyrut, *Muessesetu'r-Risale*.
- Ziriklî, H., (2002). el-Alam, Beyrut, *Daru'l-İlm ilimelayin*.
- Zühaylî, V., (1985). el-Fıkhü'l-İslami ve Edilletuh, Suriye, *Daru'l-Fikir*.
- Zühaylî, V., (1986). Usulu'l-Fıkhî'l-İslami, Beyrut, *Daru'l-Fikir*.